CAPLETRA 32

REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Primavera, 2002

Redacció:
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Avda. Blasco Ibáñez, 32
46010 València
Telèfon 96–386 42 55
Edita i publica:
Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Institut de Filologia Valenciana

Pàgina web:
http://www.ua.es/institutos/inst.filovalen/iifv.html

Subscripcions i correspondència:
Ausiàs Marc, 92-98 – 08013 Barcelona
Disseny:
Manuel Granell
Joan Josep Tornero
Il·lustracions:
Marques de llibreters i tipògrafs

ISSN:
0214 - 8188
Dipòsit legal:
B - 25.992 - 1990
Fotocomposició:
IIFV
Imprès per:
Novagràfik, S.L. - Barcelona
(abril 2002)

Volum monogràfic sobre

El català i l'aragonés: història d'un contacte multisecular

coordinat per

Josep Martines

Primavera, 2002

Director fundador: Antoni Ferrando

Director: Rafael Alemany Ferrer

Director adjunt: Manuel Pérez Saldanya

Consell de redacció: Lluís Gimeno, Josep Martines, Tomàs Martínez, Miquel Nicolàs i Vicent Simbor

Secretari de redacció: Francesc Pérez i Moragón

Consell Assessor: Antoni Badia i Margarit, Jordi Castellanos, Germà Colón, Joan Fuster (†), Joseph Gulsoy, Joan Solà, Giuseppe Sansone, Arthur Terry, Joan Veny, Curt Wittlin, M. Claire Zimmermann

Normes de selecció d'originals:

1.- *Caplletra* programa els seus volums a partir de les propostes fetes per les seccions de l'IIFV.
2.- El Consell de Redacció decideix l'acceptació d'originals a la vista dels informes d'avaluadors externs a l'IIFV, el criteri majoritari dels quals tindrà caràcter vinculant.
3.- *Caplletra* no s'identifica necessàriament amb els punts de vista mantinguts en els articles que publica.

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

QÜESTIONS GENERALS

Els articles tindran una extensió màxima de 20 pàgines i els autors n'inclouran un resum de 8/10 ratlles en anglés o en català.

Els articles s'enviaran en suport informàtic, en Word per a Macintosh o Word per a Windows. En aquest segon cas, s'adjuntarà una còpia en format RTF. Si s'utilitza algun altre processador de textos caldrà indicar quin. Cal enviar-ne també una impressió en paper, a doble espai.

El text anirà encapçalat amb el títol (tan breu com siga possible) i el nom de l'autor. Al final de l'article i abans de la Bibliografia, es tornarà a indicar aquest nom i la institució acadèmica a què pertany l'autor, a més de les seues adreces postal i electrònica.

DIVISIÓ DELS ARTICLES

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs o subepígrafs aniran en redona normal, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES INTERNES

Les referències bibliogràfiques s'inclouran dins del cos de l'article i seguiran el sistema «autor-any-pàgina». L'any i les pàgines apareixeran entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra s'hi ometrà explicitar les pàgines a què es remet. Entre l'últim cognom de l'autor citat i l'any de publicació del text a què es fa referència no s'intercalarà cap signe:

... com ja s'ha observat (Sanchis Guarner 1980: 144)

... com observa Sanchis Guarner (1980: 144).

... «Dels documents del Principat desaparegué plenament l'article *es* ja en el segle XIV» (Sanchis Guarner 1980: 144).

... Aquesta era la idea recurrent del llibre (Sanchis Guarner 1980).

BIBLIOGRAFIA

Les referències que apareixen en el text es repetiran al final en un apèndix de Bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor, i s'ajustaran a les convencions següents:

— Articles (títol entre cometes i nom de la revista en cursiva, numeració completa, any d'edició, pàgines):

PICALLO, C. (1990) «Elements anafòrics i localitat», *Caplletra* 8, pp. 41-53.

En el cas dels articles de diari no cal indicar-ne el número; serà suficient amb la data completa.

— Llibres (títol en cursiva, lloc d'edició i casa editorial):

SANCHIS GUARNER, M. (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana,* Barcelona, Salvat.

— Capítol o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor, títol, dins, primer autor, nom de l'editor o editors de l'aplec, ed. o eds., títol del recull, any, pàgines):

ANDERLE, A. (1991) «La crisi dels col·lectivismes» dins SAN MARTÍN, A. ed., *Públic / Privat: un debat obert,* València, Universitat de València/Ajuntament de Gandia.

— Els cognoms dels autors hi figuraran en versaletes (o en minúscula), primer el cognom o cognoms; després, separat per una coma, la inicial del nom de fonts. S'utilitzarà la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència.

— El nombre de volums de les obres citades s'indicarà darrere de l'editorial, en aràbics i seguit de l'abreviatura «vol.», sense marcar el plural.

— El volum recomanat s'assenyalarà amb el número romà corresponent darrere del títol.

— Quant a l'entitat editora, s'ometran les paraules Editorial o semblants, llevat d'algun cas en què, per claredat, és aconsellable mantenir-la (p. ex. Edicions 62).

— Les coedicions s'indicaran amb una barra separadora (València / Barcelona; IIFV / PAM).

— Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'indicarà entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]).

— Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: (1998 [1a ed. 1954]).

— Les obres d'un mateix autor i any s'ordenaran afegint una lletra a la data: (1998*a*), (1998*b*), etc.

— Les pàgines s'indicaran amb les abreviatures p. o pp. (no pàg. o pàgs.).

Citacions

Les citacions breus (una o dues línies), apareixeran dins del text, entre cometes angulars (« »).

Si són més extenses, aniran en paràgraf a banda, sense cometes i en Times 8, format normal.

Les elisions s'indicaran amb tres punts entre claudàtors: [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, apareixeran a peu de pàgina i es reservaran a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Figuraran en un document informàtic a banda.

No tindran un interlineat especial entre elles i estaran compostes en Times 8. El número inicial de referència anirà entre parèntesis.

Les crides a nota s'indicaran en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, aniran darrere del signe.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a banda les especificacions indicades per a citacions extenses, anirà en Times 10, sense sagnats ni tabuladors.

La cursiva podrà utilitzar-se a per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article. No per a les citacions.

S'usarà el guió curt ens els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi en funció de parèntesi dintre d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en punt, se suprimirà l'últim guió.

Preferentment s'usaran les cometes angulars. Quan calguen distincions internes en una citació, s'empraran les cometes d'acord amb la gradació « “ ‘ ’ ” ».

Elements gràfics

Les taules i figures, en Times 8, aniran numerades consecutivament. La llegenda anirà a la part inferior, separada per un espai, en el cas de les figures, i a la superior, en el de les taules.

Correcció de proves

Les contribucions acceptades i compostes es retornaran als autors per a la correcció de proves. Les esmenes s'efectuaran seguint els signes convencionals de correcció. No s'hi podran fer afegits.

ÍNDEX
CAPLETRA 32
REVISTA INTERNACIONAL DE FILOLOGIA

Presentació 9

NOTAS PARA UNA CARACTERIZACIÓN LINGÜÍSTICA DEL ARAGONÉS
Francho Nagore Laín 13

APORTACIONES DE LAS LENGUAS PRERROMANAS A LA CONFORMACIÓN DEL ARAGONÉS
Jesús Vázquez Obrador 35

LOS PARTICIPIOS RIBAGORZANOS EN *-ÁU, -ÉU, -ÍU*
Javier Terrado Pablo 53

LA DENOMINACIÓ DE *LENGUA ARAGONESA* DES D'UNA PERSPECTIVA CATALANA
Germà Colón Domènech 73

BELLAS CONSIDERAZIONS SOBRE RO PROZESO DE NORMATIBIZAZIÓN DE L'ARAGONÉS
Artur Quintana i Font 81

EL REPOBLAMENT ARAGONÈS: COLONITZACIÓ I LLENGÜES (SEGLES XII-XIII)
Enric Guinot Rodríguez 85

VALENCIA Y LOS ARAGONESES EN LA BAJA EDAD MEDIA: LA RUTA DEL TRIGO
Agustín Rubio Vela 95

EL CATALÀ I L'ARAGONÈS, LLENGÜES EN CONTACTE (EDAT MITJANA I MODERNA)
Maria Rosa Fort i Cañellas 111

DUES MENES DE FRONTERA (LINGÜÍSTICA I ADMINISTRATIVA), DIVERSOS MODELS DE PARLARS (I DE PARLANTS) XURROS FRONTERERS
José Enrique Gargallo Gil 127

SOBRE EL VALENCIÀ *GEMECAR* 'GEMEGAR'
Joan Veny 143

L'ARAGONÈS I EL LÈXIC VALENCIÀ. UNA APROXIMACIÓ...
Josep Martines 157

RESSENYES 203

ABSTRACTS 217

PRESENTACIÓ

Certament la relació del català i l'aragonés és la història d'un contacte multisecular. El veïnatge derivat de la geografia i dels segles de convivència dins una mateixa corona ho van fer possible. Tots dos romànics van ser mitjà d'expressió de les institucions medievals, de la literatura i dels ciutadans de països lligats per una mateixa monarquia.La unió dinàstica, la reorientació dels comtats catalans vers la península Ibèrica i l'expansió per terres valencianes van intensificar els vincles que ja degueren nàixer en el bressol pirinenc. Tot i així, hem de reconéixer que no hi ha hagut una atenció suficient sobre aqueixa estreta relació.

Probablement, la diversificació i la castellanització primerenca dels parlars aragonesos no han facilitat les coses. L'aragonés ha arribat a percebre's com a mera varietat de l'espanyol. L'adscripció dels parlars fronterers de l'extrem nord-occidental al català o a l'aragonés ha estat l'afer més atés, tradicionalment; a les hores d'ara, ja disposem d'estudis de gran solvència sobre la qüestió. Hem de recordar, a més, els treballs pioners en la descripció de les parles de l'Aragó pirinenc de Coromines i Casacuberta i de Badia.

Les investigacions de Germà Colón en la caracterització del lèxic català han mostrat la necessitat d'aclarir què és l'aragonés i quins contactes ha mantingut amb el català; han fet palesa la necessitat de conéixer la realitat històrica, els àmbits socials, culturals i econòmics que van permetre des de l'Edat Mitjana la relació quotidiana, segons els contextos, entre tots dos romànics. Per aqueixa drecera, Joan Veny ha fet veure la ductilitat del concepte de continuïtat d'àrea lingüística per a entendre certes coincidències del nostre vocabulari, especialment de l'àmbit nord-occidental, amb l'aragonés.

Els estudis sobre el català dels primers anys de la conquista del Regne de València han mostrat com l'aragonés no era cap desconegut en aquestes terres. Recordem, especialment, el treball de Joan Ponsoda sobre textos de la Cocentaina de darreries del s. XIII que ens han permés d'endevinar la vida diària d'uns parlants en què català i aragonés eren veritablement veïns. La recerca d'historiadors com Agustín Rubio Vela, Mateu Rodrigo o Enric Guinot ha remarcat recentment la importància que va tenir el component demogràfic d'Aragó en el poblament de les terres valencianes. Aqueixos estudis ens conviden a estar atents a la realitat lingüística aragonesa per a entendre certes particularitats del valencià.

Dins aqueix context, hem plantejat aquest monogràfic de *Caplletra* com a contribució al coneixement dels vincles històrics i lingüístics que relacionen els parlars d'Aragó i el català. El lector trobarà ací un feix de col·laboracions que giren a l'entorn de tres grans blocs. El primer se centra en la descripció de l'aragonés. Hi tenim l'article de Francho Nagore «Notas para una caracterización lingüística del aragonés». És una aportació sòlida que clarifica un univers lingüístic marcat per la diversificació. L'autor

aporta materials tot just recaptats, especialment, en els parlars vius i també en la documentació.

Hi ha després l'aportació de Jesús Váquez Obrador sobre el substrat preromà de l'aragonés, un component clau en la caracterització d'un romànic a mitjan camí d'altres tres modalitats llatines (l'occità, el català i el castellà); Vázquez mostra ací un coneixement molt aprofundit d'aqueix vessant, sovint esmunyedís, del substrat lingüístic més reculat. Javier Terrado, coneixedor del món lingüístic pirinenc, se centra en una qüestió molt concreta: els participis ribagorçans en *–áu*, *-éu* i *–íu*. Fa una proposta ben suggestiva per a explicar un tret sovint entés com a castellanitzant.

Tanquen aquest primer bloc dos col·laboracions centrades en dues problemàtiques llunyanes en el temps però ben connectades: la primera «La denominació de *lengua aragonesa* des d'una perspectiva catalana», signada per Germà Colón, connecta amb el procés històric de minorització de l'aragonés, ja ben avançat a finals de l'Edat Mitjana; fa veure, amb abundoses dades documentals, com, malgrat la castellanització de la llengua que ens mostren els documents, es mantenia la consciència diferencial dels parlants. Clou aquest primer bloc l'article d'Artur Quintana, coneixedor dels parlars aragonesos i del català d'Aragó. Quintana reflexiona sobre les dificultats de l'actual procés de normativització de l'aragonés i del paper que hi correspon a les parles ribagorçanes.

El segon bloc de treballs atenen la realitat històrica que va afavorir el contacte entre el català dels valencians i Aragó. Com avançàvem, és imprescindible la informació sobre els factors demogràfics, econòmics i culturals que serveixen per a canalitzar el contacte lingüístic. L'aportació d'Enric Guinot aprofundeix en un aspecte ja plantejat en el seu recent llibre: la importància del component demogràfic aragonés en el repoblament de les terres valencianes; aqueix component és una de les claus per a explicar algunes solucions lingüístiques valencianes. Proposa, a més, una revisió del concepte dual que durant molt de temps s'havia difós del País Valencià.

Agustín Rubio Vela ens ofereix un treball àmpliament documentat sobre un canal de contacte entre els valencians de l'Edat Mitjana i Aragó: la importació de cereal. A través de la documentació que aporta, advertim els vincles que lligaven el Baix Aragó amb València; descobrim l'àrea geogràfica concreta d'aqueixos vincles i, fins i tot, com l'entrada dels productes importats obria el camí per a la penetració de formes lingüístiques aragoneses. Aporta, a més, un grapat de topònims aragonesos adaptats.

El tercer i darrer bloc d'articles se centren específicament en els contactes entre el català, especialment de terres valencianes, amb els parlars d'Aragó. Com hem avançat són més conegudes les relacions del català nord-occidental amb l'aragonés més septentrional. Ací trobarem materials de molt d'interés referits a l'àmbit més meridional, des del Matarranya fins al migjorn i l'interior valencià.

Obri el tercer bloc l'aportació de Maria Rosa Fort i Cañellas sobre «El català i l'aragonés, llengües en contacte (Edat Mitjana i Moderna)». Hi descobrim dades de primera mà, derivades del pacient despullament documental, per a entendre aqueix

contacte en un àmbit geogràfic de molt d'interés, com són les terres de la Franja. De bell nou hi veiem com les relacions quotidianes entre les persones d'espais geogràfics immediats afavoreixen els bescanvis lingüístics.

José Enrique Gargallo dibuixa un retrat precís dels parlars valencians de les comarques interiors: descriu la petjada aragonesa i la influència del valencià veí; assaja una descripció dels diversos models de parla d'aquelles contrades.

Trobem tot seguit tres treballs centrats en la presència de formes lingüístiques aragoneses en el català dels valencians. El primer, signat per Joan Veny, se centra, amb gran riquesa documental, en el verb *gemecar* 'gemegar'. L'autor, gran coneixedor dels nostres parlars i de la influència que hi ha tingut el component aragonés, especialment en el valencià, descarta la proposta que ha volgut fer anar aquest verb per les dreceres tortuoses del mossàrab. Clou aquest volum el treball de Josep Martines, que prova d'il·lustrar el paper de l'aragonés en la caracterització lèxica del valencià.

Considerem que, sense voluntat d'exhaurir el tema, aquest *Caplletra* ofereix un bon panorama sobre la història d'aqueix contacte multisecular entre el català i l'aragonés, amb una atenció especial a la importància d'aquest contacte en terres valencianes.

JOSEP MARTINES
Universitat d'Alacant

FRANCHO NAGORE LAÍN

NOTAS PARA UNA CARACTERIZACIÓN LINGÜÍSTICA DEL ARAGONÉS

Cuando uno se pregunta qué es el aragonés, no para negarlo de entrada, sino para intentar definirlo, la única contestación honesta y científica que se nos ocurre es describir sus características lingüísticas, haciendo hincapié en aquellas que son más específicas, y exponerlas ordenadamente.

Es evidente que la caracterización del aragonés en el plano lingüístico requiere la descripción de sus rasgos más específicos en fonética, morfosintaxis y léxico. Ahora bien, tal descripción, hecha de forma pormenorizada, con ejemplificación y documentación por extenso, así como referencias a excepciones y variantes, sobrepasaría ampliamente el espacio disponible para este artículo. Por eso, en la exposición que hacemos aquí repasamos solamente algunos de los rasgos más característicos, a nuestro juicio, del aragonés, y además de forma muy esquemática. Solamente nos referiremos de forma un poco más extensa a algunos que a nuestro parecer resultan más destacables para identificar al aragonés frente a las lenguas circundantes o bien algunos otros que pudieran presentar mayor interés, bien por ser menos conocidos, bien por suscitar controversias.

Una vez hecha esta exposición, podemos decir: esto es el aragonés. O de otra manera: este conjunto de rasgos lingüísticos característicos define el aragonés y, consecuentemente, aquellos dialectos, hablas, modalidades o sistemas lingüísticos de cualquier clase, categoría y extensión que sean, en los que los encontremos –bien todos,

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 13-33

bien una parte importante– pueden ser englobados dentro del concepto general de lengua aragonesa.

La inexistencia de alguno o de varios de estos rasgos en el habla de un pueblo o en el dialecto de una comarca no invalida, a nuestro modo de ver, la adscripción a la lengua aragonesa de esta habla o de este dialecto, sino que, en todo caso, la relativiza. Sólo cuando la mayoría de los rasgos no correspondan a los que clasificamos como aragoneses, podremos afirmar certeramente que aquello que allí se habla o se conoce no es aragonés. Con todo, siempre será interesante en ese caso comprobar el porcentaje de rasgos aragoneses que se conservan embutidos, injeridos, en el sistema lingüístico predominante.

En la precaria situación sociolingüística actual del aragonés es evidente que bastantes de los rasgos genuinos aragoneses se están perdiendo con gran rapidez en muchas de las hablas locales. Debemos, por lo tanto, ser cautos a la hora de interpretar datos muy recientes u obtenidos de manera convencional en una determinada localidad: posiblemente, ciertos rasgos genuinos son todavía conocidos por la población de más edad; a menudo, si no constan, es porque apenas los usan y no se ha preguntado específicamente por ellos.

Por otro lado, es posible a veces encontrar esos rasgos en los materiales que ofrecen repertorios léxicos locales (como, por ejemplo, de entre los últimamente publicados: Castillo 2001, López Susín y Montaner 2000, Mott 2000, Romanos y Sánchez 1999, Ríos 1997, Satué 1991;),[1] escritos populares o vocabularios del siglo XIX (véase, por ejemplo, el anónimo recientemente editado por Bernal y Nagore 1999), o en los materiales procedentes de trabajos de campo realizados no hace muchos años, en cualquier caso a lo largo del siglo XX. Por ejemplo: en las fichas y cuadernos de campo del archivo de J. J. Saroïhandy, conservados en la Biblioteca de la Universidad de Burdeos (ASB); o en el *ALPI*; o más recientemente en el *ALEANR*.

Es necesario, pues, tener en cuenta todos estos materiales para hacer una descripción suficientemente completa de los rasgos característicos del aragonés.

Por otra parte, hay algunas aproximaciones generales al aragonés, útiles para sacar ciertas conclusiones de ellas. Desde las más antiguas, como las de Umphrey (1911), García de Diego (1919), Coll (1923), pasando por otras algo más modernas, como las de Kuhn (1935), Alvar (1953), hasta las actuales, entre otras las de Conte *et al*. (1977), Nagore (1989a, 1998, 1999a), Enguita (1988), Castañer (1996), Alvar (1998), etc.

Y, por supuesto, además de estudios de cáracter global o de conjunto, tenemos también hoy una serie de estudios monográficos que nos presentan el análisis detallado de algunas modalidades (por desgracia no todas) y proporcionan, en mayor o menor grado, elementos de comparación con las otras modalidades locales o comarcales altoaragonesas, de manera que sirven también para hacerse una idea del conjunto. Entre las más antiguas, cabe recordar las de Alvar (1948) sobre el Campo de Jaca, Badía (1950) sobre el Valle de Bielsa, González Guzmán (1953) sobre el Valle de Aragüés, Wilmes

(1) Todos los referidos al Alto Aragón publicados hasta 1999 pueden consultarse ahora conjuntamente en el *EBA*.

(1957) sobre el Valle de Vio,[2] y Haensch (1960) sobre la Alta Ribagorza. Posteriores son las de Nagore (1986) sobre Pandicosa / Panticosa (Valle de Tena), Mott (1989) sobre Chistén / Gistaín (Valle de Chistau), Plaza (1990) sobre el Solano (zona sur del Valle de Benás / Benasque). Entre las más recientes, podemos nombrar las de Arnal (1998) sobre la Baja Ribagorza, Tomás (1999) sobre el Biello Sobrarbe, Vázquez Obrador (1999) sobre Tierra de Biescas, y Benítez (2001) sobre el Valle de Ansó.

La coincidencia de un conjunto más o menos amplio de rasgos característicos del aragonés en un territorio determinado del Alto Aragón (Somontanos, Prepirineo y Pirineo), frente a zonas donde se concentran rasgos característicos del catalán (la denominada «franja oriental» de Aragón) y zonas donde predominan los rasgos lingüísticos castellanos (el resto de los territorios de Aragón, donde no obstante se registra, con mayor o menor abundancia, la persistencia de algunos, o bastantes, rasgos aragoneses, especialmente léxicos), tal como se ha vuelto a poner de manifiesto recientemente (Alvar 1998, Nagore 2001a), es un hecho de peso que hay que tener en cuenta igualmente.

Hay que insistir, pues, en algo básico: el aragonés es propio, por lo menos a lo largo del siglo XX (y posiblemente también a lo largo del siglo XIX), no de todo Aragón, sino solamente del Alto Aragón.[3] La lengua propia y tradicional de la «franja oriental», desde Aneto (en el extremo nororiental de la Ribagorza oscense) hasta Aiguaviva (en el bajo Aragón turolense), es desde la Edad Media el catalán. Y se sigue conservando bien. En el resto de Aragón no parece conveniente hablar de aragonés, aunque algunos lo hagan, pues sólo conduce a confusión.[4] Hay que reconocer, sin duda, que en todo Aragón –y más conforme vamos hacia el norte y hacia el este– persisten elementos característicos del aragonés, pero ni son mayoritarios ni afectan a otra cosa que no sea el vocabulario o la prosodia.[5] Podremos decir, por tanto, que en la mayor parte de Aragón se habla hoy castellano dialectal de Aragón, es decir, un castellano más o menos teñido de elementos léxicos aragoneses.[6]

La presencia de muchos de estos rasgos en los textos escritos en aragonés medieval es otro factor relevante que merece destacarse. Desde luego no es una casualidad esta coincidencia: hoy no hay ninguna duda de que las hablas modernas del Alto Aragón, las de carácter tradicional, representan la continuación del aragonés medieval.[7] Y es evidente que esta continuidad se va a quebrar en muy poco tiempo si no se articula una política lingüística positiva para el aragonés, es decir, que tenga como objetivos fundamentales la protección, la recuperación y la promoción de la lengua aragonesa.[8]

De acuerdo con los criterios expuestos en esta introducción y teniendo en cuenta los datos y materiales que nos aportan los estudios citados –y, puntualmente, otros– es posible decir cuáles son los rasgos característicos del aragonés. En algunas cuestiones concretas pueden surgir dudas. Pero en la mayoría de los casos, es posible concretar con bastante claridad cuál es la solución propia del aragonés frente a la solución propia del castellano, del catalán o del occitano, y por añadidura, frente a otras lenguas románicas más alejadas espacialmente.[9]

(2) Este es un trabajo extenso, al igual que otros que publicó Wilmes sobre el Valle de Vio, pero está realizado siguiendo la metodología de «palabras y cosas», más etnográfica que lingüística, y por tanto se dedica fundamentalmente al vocabulario, no tratando apenas, sino muy de pasada, de cuestiones relativas a la fonética o a la morfosintaxis.

(3) Aunque por los testimonios de que disponemos parece evidente que se produjo cierto retroceso a lo largo de los siglos XVIII y XIX en Cinco Villas, Monegros y Ribera del Cinca. Por lo que se refiere concretamente a las localidades situadas en el triángulo Monzón - Binéfar - Ballobar, sabemos por los testimonios de Joaquín Costa que se hablaba aragonés en el último tercio del siglo XIX, un tipo de aragonés de carácter dialectal ribagorzano (Cf. Nagore 2001a: 27-28).

(4) Nos referimos sobre todo a quienes, confundiendo territorio administrativo con dominio lingüístico, aplican el calificativo de «aragonés» a todo lo que se habla en Aragón (por ejemplo, al castellano de zonas meridionales u occidentales) o niegan que en Aragón se hable catalán. Por otro lado, conviene aclarar que aquí nos referimos en todo momento a la situación que podríamos denominar tradicional, ocasionada por el retroceso paulatino del aragonés desde el siglo XVI hasta nuestros días. La inercia ha mantenido esta situación como generalizada hasta principios del siglo XX. En el primer cuarto del siglo XX se produce un primer intento de estudiar, recopilar y dignificar el aragonés: pueden ser sintomáticos de ese momento los trabajos de campo de J. J. Saroïhandy (cf. ASB), las recopilaciones de vocabulario y primeros esbozos de gramática de Benito Coll y Altabás (cf. Coll 1902, 1920, 1923) y los trabajos del «Estudio

1. ACENTUACIÓN

El aragonés actual manifiesta, en general, una tendencia hacia la acentuación paroxítona, de manera que evita, rechaza o transforma los vocablos proparoxítonos. Existen, pues, solamente voces con acentuación paroxítona y oxítona. Las únicas excepciones a esta norma son algunas formas verbales[10] y algunos topónimos.[11]

Esta tendencia ha sido señalada tradicionalmente. Así, ya Alvar (1953: 145) la advierte. Y la vuelve a recalcar (1998: 159-160, 207-208), indicando que, de acuerdo con los mapas del *ALEANR* es lo propio de todo Aragón, no sólo del Alto Aragón. Igualmente Corominas llama la atención sobre este fenómeno propio del aragonés, que lo vincula con el occitano y con el francés (frente al castellano y al catalán, que mantienen los esdrújulos): «El gascón, como todos los dialectos de Oc, eliminó en fecha moderna todos los esdrújulos que había conservado antiguamente, adelantando su acento en una sílaba (*lagrémo*, *padéno*). El aragonés presenta una tendencia semejante.» (Corominas 1972, II: 113).[12]

Para Vázquez Obrador (2000: 202) el hecho de que la tendencia a la desaparación de los esdrújulos no se haya impuesto totalmente en los topónimos, podría ser indicio de que, por lo menos en el Alto Aragón, los esdrújulos debieron eliminarse del aragonés en fechas no muy antiguas. Otro indicio es la existencia de algunos sustantivos comunes, con diptongo en la antepenúltima sílaba, que sólo se explican si dicha sílaba es tónica o lo fue hasta hace poco: *piértiga* 'aguijada, vara larga' (< PERTICA), *niézpola* 'níspero' (< MESPILU), etc.[13]

De todas maneras, sea como fuere, hoy es una tendencia prácticamente general y totalmente consolidada en el Alto Aragón (fuera, quizá, de alguna zona concreta, como el valle de Benasque).

Los procedimientos para evitar la acentuación proparoxítona pueden consistir en:

(*a*) desplazamiento acentual: *cañímo* 'cáñamo', *cantaro* 'medida de líquidos equivalente a unos 10 litros', *glarima* 'lágrima', *paxaro* 'pájaro', *figado* 'hígado', *alica* 'águila', *mosica* 'música', *parpago* 'párpago', *relampado* 'relámpago', *medico* 'médico', *retolicas* 'discursos, explicaciones, palabrerío largo y huero', *ripedo* 'inclinado, pendiente, empinado';

(*b*) eliminación de la vocal final: *fráxin* 'fresno' (< FRAXINU), *triámol* 'álamo temblón' (< TREMULU);

(*c*) caída de la vocal situada en posición postónica: *zerclo* 'círculo' (< CIRCULU), *aspro* 'áspero' (< ASPERU), *cambra* 'habitación' (< CAMERA), *rasclo* 'rastrillo', *rolde* 'cículo, corro', *ascla* 'astilla' (< ASTULA), *binclo* 'vínculo' (< VINCULU), *articlo* 'artículo' (< ARTICULU);[14]

(*d*) pérdida de una *-r-* intervocálica: *cleigo* 'clérigo'.

de Filología de Aragón» (1915-1923; cf. Aliaga - Arnal 1999). Es más conocido que a partir de los años 70 se inicia un movimiento reivindicativo, de recuperación y dignificación del aragonés, por algunos grupos de aragoneses, sobre todo jóvenes e intelectuales, en Zaragoza, en Huesca y en algunas otras ciudades, que se va extendiendo y alcanzando a finales del siglo XX una cierta importancia sociológica. Si bien no deja de ser todavía muy minoritario, ha trascendido el nivel de estudio e investigación (que también adquiere fuerte impulso), ampliándose al campo de la creación literaria (la publicación de libros en aragonés va en aumento año a año: alcanzó una media de 20 libros por año en el último lustro) y llegando a la transmisión social (cursos, programas de radio, revistas, charlas…). Por lo tanto, hoy es posible oír hablar aragonés con cierta frecuencia –generalmente aragonés común o estándar– en centros urbanos de todo Aragón (sobre todo en los del Alto Aragón y en Zaragoza), en ciertos ambientes juveniles, en actos culturales, etc.

(5) Véanse al respecto las conclusiones de Nagore 2001a: 87-102.

(6) En todo caso, se podría añadir como característico el fondo de castellano rústico o vulgar, en especial en las zonas rurales, y los rasgos suprasegmentales, que aunque no idénticos en todas las zonas, tienen como más característica una entonación con una marcada tendencia ascendente al final, o tonema de anticadencia. Igualmente, comparte con el aragonés actual del Alto Aragón la tendencia a la acentuación paroxítona.

(7) Hay algunos elementos típicos del aragonés moderno, especialmente de morfología, que apenas se registran en los textos medievales: por ejemplo, los artículos determinados, los

2. FONÉTICA VOCÁLICA

En fonética vocálica destacan especialmente, entre otros, los siguientes rasgos.

La A latina seguida de yod (que en cast. evoluciona a *e* al ser afectada por la inflexión) permanece como *a* ante -X-: *fraxin/fraxen* 'fresno' (< lat. FRAXINU), *taxo* 'tejo' (< lat. TAXU), *caxico* 'roble' (< *CAXICU < CAPSICOS), *caxal* 'muela' (derivado de *caxo* 'carrillo' < lat. CAPSU). Solamente ocurre el cambio A > *e* ante el grupo –CT–: *feito* 'hecho' (< FACTU), *lei(t)* 'leche' (< LACTE).

La E breve tónica del latín diptonga en *–ié–*: *yes* 'eres' (< ES), *fierro* 'hierro' (< FERRU).[15] Esa diptongación se mantiene en el sufijo –ELLU > *–iello*: *betiello* 'ternero' (< VITELLU), *aguatiello* 'desagüe', *arbiello* 'intestino delgado' (<ARBELLU), *corbiella* 'cesta'. Y también ante –S + CONS: *liastra*, *ariesta* 'arista', *biespra* 'víspera'. Igualmente, AE diptonga en *-ie-*: *tieda* 'tea' (< TAEDA). Pero lo más típico es que diptonga también ante yod: *biengo* 'vengo' (< VENIO), *tiengo* 'tengo' (< *TENIO).

La O breve tónica tiene un comportamiento similar. Generalmente diptonga en *–ué–*: *puen* 'puente' (< PONTE).[16] También es típica la diptongación incluso ante yod: *fuella* 'hoja' (< FOLIA), *güello* 'ojo' (< OCULU), *pueyo* 'monte de mediana altura, colina' (< PODIU), *ruello* 'piedra cilíndrica' (< ROTULU), *nuei* 'noche' (< NOCTE), *güeito* 'ocho' (< OCTO).[17]

Un hecho curioso es la diptongación que se encuentra en algunas ocasiones de las vocales E y O largas, así como de I, U, sean éstas largas o breves: *niata* (< META), *muara* 'mora' (< MORA), *güembro* 'hombro' (< UMERU), *niedo* 'nido' (< NIDU), *zierro* 'copo de lana, lino o cáñamo' (< CIRRU), *guambra* 'sombra' (< UMBRA), *biega* 'viga' (< BIGA), *fiemo* 'estiércol' (< FIMUS), etc. Esta tendencia se observa también en voces de procedencia germánica, como: *orgüello* 'orgullo' (< germ. *URGOLI),[18] *mielsa* 'bazo' (< germ. MILZI). E incluso en palabras de origen prerromano, como vemos en las alternancias: *muga* / *buega* 'mojón, límite', *borda* / *buerda* 'casa aislada en la montaña'.[19]

En conjunto, quizá lo más destacable del comportamiento de las vocales tónicas en aragonés es: (*a*) la diptongación ante yod de E y O breves; (*b*) los casos de diptongación de E y O largas y de I y U; (*c*) la tendencia a la metafonía, de manera que la vocal final condiciona la diptongación.

En relación con esto último, hay que decir que la tendencia se registra ya en el aragonés medieval del Alto Aragón, con abundantes diptongaciones -O- > *-ua-* y -E- > *-ia-* en palabras terminadas en *-a*, frente a las diptongaciones -O- > *-ue-* y -E- > *-ie-* en las palabras terminadas en *-o*. Así, son frecuentes formas como *Uasca*, *cuasta*, *cuantra* o *siarra* en los documentos más antiguos.[20] La presencia de formas con esta diptongación va decreciendo progresivamente en los textos, pero la toponimia de la mayor parte de las zonas del Alto Aragón nos confirma que es una tendencia autóctona muy consolidada. Así, tenemos, frente a *Badiello* (*Mallos de Badiello*, *Embalse de Badiello*, situado en el río Gutizalema), de VADU + ELLU, formas como Sierra de *Guara* (< probablemente de GORA 'monte, montaña', forma procedente de un capa prerromana

plurales, los pretéritos imperfectos, etc. Esta discrepancia no ha sido todavía satisfactoriamente explicada. Sin embargo, las excepciones que se encuentran (y que hay que interpretar posiblemente como descuidos del escribano) hacen pensar que los elementos populares hoy utilizados estarían vigentes en el habla y que si no se utilizaban sistemáticamente en los escritos sería, posiblemente, por considerarlos impropios de un registro literario culto. En todo caso, es evidente que no se puede postular que el aragonés *hablado* hoy en el Alto Aragón es continuidad del aragonés *escrito* en la Edad Media: sería incongruente. Si el aragonés escrito medieval no representaba exactamente la lengua popular hablada y manifiesta diferencias según las zonas (por ejemplo, el de Teruel está mucho más castellanizado que el del Alto Aragón), parece lógico pensar que el aragonés popular hablado presentara también ciertos matices diferentes según las zonas geográficas. Así que lo que podemos postular, por lo tanto, es que el aragonés actual (popular hablado) es continuidad del aragonés popular hablado en las comarcas del Alto Aragón en la Edad Media. Como la *scripta* aragonesa medieval (aragonés cancilleresco, notarial y literario en general) se basaba más en el aragonés del Valle del Ebro y no admitía regularmente ciertos elementos muy propios y típicos del aragonés septentrional tal como lo conocemos hoy –como los comentados y otros–, resulta explicable la diferencia entre el aragonés medieval que conocemos (el escrito) y el aragonés literario común que se emplea actualmente, basado sobre todo en las hablas modernas que han pervivido hasta nuestros días en el Alto Aragón.

(8) El Texto Reformado por Ley Orgánica 5/1996, de 30 de diciembre, del Estatuto de

pirenaica-balcánica-caucásica que pervive en las lenguas eslavas), río *Guarga* (< GORGA).

Ya había llamado la atención J. Corominas (1972, I: 195-196) sobre «la existencia de una ley fonética de armonía vocálica» en aragonés medieval. Vázquez Obrador (2000: 210) confirma que «lo normal en aragonés era la presencia del diptongo *ia* cuando le seguía la vocal *a*, mientras que aparecía *ie* cuando lo hacían las vocales *-o*, *-e*.» Y así, cita numerosos ejemplos con diptongo *-ia-*. Obsérvese el paralelismo: *Planiacha / Planiecho, Portiacha / Portiecho, Espatiacha / Furquiecho*, etc.[21]

Lo mismo ocurre con los diptongos *-ua- / -ue-*. Parece probado que el diptongo *-ua-* es más abundante en documentos del siglo XIII y luego va decreciendo progresivamente hasta finales de la Edad Media (cf. Vàrvaro 1991). Pero hoy, al igual que *-ia-*, *-ua-* se documenta en microtoponimia: *Cuastas, Luanga, Ruata, Muala, Faxualas, Capezualas*, etc. (Vázquez Obrador 2000: 213-215).

Hoy, en el habla viva, si bien el fenómeno está muy limitado, se encuentran todavía ejemplos interesantes: *ruaca* 'rueca', *miarla* 'mirlo', *guambra* 'sombra', *babiaca* 'lechuza', *niata* 'almiar' (< META), *murziacalo* 'murcielágo' (< MURE CAECU), *cuacha* 'pieza circular de madera para unir el cuello de la res al yugo' (< COLLU), *billuarta* 'anilla, argolla, abrazadera', etc. Algunas voces son de uso muy general, como *balluaca* 'avena loca', *liastra* 'arista', *gualba* 'paja muy menuda en partículas, tamo', *bucharguala* 'gayuba', etc.

Por lo que respecta a las vocales átonas, tienen una fuerte tendencia a desaparecer en situación inicial: *melico* 'ombligo' (< UMBILICU), *xada* 'azada' (< ASCIATA), *paco* 'umbría' (< OPACU). E igualmente en situación interior postónica o protónica: *aspro* 'áspero' (< ASPERU), *brenda* 'merienda' (< MERENDA), *dreito* 'derecho' < DIRECTU), *musclo* 'mejillón' (< MUSCULU), *masclo* 'macho' (< MASCULU), etc.

En situación final tiende a desaparecer la -E, rasgo que acerca el aragonés al catalán y a las lenguas galorrománicas. Especialmenre se produce esta caída tras consonante *-t* o tras los grupos *-nt* o *-nd*, *-lz*: *nuei* 'noche' (< NOCTE), *abet* 'abeto' (< lat. vg. *ABETE < lat. cl. ABIETE), *mozet* 'chico', *debán* 'delante' (< DE AB ANTE), *dien* 'diente' (< DENTE), *mon* 'monte' (< MONTE), *glan* 'bellota de roble' (< GLANDE), *falz* 'hoz' (< FALCE), *salz* 'sauce' (< SALICE). También tras bilabial: *clau* 'llave' (< CLAVE). Esta tendencia se observa igualmente en toponimia: *Chistau* < GESTA-BE, *Lanau* (< LANDA-BE.

La tendencia a la pérdica de -O final es mucho menor (pero mayor que en castellano). Se da sobre todo tras *-n, -z, -v*: *chitán* 'gitano', *clau* 'clavo', *tabán* 'tábano', *cochín* 'cerdo', *troz* 'trozo', *fornaz* 'forno grande'.[22]

3. FONÉTICA CONSONÁNTICA

En la fonética consonántica podemos destacar los rasgos siguientes.

Es general el mantenimiento de la F- inicial: *fumo* 'humo', *fabo* 'haya', *fer* 'hacer', *filo* 'hilo', *forno* 'horno', *forato* 'agujero', *fizón* 'aguijón', *felze* 'helecho', *ferrar*

Autonomía de Aragón dice en su artículo 7: «Las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón gozarán de protección. Se garantizará su enseñanza y el derecho de los hablantes en la forma que establezca una ley de Cortes de Aragón para las zonas de utilización predominante de aquéllas». La Ley de Patrimonio Cultural Aragonés (Ley 3/1999, de 10 de marzo, *Boletín Oficial de Aragón* de 29 de marzo de 1999) concreta en su art. 4 cuáles son esas lenguas y modalidades lingüísticas: «El aragonés y el catalán, lenguas minoritarias de Aragón, en cuyo ámbito están comprendidas las diversas modalidades lingüísticas, son una riqueza cultural propia y serán especialmente protegidas por la Administración.» También concretan que se trata del aragonés y del catalán el «Dictamen elaborado por la Comisión especial sobre política lingüística en Aragón» (*Boletín Oficial de las Cortes de Aragón*, núm. 105, 21 de abril de 1997, pp. 3998-4011), el borrador de anteproyecto de Ley de Lenguas elaborado por una comisión de trabajo en 1998 (puede verse en aragonés en *Luenga & fablas*, 2, 1998, pp. 231-247) y el anteproyecto de Ley de Lenguas hecho público por el Departamento de Cultura del Gobierno de Aragón en marzo de 2001 (puede leerse en aragonés en *Fuellas*, 141, chinero-febrero 2001, pp. 21-27). El Gobierno de Aragón no ha remitido todavía ningún proyecto de ley de lenguas a las Cortes de Aragón, por lo que no se ha cumplido aún el mandato estatutario.

(9) En las notas que siguen, las referencias que se hacen a trabajos concretos son mínimas, intentando evitar que este artículo sea más farragoso y prolijo de lo que ya es en sí mismo por la densidad de datos y ejemplos. Tanto unos como otros provienen de los trabajos consignados en la bibliografía que se ofrece al final.

'herrar', *fillo* 'hijo', *figuera* 'higuera', *farina* 'harina', *fartar* 'hartar', *forniga* 'hormiga', etc. Se trata de un rasgo muy conocido, aunque escasamente original, puesto que coincide con la mayoría de las lenguas románicas; es útil, sin embargo, como elemento definidor del aragonés frente al castellano, donde la F- se pierde, y frente al occitano gascón, donde se aspira.[23] También se mantiene la -F- en situación interior tras un prefijo: *desfer* 'deshacer', *afogar* 'ahogar', *esfollinar* 'deshollinar', *esfilorchar* 'deshilachar', etc.

Frente a la variedad de soluciones que presentan en castellano, la J- o G- (ante *e*, *i*) iniciales latinas se conservan palatalizadas, con la solución *ch*-: *chelar* 'helar' (< GELARE), *chunco* 'junco' (< JUNCU), *choben* 'joven' (< JUVENE), *chen* 'gente' (< GENTE), *chemecar* 'gemir' (< GEMICARE), *chunta* 'yunta; junta', *chugar* 'jugar', *chonzana* 'genciana', *chitar* 'echar' (< lat. vg. *JECTARE < lat. cl. JACTARE), *chirar* 'girar' (< GYRARE), *chireta* 'especie de embutido', *chinipro* / *chinebro* 'enebro' (< JENIPERUS). Lo mismo ocurre con voces de otras procedencias etimológicas: *chipón* 'jubón' (der. del ar. JÚBBA).[24]

Es típica la conservación de los grupos consonánticos PL-, CL-, FL-, GL-: *plorar* 'llorar', *pleber* 'llover', *plenar* 'llenar', *plegar* 'llegar / coger / recoger', *plano* 'llano', *plantaina* 'llantén', *clamar* 'llamar', *flama* 'llama', *floco* 'fleco' (<FLOCCU), *glan* 'bellota del roble' (< GLANDE), *cleta* 'cerca, valla, cancilla', *clau* 'llave'. La conservación de estos grupos consonánticos iniciales acerca el aragonés al catalán, al occitano y al francés y lo aleja del castellano, del asturiano, del gallego y del portugués, lenguas en las que se produce algún grado de palatalización (*ll*- o *ch*-). También se conserva el grupo CR-: *cremar* 'quemar' (< CREMARE), *cremallo* 'llares', *crebar* 'romper', *crepaza* 'grieta', *crosta* 'corteza' (< CRUSTA).

Hay una tendencia muy fuerte a la conservación de las consonantes oclusivas sordas intervocálicas, rasgo que asemeja al aragonés a los romances de la Romania oriental al mismo tiempo que coincide con el tratamiento que da el vasco a las voces de procedencia latina (Michelena 1977: 225-260): *batallo* 'badajo', *napo* 'nabo', *suco* 'jugo', *forato* 'agujero', *polecón* 'pulgón' (< *PULICONE), *rete* 'red', *paco* 'umbría' (< OPACU), *escopallo* 'escobón del horno', *laco* 'agujero en una roca; lagar', *melico* 'ombligo', *chinipro* 'enebro', *ripa* 'montón; ladera de tierra erosionada', *betiello* 'ternero' (< lat. VITELLU), *chemecar* 'gemir' (< GEMICARE), *recatiar* 'recatear', *betiquera* 'clemátide' (< VITICARIA), *litonero* 'almez' (< *LOTONE), *estamaco* 'estómago', *caxico* 'roble', *foricar* 'hurgar' (< *FURICARE), etc. Estas son algunas de las voces más generales, aunque otras se conservan con la oclusiva sorda en áreas más limitadas: *capeza* 'cabeza', *afocar* 'ahogar' (lo más general es *afogar*), etc. Alvar (1998) ha relativizado esta conservación, tratando de justificarla en cada caso concreto por razones diversas, y ha negado que pueda admitirse como rasgo característico del aragonés. No compartimos sus excesivas reservas. Es cierto que no se trata de un rasgo generalizado, sino de una tendencia característica, que se conserva mejor en ciertas zonas (las del aragonés central y, en bastantes casos, tamién las del aragonés occidental) y en ciertas voces típicas. Así,

Prácticamente todos pertenecen al aragonés hablado moderno (popular y tradicional). Pero no se ha prescindido de algunos interesantes registrados en la lengua escrita medieval. Se aplican regularmente las normas gráficas del aragonés (cf. *Normas* 1987).

(10) Primeras personas de plural de los pretéritos imperfectos de indicativo y de subjuntivo, y condicionales: *fébanos* 'hacíamos', *fésenos* 'hiciéramos', *puyárbanos* 'subiríamos'.

(11) Por ejemplo, entre los macrotopónimos se pueden anotar: *Puértolas*, *Espuéndolas*, *Yéqueda*, *Anzánigo*, *Yésero*. Entre los microtopónimos, por ejemplo: *Sayéstico* (Ansó), *Güérdulas* (Sallent), *Piétrola* (Jasa), *Bolática* (Panticosa), etc. Cf. Vázquez Obrador (2000: 202-203).

(12) Para el gascón, véase Rohlfs 1970: 161-162.

(13) Andolz (1992: s.v.) recoge como esdrújulas las dos voces: *niéspola* (en Aineto, Fablo y Echo), *niézpola* (en Ansó), *piértiga* (en Aragüés del Puerto, Campo de Jaca y Jasa). El *EBA* registra tamién *piértiga* en Ansó, aunque también *pertiéga* en Bal de Bio, *pertíga* en Sigüés; *niéspola* en Fiscal, Luesia, Uncastillo, *niézpola* en Ribera d'a Zinca; pero también *niespola* (Alto Aragón, sin especificar, según el repertorio de Otín y Duaso), *nispola* (Chabierregai) y *nispela* (Bal d'o río Estarrún).

(14) Las formas *binclo* y *articlo* se registran en el aragonés medieval y hoy se usan habitualmente en el aragonés literario estándar.

(15) También se registra la solución *–iá–* en las comarcas del Alto Ara y del Valle de Vio, así como, más ampliamente, en toponimia.

(16) También se registra la solución *–uá–*, en las mismas comarcas del Alto Ara y Valle de Vio, y más esporádicamente en el Valle de Tena (donde antes era un

por ejemplo, existe de forma general *escobar*, frente a *escopallo*. También está claro que se trata de un rasgo propio en retroceso (como la lengua aragonesa en su conjunto) por el empuje del castellano, que no obstante conserva arraigo en ciertas palabras en casi todo el Alto Aragón. En Huesca capital un niño de cinco o diez años sabe *recatiar* con la pelota, o mirarse *o melico*, y un labrador del barrio de San Martín sabe *chemecar* porque tiene *polecón* en la huerta. Que se trata de un rasgo propio y diferencial del aragonés se puede advertir claramente si analizamos la distribución geográfica de las siguientes formas, por ejemplo: *betiello / bediello / bedell, melico / meligo / melic, picueta / pigüeta / pigota*. La primera es la forma típica y genuina del aragonés; la segunda es la propia del aragonés oriental (valle de Chistau, A Fueba, Ribagorza Occidental), ya de transición al catalán; la tercera es la propia del catalán occidental (tal como se puede encontrar en la Ribagorza Oriental o en La Litera).[25] Compárese también: *motolón* 'montón de haces de trigo o de hierba seca' / cat. *modoló*; *natón* 'animal, en especial pájaro, recién nacido' / cat. *nadó*; *niquitoso* 'dengoso, escrupuloso, preocupado por detalles intrascendentes' / cat. *neguitós*.

La misma inclinación hacia el mantenimiento se observa en las oclusivas sonoras intervocálicas: *coda* 'cola' (< CAUDA), *remugar* 'rumiar', *cheniba* 'encía' (< GENGIVA), *rader* 'raer' (< RADERE), *calibo* 'rescoldo' (< *CALIVU), *tieda* 'tea', *puga* 'púa', *sabuquero* 'saúco', *redir* 'reír', *robín* 'orín' (< RUBIGINE), *lexiba* 'lejía' (< LIXIVA), *peduco* 'calcetín recio', *robillo* 'yema del huevo' (< RUBELLU), etc.

Esta tendencia se ve reforzada por otra consistente en deshacer los hiatos mediante consonantes antihiáticas, fundamentalmente cuatro: (*a*) *-d-*, como en *codete* 'cohete', *coderén* 'coherente'; (*b*) *-y-*, como en *reyal* 'real', *mayestro* 'maestro', *cayer* 'caer'; (*c*) *-b-*, como en *atabul* 'ataúd'; (*d*) *-g-*, como en *chodiga* 'judía'.

Por otro lado, se manifiesta también como rasgo característico la sonorización de las oclusivas sordas tras nasal o líquida, rasgo también muy típico del bearnés y del vasco: *cambo* 'campo', *punda* 'punta', *palanga* 'puente de troncos, pasarela', *embolla* 'ampolla', *chungo* 'junco', *xordica* 'ortiga' (< (EX) URTICA), *forgancha* 'palo para colgar objetos, gancho, percha' (< der. de FURCA), etc.

Es digna de mencionarse igualmente cierta inclinación que, a lo que sabemos, no ha sido anotada, a la sonorización de consonantes iniciales. Ocurre en ciertas palabras, sobre todo con *p-* > *b-* y *c-* > *g-*. Así, por ejemplo: *bercamino* / *barcamino* 'pergamino', *bunda* / *punda* 'punta' (Panticosa), *gayata* 'cayado, bastón', *gallizo* / *callizo* 'callejón', *gabina* 'cabina', *gayola* 'jaula', *gaucha* / *caucha* 'caléndula', *batalera* / *patalera* '(puerta o ventana) que está abierta de par en par', *betiquera* / *petiquera* 'clemátide', etc. Este fenómeno se encuentra también en vasco, donde es característico que las oclusivas iniciales de los préstamos latinos sonoricen: *gaztelu* 'castillo', *gaztaña* 'castaña', *bekhatu* 'pecado', *bake* 'paz', *dorre* 'torre', *denbora* 'tiempo', etc.[26]

Apenas se ha dado importancia a la tendencia a la confusión de bilabiales, que coincide también con el vasco (Michelena 1977: 268-271). En el aragonés encontramos ejemplos esporádicos, pero suficientemente significativos: *mapil* 'pabilo' en el

rasgo común y general), aunque se documentan ejemplos en otras zonas: *ruaca* 'rueca'. Hay formas que son predominantes con *-uá-* en la mayor parte del Alto Aragón, como *balluaca* 'avena loca' (frente a *ballueca*). También en zonas muy amplias del Alto Aragón en toponimia: *Cuasta* 'cuesta'.

(17) La forma popular y dialectal que está en uso en el habla viva tradicional es *güeit*, en el Valle de Benasque / Benás. En el aragonés medieval fue común y habitual, con grafías *hueyto*, *güeyto*, etc. En el aragonés literario actual, *güeito* es la forma que normalmente se hace servir para el numeral 8.

(18) La forma *orgüello* es la forma que habitualmente se registra en aragonés medieval; actualmente se documenta popularmente *argüello*, por ejemplo, en el Valle de Chistau.

(19) Sobre este fenómeno puede verse J. Vázquez Obrador, «Ditongazión de bocals zarratas en aragonés», *Argensola*, 71 (1971), pp. 143-145.

(20) Así, por ejemplo, en un documento de la ciudad de Huesca de 1277 se registra *buana*, *vuastra*, *Quiçenjalla*, pero *vuestros*, *fuero*, *nuestro*, *huerto*. (Vid. Navarro Tomás 1957: 62-63).

(21) Son todos ellos topónimos de Sobremonte, Sobrepuerto y Tierra de Biescas. Véanse en Vázquez Obrador (2000: 208-209).

(22) Estas son formas documentadas en zonas muy amplias, incluyendo las centrooccidentales del Alto Aragón. En los valles de Bielsa y de Chistau la tendencia a la pérdida de *-o* final es mucho mayor, y así es habitual tras consonantes *l-*, *n-* o *r-*: *cul*, *pel*, *fil*, *camín*, *molín*, *man*, *corder*, *ferrer*, etc.

diccionario anónimo del siglo XIX (Bernal-Nagore 1999: 101), con indicación de que se usa en las montañas de Aragón (además Corominas, *DCECH*, tomo IV, p. 330, cita *mabil* en arag. medieval y está documentada la voz *esmapilar*: véase en el *EBA*). Dado que viene del lat. cl. PAPYRUS, lat. vg. PAPILUS, puede explicarse tanto por disimilación como por confusión de bilabiales en situación inicial. Otros ejemplos nos los proporcionan las alternancias de formas: *amonico* - *abonico* 'despacio', *billamarquín* - *billabarquín* 'berbiquí', *camallón* - *caballón* 'lomo entre surcos en la huerta', etc. O formas con diferente solución del castellano, como: *rebolbins* 'remolinos', *mosquera* 'sombra de los árboles' (probablemente, de **bosquera*).

El grupo -TR- tiene como evolución autóctona la conservación: *cuatrón* 'campo pequeño' < der. de QUATTUOR), *petrusco* 'pedrusco', *matral* 'presa para toma de agua de una acequia' (< MATRE), *matriquera* 'matriz' (< MATRICARIA), *patral* 'prado' (< PATRALE, der. con metátesis de PRATU). Pero abunda la solución *–ir–*, de origen occitano, aunque parece que adoptada muy tempranamente por el aragonés: *peirada* 'montón de piedras', *beire* 'vidrio' (usual en arag. medieval, y hoy recuperado en el aragonés literario común), *pelaire* 'cardador' (< PELATORE). El sufijo *-aire* (< –ATORE) es muy usado: *charraire* 'hablador', *cazataire y pescataire, rico no guaire* 'cazador y pescador, no (es) muy rico' [refrán popular].[27]

Tanto los grupos -SC- y -PS-, como la -X- latina, han evolucionado a un sonido prepalatal fricativo sordo [ʃ], representado en aragonés por el grafema *x*: *buxo* 'boj' (< BUXU), *faxa* 'haza' (FASCIA), *pexe* 'pez' (< PISCE), *caxa* 'caja' (CAPSA), *guixa* 'especie de guisante', *caxico* 'roble' (< CAXICU), *ruxar* 'rociar con agua' (< ROSCIDARE), *texir* 'tejer' (< TEXERE). Hay que indicar que en muchas zonas se ha producido, o se está produciendo, un proceso de desfonologización del fonema /ʃ/, el único distintivo del aragonés frente al castellano, de manera que hay ciertas voces que fluctúan en su pronunciación entre [ʃ] y [tʃ]: *buxo* ~ *bucho* 'boj', *xarticar* / *charticar* 'roturar', *xordica* / *chordica* / *chordiga* / *ixordiga* 'ortiga', etc. En ocasiones se ha producido el paso [ʃ] > [tʃ]: *ruchazo* 'chaparrón', *chuela* 'azuela' (por *xuela*), *techidor* 'tejedor', *peches* 'peces' (por *pexes*), etc. En ciertos casos, se ha sustituido por el sonido velar fricativo sordo [χ]: *fajo* (por *faxo*) 'haz', *cajico* (por *caxico*) 'roble', *jada* (por *xata* / *xada*) 'azada', *pajentar* (por *paxentar*) 'pacer', etc.[28]

Los grupos -ULT- y -CT- del latín evolucionan a *-uit-* e *-it-*, respectivamente: *muito* 'mucho' (< MULTU), *ascuitar* / *escuitar* (< AUSCULTARE), *feito* 'hecho' (< FACTU), *probeito* (< PROFECTU), *estreito* (< STRICTU), *truita* (< TRUCTA), *dito* (< DICTU), *chitar* (< JECTARE), *leitera* 'sábana para aventar el trigo' (< der. de *leito* < LECTU), *lutiar* 'luchar, pelear', metátesis de *luitar* (der. de *luita* < LUCTA), *lei(t)* 'leche' (< LACTE), etc. A veces hay reducción de -ACT- > *-eit-* a *-et-*: *letazín* 'lechetrezna' (der. de LACTE), *petral* 'correa delantera del *baste*' (< PECTORAL). En los valles altos centro-orientales, desde el de Tena hasta el de Benasque, hay reducción habitualmente: *feto* 'hecho' (por *feito*), *estreto* 'estrecho' (por *estreito*), etc.

En semicultismos es muy frecuente –ya al menos desde el siglo XVIII, según vemos en algunas pastoradas– la solución -ÁCT- > *-áut-*, -ÉCT- >- *éut-*, con vocalización de la

(23) Llama precisamente la atención que en el aragonés, nacido en el Alto Aragón, ni se pierda ni se aspire, comportamiento difícil de explicar si tenemos en cuenta que dicho territorio es de supuesto sustrato vascón.

(24) Sobre el resultado de G + e, i y J- del latín en aragonés, puede verse: M. L. Arnal «El tratamiento de $G^{e,i}$, I- iniciales en el territorio aragonés», *en Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Salamanca, 22-27 de nov. de 1993) [editadas por A. Alonso González, L. Castro Ramos, B. Gutiérrez Rodilla y J. A. Pascual Rodríguez], 2 tomos, Madrid, Arco Libros, 1996; tomo I, pp. 81-101.

(25) Puede anotarse además, como ya advirtió Michelena (1997: 230), el fenómeno de ensordecimiento de consonantes intervocálicas que encontramos en los arabismos, en los que es habitual que *-dd-* del étimo árabe evolucione a *-t-* y *-bb-* se conserve como *-p-*: *repatán* 'zagal, ayudante del pastor' (< ár. RABB ADDDÁ'N), *chipón* 'jubón' (< ár. JÚBBA), *almute* 'almud' (< ár. AL-MUDD), *azute* 'azud' (< ár. AS-SUDD. Cf. Vázquez Obrador 1999: 176 y *DCECH*.

(26) Cf. Michelena 1977: 238-239. Sobre esta cuestión puede verse también F. González Ollé «La sonorización de las consonantes sordas iniciales en vascuence y en romance y la neutralización de k-/g- en español», *Archivum* 22 (1972), pp. 253-274.

(27) Para todo esto, puede verse Nagore 1994.

(28) Sobre esto, vid. Vázquez Obrador 1999: 155.

-C-: *trautor* 'tractor', *pauto* 'pacto', *auto* 'acto', *caráuter* 'carácter', *defeuto* 'defecto', *perfeuto* 'perfecto', *inseuto* 'insecto', *néutar* 'néctar', etc.

Los grupos consonánticos -LI-, -C'L-, -T'L- y -G'L- evolucionan a un sonido lateral palatal que representamos con el grafema *-ll-*: *fillo* 'hijo' (< FILIU), *tella* 'teja' (< TEG(U)LA), *biello* 'viejo' (< VET(U)LU), *batallo* 'badajo' (< *BATUACULU), *palla* 'paja', *mallata* 'majada' (< MACULATA), *conzello* 'concejo', *espantallo* 'espantapájaros', *obellas* 'ovejas', *muller* 'mujer ' (< MULIERE), *millor* / *mellor* 'mejor', *noballa* / *naballa* 'navaja', etc.

En cambio, los grupos -VI-, -BI- y-DI- evolucionan normalmente a *-y-*: *royo* 'rojo' (< RUBEU), *goyo* 'alegría' (< GAUDIU), *puyar* 'subir' (< PODIARE), *bayo* 'rastro' (< BADIU), *meyo* 'medio' (< MEDIU). Este mismo comportamiento se observa en voces de origen prerromano: *anayón* 'arándano' (< prerrom. *ANABIONE). Pero si a este grupo le precede una consonante, se suele mantener, como vemos en HORDEU > *ordio* 'cebada' (forma general en todo el Alto Aragón, excepto en el Valle de Echo, donde se dice *güerdio*, con diptongación).

Se podría añadir, como típica, la evolución -ÁGINE > *-áina*, donde se pierde la *-g-* pero la *á* se mantiene sin inflexionar: PLANTA(G)INE > *plantaina* 'llantén', FERRA(G)INE > *ferraina* 'despunte verde de los cereales'. Cf. Vázquez Obrador 1999: 180.

4. MORFOSINTAXIS

En cuanto a las características morfosintácticas podemos destacar una serie de aspectos típicos y peculiares que a veces no se tienen suficientemente en cuenta para definir el aragonés, quizá por el mayor peso otorgado tradicionalmente a los rasgos fonéticos.

Es muy característica del aragonés la conservación del género femenino para muchos árboles, y plantas en general, dotándoles del sufijo derivativo *-era*: *perera* 'peral', *nuquera* 'nogal', *olibera* 'olivo', *manzanera* 'manzano', *chordonera* 'planta de la frambuesa', *gabardera* 'rosal silvestre, escaramujo', *rosera* 'rosal', *minglanera* 'granado', etc.

También es muy característica del aragonés, ya documentada desde la Edad Media, la dotación de femenino a ciertos adjetivos (invariables en castellano), en la línea del catalán y del occitano (aunque el fenómeno no tiene tanta intensidad como en éste): *griso* / *grisa* 'gris', *pobre* / *pobra* 'pobre', *tristo* / *trista* 'triste', etc.

El plural se forma añadiendo solamente el formante *-s*, tanto si el singular termina en vocal como si termina en consonante: *fuens* 'fuentes', *cans* 'perros', *cantals* 'piedras gruesas', *ababols* 'amapolas', *camals* 'ramas gruesas', *papirrois* 'petirrojos', *mullers* 'mujeres', *lugars* 'pueblos', *colors* 'colores'.[29] Es un procedimiento que, sin duda, aleja el aragonés del castellano y del portugués, gallego y asturiano, para acercarlo al catalán y al occitano. Véase el pl. *árbols* 'árboles', en el mapa núm. 17 del *ALPI* y el pl. *dalladors* 'guadañadores' en el mapa núm. 1575 del *ALEANR*.[30]

(29) En el caso de voces terminadas en *-r*, como se ve, el procedimiento es idéntico, pero ocurre entonces que la *-r-* se relaja de tal modo que apenas se percibe. Así, estos plurales suenan en casi todas las zonas del Alto Aragón: [muʎés], [luɣás], [kolós].

(30) Sobre los grupos consonánticos finales al formarse el plural, véase también Alvar 1998: 191 y 266-227: el mapa de la página 266 muestra los registros en el *ALEANR* de *pantalons*, *chipons*, *dalladors* y *cols*; el mapa de la página 267 indica los puntos en los que recogió *mozez* [mθéθ] y *mozets* [moséts].

Además, el plural de las palabras terminadas en *-ero* se hace en *-ers*: *dinero*, pl. *diners* '*dineros*', *fenero*, pl. *feners* 'praderas', *caldero*, pl. *calders* 'calderos', *cordero*, pl. *corders* 'corderos'.[31] Y el plural de las terminadas en *-t*, en *-z* (se explica por la evolución *-ts* > *-z*): *mozet*, pl. *mozez* 'chicos', *ferfet*, pl. *ferfez* 'cigarras', *petez* 'piececitos', *os estudiez* 'los despachos', *tot*, pl. *toz* 'todos'. De la misma manera, las voces terminadas en vocal tónica que han perdido una dental final etimológica, también hacen el plural en *-z*: *berdaz* 'verdades', *maldaz* 'maldades', *calamidaz* 'calamidades', *reyalidaz* 'realidades', *ziudaz* 'ciudades', *birtuz* 'virtudes'.[32]

El artículo determinado tiene, como formas más generalizadas, *o, a, os, as*, con los alomorfos *ro, ra, ros, ras* tras vocal en algunas zonas (sobre todo en la zona pirenaica central, desde el Valle de Tena al Valle de Bio, pasando por el Sobrepuerto, Valle de Broto y Ribera del Ara, así como en el Somontano de Barbastro). Por otro lado, en algunos puntos se conservan las variantes más antiguas *lo, la, los, las* (Valles de Echo y de Aragüés, Tella, Naval, El Grado-Lo Grau, Hoz de Barbastro,…) y en zonas orientales *el, la, es* [*los*], *las* (Valles de Bielsa y de Chistau y toda la Ribagorza).[33]

La preposición *de* seguida de los artículos *o, a* se apocopa, de manera que tenemos las formas *d'o, d'a,…*: *d'as obellas* 'de las ovejas', *d'a pocha* 'del bolsillo', *a nineta d'o güello* 'la niña del ojo, la pupila', *as fuellas d'os árbols* 'la hojas de los árboles'.

Entre los pronombres más característicos podemos mencionar, entre otros, los demostrativos *ixe, ixa, ixo* 'ese, esa, eso' (< lat. IPSE, IPSA, IPSU) y el relativo *qui* 'quien' (< lat. QUI), que no tiene forma de plural (la misma forma sirve para sing. y pl.). Los indefinidos *bel, bella* 'algún, alguna' (< lat. BELLUS), análogos a los del occitano gascón *bèt, bèro*,[34] junto con sus plurales, *bels, bellas* 'algunos, algunas', se emplean con función de adjetivos; junto a ellos existen las formas *beluno, beluna, belunos, belunas* 'alguno, -a, -os, -as', que se utilizan con función de pronombres. Así, por ejemplo: *yo sapeba bellas cantas; tu en sapes beluna?* 'yo sabía algunas canciones; ¿tú sabes alguna?'.

Lo más característico de la morfología verbal es la conservación de la *-b-* etimológica en los imperfectos de indicativo de las tres conjugaciones: *querebas* 'querías', *muyiba* 'ordeñaba', *feba* 'hacía', *no tartiban* 'no chistaban', *teneba* 'tenía', *debébanos* 'debíamos', etc. Este rasgo une el aragonés a su inmediato entorno pirenaico (sabemos que la *-b-* de los imperfectos se conserva también en el occitano gascón y en el catalán occidental pirenaico) y lo relaciona con el mundo románico italiano.

También es muy característico del aragonés el perfecto del tipo: *compré, comprés, compró, compremos, comprez, comproron / comprón*.[35] De la misma forma, en verbos de la primera conjugación: *puyés* 'subiste', *puyoron* 'subieron', *trobés* 'encontraste', *trobez* 'encontrasteis'. Y en verbos de la segunda o tercera conjugación: *metiés* 'pusiste', *tresbatiés* 'perdiste', *queriez* 'quisisteis', etc.[36]

El morfema de la segunda persona de plural es *-z*: *tenébaz* 'teníais', *fez* 'hacéis', *trobarez* 'encontraréis'. Se explica, igual que los plurales en *-z* de los sustantivos por la evolución -TIS > *-t's* > *-z*. Así, TENEBATIS > *tenébat's* > *tenébaz*.[37] Los imperfectos de

(31) La pronunciación de estas formas es: [dinés], [fenés], [kaldés], [kordés].

(32) Ya Coll (1923: 92-93) había llamado la atención sobre estas especificidades, sistematizando por primera vez los procedimientos de formación del plural en aragonés. Puede verse también sobre esto: Nagore 1989a: 69-76, Vázquez Obrador 1995.

(33) Sobre la distinción y extensión de las diferentes formas puede verse Nagore 1986: 49-57, y mapas de las pp. 58 y 65, Nagore 1989a: 55-60. Vid. también el mapa incluido en Nagore 2001: 139, que registra el artículo *os* (se trata de una elaboración a partir del mapa número 72 del *ALPI*).

(34) Vid. Rohlfs 1970: 190. De acuerdo con la ortografía del Institut d'Estudis Occitans y de la Escòla Gaston Febus, *bèth, bèra*. Cf. Birabent & Salles-Loustau (1989: 51).

(35) Salvo en la zona oriental –Valle de Chistau, A Fueba y Ribagorza– donde se emplea el perfecto perifrástico del tipo *ban fer* 'hicieron'.

(36) Vid., sobre el perfecto en aragonés, Navarro Tomás 1909. Además: T. Buesa y R. Castañer, «El pretérito perfecto simple en las hablas de Aragón y Navarra», *Archivo de Filología Aragonesa*, 50 (1994), pp. 65-132.

(37) El estadio intermedio *tenébats* es el que se encuentra hoy todavía en el Valle de Benasque. Cf. Plaza 1990: 204-230.

subjuntivo y los gerundios son absolutamente regulares: *fese* 'hiciera', *ise* 'fuera (v. *ir*)', *dásez* 'dierais',…; *indo* 'yendo', *dizindo* 'diciendo', *metendo* 'poniendo',…

Los participios más genuinos, en *-ato, -ito* (*puyato* 'subido', *trobato* 'encontrado', *querito* 'querido', *muyito* 'ordeñado'), se conservan en la zona central pirenaica, mientras que en las áreas laterales se emplean formas en *-au, -iu* (*puyau, trobau, queriu, muyiu*). Ni unos ni otros se documentan en la *scripta* medieval, donde únicamente aparecen formas en *-ado, -ido*: *trobado, plegados, ajuntados, encorrido, respondido*.[38] Hoy, en aragonés literario común, tras un período de vacilación, tiende a emplearse más las formas en *-ato, -ito*.[39]

En lo que se refiere a sufijos diminutivos, el más característico y frecuente es *-et*, fem. *-eta*: *mozet* 'chico', *mozeta* 'chica', *chiqueta* 'pequeña', *caballet* 'caballito', *arbolet* 'arbolito', *poquet* 'poquito', *goset* 'huesito', etc. En masculino existen variantes fonéticas: así, *mozet* puede oírse con las siguientes realizaciones, según las zonas del Alto Aragón: [moθét], [moθéd], [moθér], [moθé]. También son muy típicos *-ín* y *-ón*: *currín* 'meñique', *un siñalín* 'un poquito', *animalón* 'animalito', *pobrón* 'pobrecito', *ninón* 'niñito', *Luisona* 'Luisita', etc. En cambio, el sufijo *-ico*, tan usual en el castellano regional de Aragón, apenas se usa en aragonés, si no es en alguna voz lexicalizada, como *paxarico* 'pájaro de pequeño tamaño, pajarillo', *caballico* 'potro', *caballico d'o diablo* 'libélula', *bonico* 'bonito, hermoso', etc.

Entre los rasgos propiamente sintácticos merecen destacarse los que a continuación exponemos.

Los posesivos se emplean en su forma plena y con artículo: *o mío fillo* 'mi hijo', *a mía botiga* 'mi tienda', *os nuestros lugars* 'nuestros pueblos', *as nuestras basemias* 'nuestras manías' (Nagore 1989: 89-91). Se pueden colocar también después del nombre, sin que eso, al parecer, tenga más implicaciones que quizá un matiz más subjetivo: *yera yo esquirando-me as obellas mías* 'estaba yo esquilando mis ovejas', *os güellos tuyos* 'tus ojos', *o mozet nuestro* 'nuestro chico'. Se usan siempre pospuestos y sin artículo con el sustantivo *casa*: *me'n boi ta casa mía* 'a mi casa', *o pan de casa nuestra* 'el pan de nuestra casa'. Únicamente ante los nombres de parentesco *pai* y *mai* es tradicional el empleo de las formas acortadas: *mi pai* 'mi padre', *tu mai* 'tu madre'. Las formas *lur* 'su, de ellos', *lurs* 'sus, de ellos' eran habituales en el aragonés medieval: el *dito lur fillo, con todas lurs villas, con grant goyo a lur tierra sende tornoron* 'con gran alegría a su (de ellos) tierra se volvieron' (ejemplos de la *Crónica de San Juan de la Peña*, segunda mitad del s. XIV). Hoy no está documentado su uso en el habla viva; no obstante, alguna vez se utilizan en el aragonés literario.

Los pronombres personales utilizan la misma forma con preposición: *a tu* 'a ti', *con tu* 'contigo', *enta tu* 'hacia ti', *ta tu* (o *pa tu*) 'para ti', *a yo* 'a mí', *con yo* 'conmigo', *enta yo* 'hacia mí', *ta yo* (o *pa yo*) 'para mí'. Esta ausencia de formas oblícuas coincide en parte con lo que ocurre en catalán y occitano.[40]

Las fórmulas *le (li) + ne* y *les (lis) + en*, de pronombre de complemento indirecto más pronombre (invariable) de objeto directo, equivalen al castellano 'se lo (a él, ella)'

(38) Tomamos estas formas de diversos documentos del siglo XV publicados por Manuel Gómez de Valenzuela en *Estatutos y Actos Municipales de Jaca y sus montañas (1417-1698)*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico», 2000.

(39) De hecho, una de las primeras resoluciones del Consello Asesor de l'Aragonés, la número 2, de 10 de marzo de 2001, trata sobre esta cuestión. Textualmente, dice la resolución: «Os partizipios berbals en *-ato, -ito* (fem. *-ata, -ita*) son a preferenzia normatiba fren á *-au, -iu* (fem. *-ada, -ida*). Exemplos: *trobato, puyato, clamato, dixato, charrato, ito, tenito, cullito, radito*. O mesmo cal dezir de os achetibos d'orichen berbal.» La justificación que se da es la siguiente: «As formas en *-au, -iu*, as más esparditas en a fabla popular de güei, son relatibamén reziens en aragonés e, probablemén, esparditas como consecuenzia de o contauto con o castellano. Ye de dar que son as más emplegatas oralmén, por o que pueden almitir-sen en testos que preben de reflexar rechistros orals, coloquials u dialeutals. Pero as formas en *-ato, -ito*, as más chenuinas, se conserban encara en aragonés muderno en muitas redoladas de l'aragonés zentral, asinas como lumerosos restos en atras redoladas, por o que se consella emplegar por un regular ista rematanza en l'aragonés escrito como norma culta e literaria de preferenzia.» («Resoluzions de o Consello Asesor de l'Aragonés», *Fuellas*, 142, marzo-abril 2001, p. 19).

(40) Sobre los pronombres personales en aragonés, vid. Nagore 1989a: 133-144.

y 'se lo (a ellos, ellas)', respectivamente: *le'n deziba* 'se lo decía (a él, ella)', *les ne die* 'se lo di (a ellos, ellas)', *torna-le-ne* (o *torna-li-ne*) 'devuélveselo (a él, ella)', *les ne contoron* 'se lo contaron (a ellos)'. Resulta uno de los rasgos sintácticos más característicos y extendidos del aragonés moderno, de manera que se registra en todo el Alto Aragón (en algunos puntos de Ribagorza en convivencia con la fórmula *da-lo-ie*), extendiéndose incluso a zonas de Monegros.[41]

Los verbos de movimiento, cuando se conjugan como pronominales, requieren la partícula *ne*: *te'n bas* 'te vas', *me'n puyaré ta ra chaminera* 'me subiré a la chimenea'. igualmente, la partícula *en*/*ne* (< lat. INDE) se usa habitualmente como partitivo y con valor de complemento preposicional: *da-me-ne* 'dame de ello', *no en tiengo* 'no tengo (de ello), *no se'n troba agora* 'no se encuentra ahora (de ello)'. El uso del complemento pronominal-adverbial *ne/en* está muy vivo en todo el Alto Aragón y constituye uno de los rasgos distintivos más definitorios del aragonés frente al castellano.[42]

Los complementos *ne* y *bi (i)* se usan con diversos valores y pueden combinarse: *no bi ye* 'no está ahí', *no bi'n ha pro* 'no hay (ahí) bastante de ello', etc. La partícula *bi* / *i* / *be* / *ie* tiene sobre todo valor locativo; apenas se utiliza ya en los Somontanos, donde su uso, por la presión del castellano, va quedando petrificado en alguna construcción suelta: *no i cabeba* 'no cabía ahí', *no'n i eba* 'no había allí de ello'. En las modalidades mejor conservadas, la utilización de la partícula es mucho más habitual, no sólo como locativo (*no i soi estato* 'no he estato allí', *be son sólo os días de fiesta* 'están (ahí) sólo los días de fiesta'), sino también con otros valores, sobre todo en la construcción con *aber* como impersonal: *antes i eba un puen* 'antes había (ahí) un puente', *me feba mal porque b'eba mal* 'me hacía mal porque había (ahí) mal', *no bi eba cosa* '(allí) no había nada', etc. [43]

Una de las construcciones más típicas del aragonés, que además se encuentra muy viva en todo el Alto Aragón, es la construcción partitiva con la prep. *de*, que requiere el uso simultáneo en la frase del complemento pronominal-adverbial *ne/en*: *en teneban muitas d'almendreras* 'tenían muchos almendros', *ne b'ha tantos de carnizers* 'hay tantos carniceros', *ya no ne b'ha de chelo* 'ya no hay hielo', *¿cuántos de napos en tiens tu?* '¿cuántos nabos tienes tú?', *de diners no en tiengo guaires* 'apenas tengo dinero', *no ne b'eba de chen* 'no había gente', etc.[44]

5. LÉXICO

Aunque el léxico del aragonés es en su mayoría de origen latino, también posee vocabulario de otros orígenes. Resulta especialmente destacable, tanto por su cantidad como por su especificidad frente a otras lenguas románicas, el de origen prerromano. Dentro de éste, podemos distinguir las voces procedentes del sustrato pirenaico, muchas de las cuales tienen relación con el vasco: *chordón* 'frambuesa', *escarrón* 'arce', *agüerro* 'otoño', *lurte* 'alud', *ibón* 'lago', *sarrio* 'rebeco', *gabardera* 'rosal

(41) Véase al respecto el mapa número 1715 del *ALEANR*, así como la elaboración hecha según los datos de dicho mapa en Nagore 2001: 156.

(42) Puede verse sobre este complemento Nagore (1989a: 233-244). Véanse también los mapas número 1.946, 1.696, 1.697 y 1.698 del *ALEANR*, así como la reelaboración de esos datos en Nagore (2001: 158 y 160). Sobre los complementos pronominal-adverbiales en aragonés, en general: Badía 1947: 74-79, Alvar (1953: 294-296), Kuhn 1935: 120-123, Nagore 1986: 103-114, etc.

(43) Sobre el complemento *bi/i* en aragonés, vid. Nagore 1989a: 223-231.

(44) Véase al respecto: Kuhn 1935: 157, Alvar 1953: 301, Vázquez Obrador 1999: 171, Nagore 1989a: 240-244 i 1986: 112-114.

silvestre', *aribo* 'aspa', *buega* 'mojón, límite', *chandro* 'desaseado, haragán, gandul', *güesca* 'muesca, mella', *sucarrar* 'requemar, chamuscar', *beritaco* 'embutido hecho a base de vísceras', *lacarrón* 'cuña del arado', *anayón* 'arándano', *bixordero* 'serbal de los cazadores', *mandil* 'regaliz de montaña', *liena* 'losa', etc.

Por otro lado, conviene también mencionar el vocabulario de origen céltico, no tan numeroso como el anterior, pero que contribuye a matizar la personalidad del aragonés en el plano léxico: *roscadero* 'cuévano', *artica* 'terreno roturado', *garra* 'pierna', *arañón* 'endrina', *alberniz* 'aliso', *baladre* 'adelfa', *cleta* 'valla, cerca, cancilla', *bruco* 'brezo', *garona* 'gran cantidad de agua', *mosta* 'cantidad que cabe en las dos manos juntas', *tasca* 'hierba corta, césped', *bresca* 'panal de miel, miel virgen', etc. Junto a estas se podrían citar otras voces prerromanas de origen indoeuropeo, pero incierto u oscuro, como *arna* 'colmena', *baste* 'albarda', *branca* 'tallo, rama', *buco* 'macho cabrío', *dalla* 'guadaña', *sargantana* 'lagartija', *saso* 'planicie alta', *tormo* 'terrón de tierra o de azúcar', *tuca* 'cumbre', *zolle* 'pocilga', etc.[45]

El vocabulario románico, siguiendo a Rohlfs (1970: 60-100), podríamos clasificarlo en cuatro grupos:

(*a*) palabras con tipo léxico coincidente con las lenguas galorrománicas: *esquiruelo* 'ardilla', *fraga* 'fresa', *ordio* 'cebada', *trobar* 'encontrar', *puyar* 'subir', etc.;

(*b*) palabras con tipo léxico coincidente con las lenguas iberorrománicas: *moñaco* 'muñeco', *güembro* 'hombro', *fabo* 'haya', *gayata* 'cayado, bastón', *farto* 'harto', *nino* 'niño', etc.;

(*c*) palabras de tipo pirenaico (tipo léxico existente en aragonés, gascón y catalán): *purna* 'chispa', *paniquesa* 'comadreja', *mallo* 'roca grande cilíndrica', *fenero* 'pradera', *espelunga* 'gruta', etc.;

(*d*) palabras generales a toda la Romania: *güello* 'ojo', *estrela* 'estrella', *pleber* 'llover', *fillo* 'hijo', *plorar* 'llorar', *clau* 'llave', etc.

Las aportaciones de adstrato se concretan en algunas voces de origen germánico (la mayoría introducidas a través del latín vulgar): *guarán* 'caballo semental', *nafra* 'herida', *mielsa* 'bazo', *fraxengo* 'cerdo joven', *garba* 'mies', *guito* 'indómito, coceador', etc.[46] Y en algunas voces tomadas del árabe: *demba* 'campo pequeño junto al pueblo', *alfarda* 'impuesto de riego', *zeica* (*zequia, zaica*) 'acequia', *alfalz* 'alfalfa', *chabalín* 'jabalí', *charra* 'jarra', *dezaga* 'detrás', *enchaquia* 'pretexto', *afalagar* 'mimar, acariciar', *albéitar* 'veterinario', *alforcha* 'alforja', *aforro* 'en mangas de camisa', *falca* 'cuña', *rafe* 'alero, canto, borde', *rechola* 'baldosa', *tafarra* 'ataharre', etc.[47]

Entre los préstamos, los más notables son los del occitano, tanto por su número como porque contribuyen a reforzar la unidad pirenaica y los vínculos con la galorromania. Pueden distinguirse (Nagore 1994):

(*a*) Occitanismos ya antiguos, perfectamente asimilados por la lengua, difundidos desde la Edad Media y hoy generalizados en el ámbito lingüístico del aragonés (esto es, el Alto Aragón). Ejemplos de estos podrían ser: *minchar* 'comer', *pocha* 'bolsillo', *mesache* 'muchacho', *flaire* 'fraile', *monche* 'monje', *orache* 'tiempo atmosférico;

(45) Sobre el vocabulario prerromano en aragonés, véase especialmente Vázquez Obrador 1994.

(46) Es destacable el hecho de que en los germanismos el aragonés conserva más frecuentemente la -w- que otros romances, asemejándose por tanto en este comportamiento al italiano. Así, por ejemplo: *guallardo* 'grande, lozano, cumplido, de buena presencia' (corresponde al cast. *gallardo*, pero tiene diferente matiz en la significación), *guarán* 'garañón, caballo semental', *guarenzia* / *guaranzia* (antiguo y de actual uso escrito) 'garantía', *guaire* cat. 'gaire', occ. 'gaire', francés 'guère'.

(47) Merece destacarse en el comportamiento de los arabismos en aragonés la tendencia a la pérdida de la *a-* inicial del artículo *al-* asimilado a una consonante: *zucre* 'azúcar', *rabal* 'arrabal, barrio', *zafrán* 'azafrán', *zequia* 'acequia', *duana* 'aduana', *roz* 'arroz', *roba* 'arroba', tendencia en que coincide con el catalán (cf. cat. *rova* 'arroba', cat. *sucre* 'azúcar', cat. *safrà* 'azafrán'), frente a la más frecuente conservación de la *a-* de dicho artículo en castellano y en portugués (port. *açúcar*, cast. *azúcar*, port. *açafrão*, cast. *azafrán*). A veces también encontramos la pérdida de la forma *al-* completa, como en *cotón* 'algodón', *garchofa* 'alcachofa', *garrofera* 'algarrobo', etc. Por otro lado, en aragonés los arabismos son menos abundantes que en castellano: encontramos algunas voces de origen romance entre las correspondientes a arabismos del castellano. Así, por ejemplo: *chincholero* cast. 'azufaifo', *chinestra* cast. 'retama', *oliba* 'aceituna', etc. En cambio, en aragonés hay algunos arabismos que no se encuentran en castellano, como *demba* 'campo cultivado cerca del pueblo' < ár. *dímna* (cf. *DCHCH*, t. I, p. 53, s. v. *ademna*, forma del arag. ant.

viento fresco', etc., así como el sufijo *-aire* (<lat. -ATICU), que da origen a numerosos derivados: *cazataire* 'cazador', *pescataire* 'pescador', *charraire* 'hablador', *quinquilaire* 'vendedor ambulante, buhonero', etc. Habría que incluir también aquí voces procedentes del francés, o lenguas de oïl en general, pero difundidas en el aragonés a través del occitano, como *chaminera* 'chimenea'.

(*b*) Occitanismos posiblemente más recientes, limitados a los altos valles o que abarcan zonas relativamente amplias, pero no todo el Alto Aragón. Entre estos cabe citar: *pai* 'padre', *mai* 'madre', *demoret* 'devanadera', *briquet* 'encendedor', *tola* 'chapa o plancha metálica del tejado' (en Bielsa, Plan, A Espuña, A Buerda, Tierra de Biescas), etc.

(*c*) Occitanismos mucho más localizados, típicos de algún valle solamente. Entre estos tenemos, por ejemplo: *jéus* 'helecho' en el valle de Tena (gasc. *héüs* < lat. FILICEM; Elcock 1938, 94, y mapa 15), mientras que las formas propias del aragonés son *felze* (< lat. FILICEM) en la zona centro-occidental y *felequera* (< lat. *FILICARIA) en la zona centro-oriental, con la *f-* conservada), *napech* 'acónito' (Valle de Tena), *quilla* 'bolo' (Valle de Benasque), *cauquerré* 'dinero' (Valle de Ansó), *rebel* 'despertador' (Valle de Chistau), etc.

En los préstamos de los dos últimos apartados, muy especialmente en el último, se reflejan claramente las características específicas del gascón.

Estos componentes léxicos completan la caracterización del aragonés y le terminan de otorgar la personalidad que, en el plano estrictamente lingüístico –es decir, sin contar con aspectos culturales, literarios, históricos o sociolingüísticos–, lo diferencia claramente de las lenguas románicas circunvecinas.

FRANCHO NAGORE LAÍN
Universidad de Zaragoza

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ALEANR = ALVAR, M., BUESA, T., & LLORENTE, A. (1979-1983) *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 tomos, Zaragoza / Madrid, Institución «Fernando el Católico» / La Muralla.

ALIAGA, J. L., & ARNAL, M. L. (1999) *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al Estudio de Filología de Aragón. Edición y estudio*. Zaragoza, Libros Pórtico.

ALIBERT, L. (2000) *Gramatica occitana segon los parlars lengadocians*, Facsimil de la segonda edicion de 1976, Barcelona, Institut d'Estudis Occitans / Institut d'Estudis Catalans.

ALPI = NAVARRO TOMÁS, T., & BALBÍN, R. de, con la colaboración. de A. M. Espinosa, R. de Sa Carneiro, L. Rodríguez Castellano, M. Sanchís Guarner, A. Otero, F. de B.

usual en docs. medievales del Alto Aragón; pero hoy la forma común en arag. moderno es *demba*, que no citan Corominas-Pascual). Sobre arabismos en aragonés puede verse: F. Corrientes 1998.

Moll, A. Nobre de Gusmao, y E. Lindley Cintra (1962), *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica. I. Fonética, I.* Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

ALVAR, M. (1948) *El habla del Campo de Jaca*, Salamanca.

— (1953) *El dialecto aragonés*, Madrid, Gredos.

— (1998) «Geografía lingüística de Aragón», en *Estudios sobre el dialecto aragonés, III*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico», pp. 155-342.

ANDOLZ, R. (1992) *Diccionario aragonés*, Cuarta edición corregida y aumentada, Zaragoza, Mira editores.

ARNAL, M. L. (1998) *El habla de la Baja Ribagorza Occidental. Aspectos fónicos y gramaticales*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

ASB = Archivo Saroïhandy Burdeos. [Los materiales correspondientes al Alto Aragón, ordenados y transcritos por Óscar Latas, becario de investigación del Instituto de Estudios Altoaragoneses (Huesca), van a ser objeto de publicación. Los consultamos en el borrador preparado por éste, con el título de *Misión lingüística de J. Saroïhandy en Alto Aragón*.]

BADÍA, A. (1947) «Sobre morfología dialectal aragonesa», *Boletín de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 20, pp. 57-123.

— (1950) *El habla del valle de Bielsa*, Barcelona, Instituto de Estudios Pirenaicos.

— (1984) *Gramàtica històrica catalana*, Segona edició en català, València, Tres i quatre.

BENÍTEZ, M. P. (2001) *L'ansotano. Estudio del habla del valle de Ansó*, Zaragoza, Gobierno de Aragón (Departamento de Cultura y Turismo).

BERNAL, Ch. & NAGORE, F., eds. (1999) *Diccionario aragonés*, Zaragoza, Edizions de l'Astral. [Manuscrito anónimo de principios del siglo XIX.]

BIRABENT, J.-P. & SALLES-LOUSTAU, J. (1989) *Memento grammatical du gascon*, Pau, Escòla Gaston Febus / Nosauts de Bigorra / Cercle Occitan de Tarba.

BLASCO FERRER, E. (1989) «Tipología y clasificación: el caso contradictorio del catalán y del aragonés», en Holtus, G., Lüdi, G., y Metzeltin, M., eds., *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Misclenánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, Gunter Narr Verlag, pp. 179-185.

BORAO, J. (1908) *Diccionario de voces aragonesas*, Zaragoza, 1859. [Segunda edición, Zaragoza, 1908.]

BUESA, T. (1989) *Estudios filológicos aragoneses*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.

CASTAÑER, R. (1996) «Contribución al estudio de las hablas altoaragonesas», en *Actas del III Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (*Salamanca, 22-27 de nov. de 1993*), editadas por A. Alonso, L. Castro, B. Gutiérrez Rodilla y J. A. Pascual, 2 tomos, Madrid, Arco Libros, 1996, tomo II, pp. 1021-1034.

CASTILLO, F. (2001) *Bocabulario de l'aragonés d'Alquezra y lugars d'a redolada*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

COLL, B. (1902) *Colección de voces usadas en La Litera*, en *El diccionario aragonés. Colección de voces para su formación*, Zaragoza, Imprenta del Hospicio Provincial, 1902. [Incluida en Borao 1908.]

— (1920) *Colección de voces aragonesas. Tomo I*, en Aliaga y Arnal (1999), pp. 47-85.

— (1923) *Colección de voces aragonesas. Tomo II*, en Aliaga y Arnal (1999), pp. 86-175.

CONTE, Á. *et al*. (1977) *El aragonés: identidad y problemática de una lengua*, Zaragoza, Librería General.

COROMINAS, J. (1972) *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*, 2 tomos, Madrid, Gredos.

CORRIENTES, F. (1998) «Arabismos y otras voces de origen semítico o medio-oriental en las hablas aragonesas y en gallego», *Romance Philology*, Volume LI, No. 4, mayo de 1998, pp 421-474.

DCECH = COROMINAS, J. & PASCUAL, J. A. (1980) *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, 6 tomos, Madrid, Gredos, 1980. [Manejamos la tercera reimpresión, 1991.]

EBA = NAGORE, F., dir., *et al*. (1999) *Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón*, 4 tomos, Uesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

ELCOCK, W. D. (1938) *De quelques affinités phonétiques entre l'aragonais et le béarnais*, París, Droz.

ENGUITA, J. M. (1982) «Geografía lingüística de la F- inicial en las hablas altoaragonesas», *Argensola*, 24, pp. 81-112. [Publicado también en *Alazet*, 0 (1988), pp. 191-222].

— (1987) «Pervivencia de F- inicial en las hablas aragonesas y otros fenómenos conexos», *Archivo de Filología Aragonesa*, 39, pp. 9-53.

— (1988) «Panorama lingüístico del Alto Aragón», *Archivo de Filología Aragonesa*, 41, pp. 175-191.

FERNÁNDEZ REI, F. (1999) «El aragonés, lengua románica (re)emergente», en *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a I Trobada*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 1999, pp. 43-74.

GARCÍA DE DIEGO, V. (1919) *Caracteres fundamentales del dialecto aragonés*, Zaragoza. [Reimpreso en *Archivo de Filología Aragonesa*, 44-45, 1990, pp. 231-254.]

GARGALLO, J. E. (1999) «El aragonés en su contexto romance», en *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a I Trobada*, Uesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 1999, pp. 11-29.

GONZÁLEZ GUZMÁN, P. (1953) *El habla viva del valle de Aragüés*, Zaragoza, Instituto de Estudios Pirenaicos.

GORGAUD, I. (1997) «L'aragonés y a clasificazión de as luengas romanicas», *Luenga & fablas*, 1, pp. 11-17.

GROSCLAUDE, M. (1986) *La langue béarnaise et son histoire. Étude sur l'évolution de l'occitan du Béarn depuis le XIIIe s.*, Seuvalada, Per Noste.

HAENSCH, G. (1960) *Las hablas de la Alta Ribagorza*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico». [Publicado también en *Archivo de Filología Aragonesa* 10-11, 1958-59, pp. 57-173, y 12-13, 1961-62, pp. 117-250.]

HOLTUS, G., MEZTELTIN, M. & SCHMITT, Ch., eds., (1992) *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag: Band / Volume VI, 1 (Aragonesisch/Navarresisch, Spanisch, Asturianisch/Leonesisch. *Aragonés / Navarro, Español, Asturiano/Leonés*), 1992.

KUHN, A. (1935) «Der Hocharagonesische Dialekt», *Revue de Linguistique Romane*, 11, pp. 1-312.

LÓPEZ SUSÍN, J. I., & MONTANER, M. D. (2000) *Bocabulario de Plasenzia (Sotonera)*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

MARTÍNEZ RUIZ, A. (1997) *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

METZELTIN, M. (2001) «Identidad y lengua. El caso de Aragón», en *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a II Trobada*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 2001, pp. 15-21.

MICHELENA, L. (1977) *Fonética Histórica Vasca*, San Sebastián, Publicaciones del Seminario Julio de Urquijo (Diputación Provincial de Guipúzcoa). [2ª edición, corregida y aumentada.]

MOLL, F. de B. (1991) *Gramàtica històrica catalana*, Valencia, Universitat de València.

MONJOUR, A. (2001) «Comparación lingüística y tipología. El caso del aragonés», en *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a II Trobada*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 2001, pp. 23-45.

MOTT, B. (1989) *El habla de Gistaín*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

— (2000) *Diccionario etimológico chistabino-castellano / castellano-chistabino*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

NAGORE, F. (1986) *El aragonés de Panticosa. Gramática*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

— (1989a) *Gramática de la lengua aragonesa*, Quinta edición, Zaragoza, Mira editores.

— (1989b) «L'aragonés charrato por una familia d'Orós Alto (Tierra de Biescas) en 1977. Bellas anotazions», en *Homenaje a Amigos de Serrablo*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, pp. 331-366.

— (1994) «Los occitanismos en aragonés», *Alazet*, 6, pp. 119-173.

— (1995) «Arredol de bel tipo chenuino de condizional aragonés», *Alazet*, 7, pp. 97-104.

— (1996) «Más sobre o condizional aragonés», *Alazet*, 8, pp. 141-147.
— (1998) «Pervivencia y recuperación de la lengua aragonesa a finales del siglo XX», *Estudios Bercianos*, 24 (mayo 1998), pp. 48-72.
— (1999a) «O aragonés», en Fernández Rei, F., y Santamarina Fernández, A. (1999) *Estudios de sociolingüística románica. Linguas e variedades minorizadas*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 155-212.
— (1999b) *Bibliografía sobre aragonés y catalán, lenguas minoritarias de Aragón*, Zaragoza, Consejo de la Juventud de Aragón / Consello d'a Chobentú d'Aragón / Consell de la Joventut d'Aragó.
— (2001a) *Os territorios lingüisticos en Aragón*, Zaragoza, Publicaciones del Rolde de Estudios Aragoneses con la colaboración del Gobierno de Aragón (Departamento de Educación y Ciencia), 2001.
— (2001b) «L'aragonés de a *Pastorada* de Besians: una referenzia ta l'aragonés literario común», *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a II Trobada*, Uesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 2001, pp. 431-448.
NAGORE, F. & GIMENO, Ch. L. (1989) *El aragonés hoy. Informe sobre la situación actual de la lengua aragonesa*, Huesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa / IberCaja.
NAVARRO TOMÁS, T. (1909) «El perfecto de los verbos *-ar* en aragonés antiguo», *Revue de Dialectologie Romane*, 1, pp. 110-121. [Reimpreso en *Archivo de Filología Aragonesa*, 10-11, 1958-59, pp. 315-324.]
— (1957) *Documentos lingüísticos del Alto Aragón*, Syracuse, New York, Syracuse University Press.
Normas (1987*) = Normas graficas de l'aragonés emologatas en o I Congreso ta ra Normalización de l'aragonés*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa, 1987.
QUINTANA, A. (1990) «Die Kodifizierung der neuaragonesischen Schriftsprache», en Dahmen, W., Gsell, O., Holtus, G., Kramer, J., Metzeltin, M., Winkelmann, O. (Hrsg.), *Zum Stand der Kodifizierung romanischer Kleinsprachen. Romanistisches Kolloquium V*, Tübingen, Gunter Narr Verlag, pp. 199-215.
— (1993) «Encara més capcirs: els parlars orientals de Sarró (Baixa Ribagorça Occidental)», en *Estudis de Llengua i Literatura catalanes / XXVII* (=*Miscel-lània Jordi Carbonell, 6*), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, pp. 271-308.
— (1999) «Chenesis y carauteristicas de l'aragonés común», en *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a I Trobada*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1999, pp. 31-42.
PLAZA BOYA, A. (1990) «El dialecto del Valle de Benasque (comarca de Castejón de Sos). Bases para una morfosintaxis», *Alazet*, 2 (1990), pp. 155-236.

POTTIER, B. (1952) «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du moyen âge», *Bulletin Hispanique* 55, pp. 184-199. [Traducción al castellano en *Archivo de Filología Aragonesa*, 38, 1986, pp. 225-240.]

RÍOS, P. (1997) *Bocabulario d'o Semontano de Balbastro (de Salas Altas y a redolada)*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

ROHLFS, G. (1970) *Le gascon. Études de philologie pyrénéenne*, Tübingen / Pau. [2ª edición.]

— (1985) *Diccionario dialectal del Pirineo Aragonés*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

ROMANOS, F., & SÁNCHEZ, F. (1999) *L'aragonés de A Fueba. Bocabulario y notas gramaticals*, Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

SAROÏHANDY, J. J. (1913) «Vestiges de phonétique ibérienne en territoire roman», *Revista Internacional de Estudios Vascos*, 7 (1913), pp. 475-497. [Traducción al castellano en *Archivo de Filología Aragonesa*, 8-9, 1956-57, pp. 181-199.]

SATUÉ, J. M. (1991) *Vocabulario de Sobrepuerto*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

SAURA. J. A. (2000) *Topica Pyrenaica. Estudios sobre algunas lenguas minoritarias del Pirineo central*, Zaragoza, Librería General.

TIBERIO, G. E. (1972) *Some aragonese mophophonemics. A first approximation to the main stress rule and functionally related rules*, Wiesbaden, Liguistische Berichte (Papier Nr. 26).

TOMÁS, Ch. (1999) *El aragonés del Biello Sobrarbe*, Huesca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

UMPHREY, G. W. (1907 y 1911) «The aragonese dialect», *Revue Hispanique*, 16 (1907), pp. 244-287, y 24 (1911), pp. 5-45. [Reedición: *The Aragonese Dialect*, University of Washington Bulletin: University Studies, No. 5, Seattle, University of Washington, 1913.]

VÀRVARO, A. (1991) «De la escritura al habla: la diptongación de la O breve tónica en el Alto Aragón» (traducción de J. M. Enguita), *Archivo de Filología Aragonesa*, 46-47, pp. 245-265. [Publicado originalmente con el título «Dallo scritto al parlato: il dittongamento di O breve tonica nell'Alta Aragona» en *Atti del Convegno di studi su lingua parlata e lingua scritta. Bollettino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani*, XI (1970), pp. 480-497; posteriormente se publicó en *La parola nel tempo. Lingua, società e storia*, Bolonia, Il Mulino, 1984, pp. 187-204.]

VÁZQUEZ OBRADOR, Ch. (1994) «Pervivencias léxicas prerromanas en altoaragonés», en *III Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (siglos XVIII-XX)*, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico», pp. 217-285.

— (1995) «Particularidades morfonológicas en la formación del plural en altoaragonés arcaico, a la luz de la toponimia», *Archivo de Filología Aragonesa*, 51, pp. 237-255.

— (1999) «El aragonés de Biescas y Gavín: breve caracterización», *Alazet*, 11, pp. 153-181.

— (2000) «Diacronía vocálica en la toponimia de Sobremonte, Sobrepuerto y Tierra de Biescas (Huesca)», *Alazet*, 12, pp. 201-242.

WILMES, R. (1957) «La cultura popular de un valle altoaragonés (valle de Vió)», *Anales del Instituto de Lingüística de la Universidad de Cuyo*, VI (Mendoza, Argentina), pp. 149-310. [Puede verse ahora reimpreso en Wilmes, R. *El valle de Vió. Estudio etnográfico-lingüístico de un valle altoaragonés*, Zaragoza, Prames, 1996.]

ZAMORA, A. (1967) *Dialectología española*, Madrid, Gredos. [2ª ed. Dedica al aragonés las pp. 211-286.]

JESÚS VÁZQUEZ OBRADOR

APORTACIONES DE LAS LENGUAS PRERROMANAS A LA CONFORMACIÓN DEL ARAGONÉS

Como resulta conocido, el aragonés es una lengua (hoy, desafortunadamente, poco hablada) que procede del latín, al igual que otras de la Península Ibérica, a excepción del vascuence. Cuándo se produjo la aparición del aragonés como lengua ya diferenciada del latín, resulta más difícil de precisar. Los especialistas creen que tal vez se pueda hablar ya de lenguas romances en general a partir de los siglos VIII-IX de nuestra Era, teniendo en cuenta la existencia de los *Juramentos de Estrasburgo*, redactados en francés antiguo y fechados en el año 842.

Estableciendo un símil con la ciencia histórica, puede decirse que a partir del momento en que una lengua tiene presencia en textos escritos es cuando comienza propiamente su *historia.* Las etapas anteriores se dice que pertenecen a la *prehistoria.* Evidentemente, no cabe duda de que para comprender adecuadamente la génesis y desarrollo de cualquier lengua, hemos de saber no sólo de qué otra proviene, sino también en qué lugares se originó y con qué otras lenguas estuvo en contacto, incluyendo entre éstas a las anteriores a su antecesora inmediata y que existieron en el mismo entorno geográfico. Es decir, para dar cuenta de la realidad actual de una lengua hemos de conocer también su *prehistoria.* Y ello es lo que pretendemos hacer en las líneas siguientes, si bien sea de una manera aproximada.

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 35-51

LOS PUEBLOS PRERROMANOS DEL NORTE DE ARAGÓN

Aunque no muchas, han llegado hasta nosotros noticias de algunos de los pueblos que encontraron los romanos a su llegada a la Península y, dentro de ella, al territorio que después, en la Edad Media, constituirá el reino de Aragón. Los datos versan sobre los nombres de dichos pueblos, sobre los territorios que ocupaban, sobre los nombres de algunas de sus ciudades o ríos, pero apenas algo sobre las lenguas que hablaban.[1] Estas poblaciones autóctonas, según se admite, participaron en la formación de las lenguas románicas adaptando en diverso grado (fonética-fonología, morfología, etc.) la lengua de los conquistadores a sus propios hábitos lingüísticos y dejando una serie de vocablos ligados a su tipo de vida. Es lo que se conoce bajo la denominación de *sustrato.*

No resulta fácil establecer la nómina o los límites de los diferentes pueblos que a la llegada de los romanos habitaban el territorio prepirenaico y pirenaico de lo que hoy entendemos por Aragón, pues las fuentes antiguas son poco explícitas y comienzan a aportar datos interesantes a partir de la época sertoriana, a raíz de la amenaza que suponía para la unidad romana la insurrección del considerado tradicionalmente fundador de Huesca (Fatás 1993b: 299-300).

Para un intento de reconstrucción de la presencia de esos pueblos en el solar pirenaico y prepirenaico en el que después se formará el aragonés son muy importantes las noticias proporcionadas por diversos autores de época clásica, como Polibio (s. II a. de C.), Livio, Estrabón (ss. I a. de C. y I d. de C.) y Ptolomeo (s. II d. de C.).[2] A ello se pueden añadir los datos suministrados por la epigrafía, la numismática y, por supuesto, la onomástica, en su doble vertiente de antroponimia y toponimia.

No obstante, las dificultades en estos dos últimos campos también son grandes. Téngase en cuenta que no conocemos con exactitud cuáles fueron las poblaciones conquistadas y asimiladas por los latinos: aparte de que seguramente existieron pueblos de los que no tenemos noticias, de otros de los que sí las tenemos ignoramos todo lo que se refiere a su lengua. Así, los historiadores y lingüistas sólo se pueden fijar en aquellos pueblos que, por diversas causas, dieron nombre a los territorios en que vivieron. Pero posiblemente un gran número de gentes autóctonas ha sido ignorado, por más que ésas contribuyesen a la formación de las lenguas románicas.

Precisamente en nuestra exposición, nos fijaremos en lo que nos aportan algunas de las parcelas científicas que hemos mencionado, si bien hemos de reconocer que, aun teniendo en cuenta todo lo afirmado o sugerido por ellas, no se puede asegurar que las hipótesis de trabajo aceptadas más o menos en el ámbito científico estén totalmente libres de matizaciones.

Algunas fuentes clásicas antiguas enumeran como habitantes del Pirineo, de este a oeste, los siguientes pueblos: cerretanos, andosinos, arenosios, jacetanos y vascones. Los estudiosos han querido ver en sus nombres una correspondencia con territorios como Cerdaña, Andorra, Arán, Jacetania y Navarra (Fatás 1978: 221). Es probable, no

(1) Son muy escasos los vocablos que nos han transmitido los autores griegos o latinos que historiaron la vida de estos pueblos autóctonos. En sus informes, obtenidos a veces a gran distancia espacial y, en ocasiones, temporal no van más allá de unas cuantas palabras anotadas quizás con no mucha exactitud por cuanto ellos ni conocían esas lenguas ni empleaban otro alfabeto que el suyo propio, con lo que cabe suponer que sus anotaciones escritas no siempre estarían ajustadas a la realidad fonética de lo pronunciado por los hablantes autóctonos.

(2) A los textos de estos geográfos o historiadores pueden sumarse otros, como el denominado «Itinerario de Antonino», repertorio del s. II de las vías más importantes del Imperio, con distancias entre las ciudades por las que pasan.

obstante, que existieran, como ya se ha dicho antes, pueblos de cierta entidad que no se mencionan en fuente clásica alguna.

A continuación enumeraremos los pueblos (conocidos) que, según los historiadores, habitaban el territorio altoaragonés.

(*a*) Los *iacetanos.* Estrabón (III: 161)[3] especifica que los jacetanos son los habitantes más conocidos del Pirineo y que su territorio comenzaba al pie de la cordillera, se extendía por las llanuras y llegaba hasta las inmediaciones del emplazamiento de Osca e Ilerda.[4] Posiblemente, pues, controlarían la actual área de influencia de Jaca, incluyendo por el oeste la Canal de Berdún; el límite sur podría estar en la sierra de la Peña. No se debe olvidar que acuñó moneda autónoma con alfabeto ibérico antes de nuestra Era.[5] Es posible que fuesen parientes de los aquitanos, de los cuales los clásicos dicen que se distinguían de otros pueblos galos por tener puntos de contacto con los habitantes de Hispania,[6] entre ellos la lengua, que podría ser semejante a la hablada por otros pueblos pirenaicos, pero de la que nada sabemos en concreto: ¿emparentada con la vascónica?, ¿emparentada con el ibérico? Si nos fiamos de ese posible entronque de aquitanos y jacetanos, y en vista de que, según los especialistas, se pueden relacionar muchos elementos lingüísticos del antiguo aquitano con el vasco actual,[7] podríamos deducir un parentesco lingüístico entre los tres pueblos, que apuntaría a que la lengua hablada por los jacetanos pudiese pertenecer al mismo tronco que las otras dos, y aún de otros pueblos pirenaicos más al Este: eso podría explicar las similitudes toponomásticas en toda la cordillera montañosa.

Independientemente de las posibles afinidades lingüísticas, de las que nada se sabe con seguridad, pues sólo han podido ser detectadas a través de la toponimia y de ciertas reliquias léxicas, los *iacetanos* y los vascones constituyeron entidades políticas diferenciadas en los momentos anteriores al final de la conquista romana, lo cual se deduce de una atenta lectura de las fuentes clásicas y particularmente de Estrabón, en cuyos textos ambos pueblos aparecen netamente distinguidos y con límites bien precisados. No obstante, años después, en el siglo II d. de C., otro autor griego, Ptolomeo de Alejandría, en un repertorio universal de localidades incluyó *Iacca* entre las ciudades pertenecientes a los vascones (*vid. infra*). Y en este testimonio y en las afinidades lingüísticas (sobre todo en las pervivencias toponímicas) se basa la susodicha identificación. Pero enseguida advertimos un inconveniente, y es que se olvida lo dicho por Estrabón y se prefiere lo escrito por Ptolomeo. Pero lo mencionado por uno y otro autores no es contradictorio, toda vez que se refiere a momentos distintos de la historia peninsular.[8] De manera que la solución correcta podía radicar en aceptar la distinción entre ambos pueblos y, para fechas posteriores, la expansión política de los vascones por territorios mucho mayores que los suyos originarios, expansión que se verificó, fundamentalmente, hacia el sur (incluyendo la ribera del Ebro) y hacia el este (Pirineo jacetano y las tierras de Zaragoza hasta el Gállego). Es decir, que los vascones fueron incorporando, según todos los indicios, a partir del final del siglo II a. de C., territorios de los iacetanos, suesetanos y, tal vez, ilergetes, gracias a su

(3) Fatás 1993a: 48-49.

(4) Fatás 1978: 221-222; Caro Baroja 1988: 104.

(5) Caro Baroja (1988: 105).

(6) Estrabón, IV, 1, 1, establece una relación muy estrecha entre los pueblos de la Península y los de la Aquitania.

(7) Cf. Luis Michelena, «De onomástica aquitana», en *Lengua e Historia*, Madrid, Paraninfo, 1985, pp. 409-445 (publicado anteriormente en *Pirineos*, X, 1954, pp. 409-455).

(8) Cf. Caro Baroja 1988: 106 y ss..

colaboración con los romanos y como consecuencia de la política de éstos de fomentar las zonas de influencia de los pueblos que no les oponían resistencia armada y podían considerarse, en cierta medida, aliados.

(*b*) Los *suesetanos*. Parecen ser, al igual que los ilergetes, un pueblo prepirenaico y pirenaico. Hablaron de ellos Livio y Plinio, el primero a propósito de las guerras de tiempos de Indíbil y Mandonio. Hay una diferencia fundamental con respecto a los anteriores y a otros pueblos que veremos después, ya que se consideran indoeuropeos. De hecho, los historiadores relacionan su nombre con el de los *suessiones* galo-belgas, de los que deriva el topónimo de Francia *Soissons*. Se ha pensado, por tanto, que pudo haber sido un pueblo que llegaría a la Península a partir del año 600 a. de C., conjuntamente con otros pueblos belgas. Su capital fue *Corbio* (*-nem*), aún sin localizar y destruida por los romanos en el año 184 a. de C.[9] Estaban establecidos en la parte norte de la actual provincia de Zaragoza, es decir, aproximadamente por el territorio de las Cinco Villas, penetrando tal vez hacia Navarra, y cuyo límite oriental pudo haber estado constituido por los *iacetanos* y el río Gállego en su tramo medio, y, su límite sur, por los ilergetes. Es interesante observar cómo en su ámbito territorial se conservan ciertos topónimos de carácter céltico: *Nabardún*, *Berdún*, *Gordún*, que parecen contener el elemento *dunum* 'fortaleza'.[10] Además, el topónimo *Segia*, identificable, al parecer, con el moderno *Ejea*, podría relacionarse con el célt. *segi* 'victoria'.[11]

Es posible que hubiese también pueblos indoeuropeos, relacionados con los suesetanos, en las zonas comprendidas entre las Cinco Villas, el Ebro y el curso inferior del Gállego. Es lo que apuntan nombres como *Gallur* (< [PAGUS] GALLORUM), *Gállego* (< GALLICU), la ciudad *Gallica Flavia*, mencionada por Ptolomeo y de la que se desconoce su situación, o, incluso, un *Forum Gallorum* mencionado en el «Itinerario de Antonino» como localidad en la vía que conduce al Bearn, a 45 km de *Caesaraugusta*, localizable en Gurrea de Gállego o Marracos, así como un *Gallicum* que tal vez estuviese en Zuera.

(*c*) Los *ilergetes*.[12] Los estudiosos están de acuerdo en conferirles una identidad de carácter ibérico, claro que dicho carácter ha de entenderse como referido más bien a consideraciones de tipo histórico (y de cultura material), no tanto a lo lingüístico. Se tienen por el pueblo más importante al norte del Ebro. Sus menciones directas comienzan con motivo de la II Guerra Púnica,[13] sobre todo porque capitalizaron la resistencia contra Roma a través de las figuras de sus famosos caudillos Indíbil y Mandonio. Sabemos que *Olsca* (Huesca), *Ilerda* (Lérida) y *Bourtina* (Almudébar) eran núcleos muy importantes, siendo su más antigua capital *Atanagrum*, aún sin localizar. Es posible que en su época de mayor extensión controlasen desde las tierras prepirenaicas hasta la orilla izquierda del Ebro, constituyendo su límite oriental el curso medio del Segre. La falta de noticias después de las campañas de Catón (196-195 a. de C.) hace creer que habrían perdido su identidad, y, así, Plinio ya no habla de ilergetes sino de «Oscenses regionis Uessetaniae» y de «Ilerdenses Surdaonum gentis».

(*d*) Los *cerretanos*. En cuanto a los pueblos situados al este de los *iacetanos*, poco sabemos. Sin embargo hoy va tomando cuerpo la tesis de que buena parte del territorio

(9) No deja de ser interesante observar que entre el territorio de los *suesiones* belgas (en el Marne) existe una ciudad llamada *Corbeil*, que parece tener su origen en el antropónimo céltico *Corbus* seguido del vocablo del mismo origen *ialos* 'campo, pradera'. Este nombre podría tener relación con el *Corbio* o *Corbión*, capital de nuestros suesetanos.

(10) También existen pruebas arqueológicas que confirmarían la presencia de gentes indoeuropeas en esta zona, que, no obstante, bien podrían haber desplazado a elementos no indoeuropeos anteriores.

(11) De la antigua Segia conocemos dieciocho nombres de habitantes del año 90 a. de C., a través del Bronce de Áscoli; de ellos no parece haber ninguno que lo tenga vascónico.

(12) Para una ampliación de los datos aquí expuestos, véase Fatás (1987).

(13) Anteriormente Hecateo de Mileto (fines del s. VI a. de C.) había situado en la costa mediterránea a unos *ileraugates*, de los que parecen proceder los *ilergetes*, así como los *ilergavones* establecidos en el Bajo Ebro, con quienes pudieron haber estado integrados en un principio.

pirenaico central pudo haber estado ocupada por un pueblo del que a causa de la escasez de datos no podemos hablar mucho: el cerretano.

Tradicionalmente se viene aceptando la coincidencia básica entre el terriotrio cerretano y la Cerdaña histórica. Pero, en opinión del profesor Fatás, combinando las noticias que aportan tanto Estrabón (en el cambio de Era) cuanto Plinio, parece que se puede deducir que los cerretanos se podrían haber extendido por la mayor parte del Pirineo, antes de que comenzase la zona a ser ocupada por los vascones.

No cabe duda de que la aceptación de esta hipótesis puede conllevar implicaciones importantes desde el punto de vista histórico, pero no lo serán menos las que puedan extraerse en el plano lingüístico, pues según J. Untermann los cerretanos orientales, de acuerdo con unas inscripciones de, posiblemente, principios de nuestra Era, halladas en localidades de la Cerdaña francesa como La Tour de Carol, Oceja y Err, serían de lengua ibérica y no vascónica.[14]

Así pues, este descubrimiento vendría a reforzar las objeciones señaladas por algunos estudiosos, y, como advierte Fatás «a dar la razón a los tratadistas antiguos (que eran muy filólogos y poco arqueólogos), acerca del carácter ibérico de los cerretanos. Que sepamos, la única lengua antigua positivamente atestiguada en la Cerdaña, además de la latina, es la ibérica» (Fatás 1993b: n. 6).[15]

(*e*) Los *vascones.* Hemos de hacer una referencia a este pueblo, del que ya se ha mencionado algo anteriormente. Parece que ocupaban inicialmente el extremo occidental del Pirineo, es decir la región Navarra. Lo que no está probado es que originariamente se extendieran por todo el norte de lo que hoy es Aragón. No obstante, el geógrafo alejandrino Ptolomeo incluyó *Alauona*, *Iacca* y *Setia* o *Segia* (es decir, Alagón, Jaca y Egea) como ciudades pertenecientes a los vascones. Pero las famosas Tablas del sabio griego fueron redactadas en una época muy alejada de la conquista (en el siglo II d. C.) y son simples enumeraciones de localidades, con expresión de su latitud y longitud. Cabe de ellas deducir que, en el momento en que Ptolomeo redactó su estudio y según las fuentes consultadas, esas localidades dependían políticamente de los vascones. Pero no otra cosa. Parece pues, que ha de prestarse más atención a textos de autores como Estrabón y Plinio, que se fundamentaron en fuentes bastante fidedignas y más próximas cronologicamente a los sucesos narrados.

Por otra parte, el hecho de que ciertos territorios estuvieran bajo dominio vascón en una determinada época no obliga a pensar que se hubiesen vasconizado lingüísticamente, perdiendo así su identidad lingüístico-cultural anterior, fuese la que fuese. No obstante, la historia nos demuestra que el dominio político de una zona por parte de un determinado pueblo es el primer paso para que se produzca después una influencia cultural e idiomática de este último sobre el dominado.

Llegados a este punto se podría pensar, pues, que si sobre el primitivo territorio cerretano-ilergete se superpuso a partir del siglo II de nuestra era el pueblo vascón con su lengua, ello explicaría, por un lado, las similitudes del tipo *Javierre* ('casa nueva'), *Ligüerre* ('villa roya'), que poseen correspondencias inequívocas en eusquera, pero por

(14) Cf. Pierre Campmajó y J. Untermann, «Les gravures rupestres schématiques linéaires de la Cerdagne française», en *VI Col·loqui Internacional d'Arqueología de Puigcerdà*, 1988, pp. 317-339. El estudio lingüístico corre a cargo del segundo autor quien dice: «Aucun des textes que nous avons commentés ici ne nous permet une 'traduction' et de même seules des propositions négatives sont possibles concernant le domaine du contenu: assurément il ne s'agit ni d'inscriptions sépulcrales ni d'indications de propriétaires. Il ne fait cependant aucun doute que toutes les inscriptions sont rédigées dans l'écriture et dans la langue ibériques». Y termina diciendo: «Les éléments évidents de la langue ibérique sont: le nom de personne *atanbetes* (Osseja), les mots ou morphs *ban*, *bas et etar*, la fin de mot *-kite* et les sufixes *-e* et *-u*» (p. 335).

(15) Esto último le da pie al mismo estudioso para suponer que posiblemente «la mayor parte de los Pirineos meridionales estuvo ocupada por poblaciones de carácter lingüísticamente ibérico; sobre todo cerretanas y iacetanas» (Fatás 1993b: 291). No obstante, para alguna otra opinión distinta, cf. Vázquez 1994: n. 145.

otro también se entenderían las diferencias toponímicas entre Navarra y el Alto Aragón. Como se sabe, hay numerosos topónimos oscenses que no tienen correspondencia exacta con el vasco, aun cuando puedan hallarse conexiones con lexemas o afijos de esa lengua, y ello podría ser debido a que esos nombres de lugar aragoneses se remontarían al estrato cerretano-ilergete del que antes hablábamos. No obstante, todo esto no deja de ser una conjetura más, y una posible hipótesis de trabajo, pero por ahora tiene difícil comprobación.[16]

LAS LENGUAS PRELATINAS EN EL ALTO ARAGÓN. FENÓMENOS DE SUSTRATO

Sabemos que el latín no se impuso a causa de la promulgación de decreto alguno, ni en unos pocos años, sino que lo hizo a través de un largo proceso en el que se produciría un fenómeno de bilingüismo que permitiría que en el latín vulgar hablado por los colonizadores penetrasen ciertos rasgos de las lenguas primitivas. Algunos de ellos perduraron, según todos los indicios, en las lenguas romances posteriores al latín. Ahora bien, se ha de reconocer que cuando no se conoce la lengua primitiva difícilmente se puede precisar qué pasó de ella al latín y pervive en romance. Normalmente, a través de ciertos hechos románicos inexplicables de otro modo, los filólogos suponen la existencia de un sustrato determinado, aunque no haya justificación histórica que lo corrobore.

De acuerdo con lo expuesto a la hora de enumerar los pueblos prerromanos que habitaron por nuestra provincia, tenemos que deducir que, según su estirpe, en la mayor parte del Alto Aragón se hablarían lenguas de carácter no indoeuropeo; quizás la lengua de los ilergetes (de Huesca hacia Lérida) fuese de tronco ibérico. No obstante, habrá de reconocerse también que ante la existencia de determinados vocablos y topónimos de origen indoeuropeo es muy posible que pueblos de este origen hubiesen estado instalados durante cierto tiempo en nuestro espacio territorial.

1. *Fenómenos de sustrato en la fonética y fonología*

1.1 No cabe duda de que se encuentran ciertas semejanzas entre la fonética y fonología de nuestro romance con otros de zonas vecinas, como el gascón o castellano, en los que tradicionalmente se admite la existencia de un sustrato de tipo vasco o protovasco. Así observamos que al igual que ocurre en castellano y vascuence, el aragonés cuenta con un sistema vocálico en el que se hallan cinco fonemas, que admiten ciertos alófonos según los sonidos circundantes.

1.2 Es también conocida la tendencia a la prótesis de una *a-* inicial cuando la palabra ha de empezar por la vibrante múltiple –fenómeno ya atestiguado en época

(16) Fatás (1993b: 311), por su parte, advierte: «Sigue siendo un misterio para mí cómo puede establecerse la condición euskérica (y no ibérica) de un microtopónimo aranés o ribagorzano. Y otro el por qué no intenta explicarse por los especialistas a qué obedece, históricamente, la antiquísima frontera lingüística que supone el valle de Roncal: nuestra hipótesis de trabajo es que, más o menos por esa longitud, hay que buscar la frontera entre íbero y vasco en los siglos inmediatamente anteriores a la era».

medieval–, coincidiendo así con lo que ocurre en el gascón (Rolhfs 1970: §§ 116-118), al igual que en vascuence, si bien esta lengua prefiere hoy *e-*: *errege* 'rey', *errota* 'molino', etc. Ya Menéndez Pidal se hizo cargo de que era un fenómeno que se producía casi en la misma zona en la que había aspiración o pérdida de f- inicial. Es cierto, además, que se conocía en el castellano primitivo, pues existen topónimos y apellidos que presentan dicha vocal: *Arriondas*, *Arredondo*, etc. (Menéndez Pidal 1972: 194, § 40.1).

1.3 Los fonemas /b/, /d/, /g/ pueden tener alófonos oclusivos o fricativos, al igual que en castellano.

1.4 En aragonés lo característico es la conservación de las oclusivas sordas etimológicas -P-, -T-, -C- en posición intervocálica: *capeza* 'cabeza', *ripa* 'ladera erosionada', *forato* 'agujero', *mallata* 'majada', *pescatero* 'pescadero', *pescatería* 'pescadería', *limaco* 'babosa', *melico* 'ombligo', *laco* 'lagar', 'agujero natural en una roca donde se recoge agua'. Asimismo, es también frecuente la sonorización de las citadas consonantes cuando van tras nasal o líquida: *cambo* 'campó, *ambolla* 'ampolla', *cambana* 'campana', *candal* 'piedra o roca de gran tamaño', *fuande* 'fuente', *puande* 'puente', *chungo* 'junco', *bango* 'banco', *saldo* 'salto', *aldo* 'alto', *suarde* 'suerte'. Ambos fenómenos se producen también en gascón bearnés y coinciden con el tratamiento de los latinismos en vascuence: *tipula*/*kipula* 'cebolla' < CEPULLA, *kukula* 'cogolla', *izpata* 'espada' < SPATHA, *dembora* < TEMPORA, *boronde* 'frente' < FRONTE, *abendu* 'diciembre' < ADVENTU, *aldare* 'altar' < ALTARE. Curiosamente, parece que la escritura ibérica usaba un mismo signo para sorda y sonora, lo que permite sospechar que se trataban de meras variante fónicas de un mismo fonema.

No obstante, hay filólogos que se oponen a explicar ambos hechos siguiendo hipótesis sustratistas, y consideran más verosímiles tesis de tipo estructuralista.[17]

1.5 Al sustrato celta se atribuye el paso del grupo -CT- a *-it-* en nuestro romance, producido a causa de una relajación de la [k] implosiva en [x] y posterior vocalización de ésta en [i]: FACTU > *feito* 'hecho', LACTE > *leit(e)* 'leche', LECTU > *lieto* 'lecho', PECTU > *peito* 'pecho'.

2. *El sustrato en la morfología*

En aragonés se conservan diversos sufijos de origen prerromano, normalmente poco productivos, coincidentes en bastantes casos con los de otras lenguas romances de la cordillera pirenaica.[18] Así, hallamos *-aco* (< -ACCU, tal vez céltico) en *buxaco* 'tronco de boj grueso', *pochaca* 'bolsillo', *(al)beritaco* 'chorizo de mala calidad', probablemente distinto del *-aca/-aga*, aplicado sobre todo a nombres de plantas, aunque no exclusivamente: *bolomaca/bolomaga* 'gatuña', *biraca* 'cizaña', *bustaraca*

(17) Cf. Gregorio Salvador, «Hipótesis fonológica sobre oclusivas sordas y sonoras divergentes en altoaragonés y bearnés», *AFA*, XXXVI-XXXVII (s. f., pero 1985), pp. 255-273.

(18) Cf. Rohlfs 1951.

'hierbas que taponan una acequia'. En *fagarra* 'haya pequeña', *pinarra* 'hoja y rama del pino', *catarra* 'especie de roca pizarrosa', *mincharra* 'pequeño roedor de color blanco', *machorra* 'hembra estéril' y *baturro* 'hombre rústico', se encuentran *-arro, -a*, y sus variantes *-orro, -a, -urro, -a* (< -ARRU, -ORRU, -URRU, tal vez de carácter ibérico). En *nebasco/nebasca* 'nevada grande', *berdasco* 'trucha grande', *ternasco* 'cordero lechal', *añisca* 'oveja de un año', *mollisca* 'caspa' y *apatusco* 'torpe', tenemos *-asco, -a* (< -ASKU, de origen discutido, tal vez ligur) y sus variantes *-isco, -a, -usco, -a*. En *batueco* 'huevo huero', *torrueco* 'tormo de tierra', *carrueca* 'zona de terreno con mucho matorral, cerrada por rocas cortadas' y *balluaca* 'avena loca', hallamos *-ueco, -a* (< -OCCU de tipo céltico). En *maneca* 'muñeca', *friloeco* 'friolero', *patarieco* 'patán' y *babiaca* 'lechuza', encontramos *-eco, -a, -ieco, -a*, de origen discutido. Incluso el sufijo diminutivo *-et, -eta*, tan característico del aragonés podría remontarse a un origen céltico, aun cuando también hay autores que lo suponen germánico.

3. *Léxico aragonés de origen prerromano*[19]

Son relativamente abundantes las reliquias prerromanas conservadas en el vocabulario aragonés y, como puede comprobarse, pertenecen fundamentalmente al léxico referido a aspectos topográficos, al mundo vegetal y animal, sin que falten, no obstante, algunas relacionadas con aspectos humanos. Por otra parte, y como han señalado diversos estudiosos, se puede observar que buena parte de este vocabulario aragonés es común con otras lenguas románicas enclavadas en los Pirineos, como el catalán y gascón.

3.1 De origen no indoeuropeo

En primer lugar mencionaremos las voces de este linaje que alcanzan a todo o a gran parte del Alto Aragón.[20] Entre ellas tenemos: *abarca* 'calzado, tipo sandalia, con suelas de cuero', *abesurt* 'especie de serbal' (Benasque), *bixordero* íd. (Valle de Broto), *buxardero* íd. (Valle de Tena), *boxadero, buzadero* íd. (Pardo), *aborral/agorral* 'pasto intermedio entre puertos y tierra baja, utilizado por los ganados al ir y volver en la trashumancia', *anayón* 'arándano' (Valles de Tena y Benasque), *abayón* íd. (Gistau), *alera* 'zona de pastos común a dos o más pueblos', *allaca/allaga* 'aulaga', *aribo* 'aspa para hacer en madejas las husadas', *arto* 'espino, cambronera', *balluaca/ballueca* 'avena loca', *basa* 'balsa', *baruca* 'cavilación, bullicio', *barza* 'zarza', *buega* 'linde', 'mojón', *bueña/güeña* 'boñiga', *caloy/caloyo* 'feto de cabra u oveja', 'cría de la cabra u oveja nacida muerta', *caparra* 'garrapata', *carrasca* 'especie de encina', *cazcarria(s)* 'excrementos secos pegados a la piel de los animales', *coscolla, coscollo* 'especie de encina enana', *crapaza/crabaza* 'calabaza', *chandro, -a* (adj.) 'desaseado, flojo, haragán, gandul', *chigüerre* 'eléboro fétido', *chordón* 'frambuesa', *escarronero* 'especie

(19) Para todo lo relacionado con los étimos de muchas de las voces citadas en este apartado deben consultarse fundamentalemente el *DCECH* y *DECLLC*. Algunas de las etimologías propuestas por Corominas en ambas obras pueden verse en Vázquez 1994.

(20) Ha de advertirse, por otra parte, que bastantes de ésas tienen su continuidad en catalán y gascón, por lo que algunos estudiosos han hablado de un «vocabulario pirenaico» común a las lenguas extendidas por la cordillera y que comprendería tanto las voces de origen latino como las prerromanas.

de arce', *gabardera* 'escaramujo', *güesca* 'muesca', *gusarapo* 'gusano en general, pero sobre todo los que se hacen en el agua', *ibón* 'lago de los altos Pirineos, con salida natural', 'pequeño manantial en que borbolla el agua', *liena/liana* (ant.) 'losa' (> 'trampa para cazar pájaros, en la que una losa los aprisiona'), *lagaña* 'legaña', *lastón* 'hierba basta, seca, que no se la come el ganado', *lurte* 'alud', *mardano* 'morueco, carnero que se deja para padre', *ontina* 'planta identificada tradicionalmente como *Artemisia aragonensis*', *sarrio* 'cabra montés pirenaica', *sirrio* 'sirle, excremento del ganado lanar o cabrío', *sisallo/jijallo* 'planta análoga a la barrilla', *socarrar/sucarrar* 'chamuscar, quemar', *toza* 'tocón, chueca', *tozal* 'montículo más o menos alto y redondeado', 'colina', *tozuelo* 'cabeza', *xeribión/sirbión (ceribión, serbillón*, etc.) 'especie de trufa silvestre', *zamarra* 'pelliza'.

Existen también otras voces que modernamente sólo se han registrado en ciertas zonas oscenses del centro y del oriente, pero ello no quiere decir que antaño no hubiesen podido estar extendidas, bien ellas mismas bien alguna variante, por otras zonas de la provincia. Es lo que parece ocurrir con palabras como *agüerro* 'otoño' (Alto Sobrarbe, Ribagorza), *asnallo/arnacho* 'cierta mata leguminosa' (*Ononis tridentata*, L.), *barrabón* 'rododendro' (Valles de Broto y Vio), *carraón* 'cereal de escasa importancia que se cría en tierras pobres', *carragó(n)* 'especie de centeno' (Ribagorza), *carrueca* 'zona de terreno abundante en rocas cortadas' (Valle de Echo), *catarra* 'afloramiento de roca desnuda, pizarrosa', *catén* 'pedrusco grande', *gargalla* 'rama seca de pino', *garriga* 'terreno pobre y escarpado', *garrot* 'paso escabroso de montaña', *lit* 'alud' (Bielsa), *liz* íd. (valles de Broto y Gistau), *llitarrada* 'alud' (Benasque), *mandil* 'regaliz de montaña', *martuel* 'fresa' (Valle de Gistau), *matruel* íd. (Valle de Bielsa), *martuall* (Valle de Benasque), *nabiso* 'arándano' (Renanué), *narrón* 'gramínea parecida al esparto', *sagallón* 'larva de la moscarda', *siso* 'especie de planta gramínea' (Festuca eskia).

3.1.2 Vasquismos

Una mención especial merece el léxico que puede ser debido a préstamo del vascuence. Ciertamente, en los valles oscenses más occidentales así como en puntos de la provincia de Zaragoza limítrofe con Navarra se registran diversas palabras que tienen su prolongación en voces muy semejantes del eusquera. Tradicionalmente, ese paralelismo léxico limitado a puntos fronterizos o próximos a la frontera se viene explicando como un resultado de ósmosis lingüística, de forma que su origen dentro del aragonés es considerado moderno por la mayoría de los filólogos, en razón de su poca difusión, así como por su empleo, con frecuencia meramente ocasional.[21] Algunas de esas voces son: *acarrón/lacarrón* 'cuña del arado' (Canal de Berdún, Sigüés, Salvatierra, Agüero), *achar* 'desfiladero, paso entre rocas' (Ansó, Echo), *apurra* 'migaja' (Sigüés), *berica* 'embutido hecho a base de vísceras' (Salvatierra, Sigüés), *bizcarrera* 'madero largo y recio que sirve de puente sobre el que se apoyan las juntas

(21) No obstante, quizás algunas de ellas, limitadas a los valles de Ansó y Echo (por parte aragonesa) y Roncal y Salazar (por parte Navara) podrían ser consideradas préstamos muy antiguos, fruto, tal vez, de la presencia en nuestro suelo de repobladores venidos de Navarra, si bien esto realmente es muy difícil de averiguar (según A. Durán, entre los años 853 y 893 se produjo una colonización a los pies del valle de Ansó, con gentes procedentes del valle navarro de Salazar, que poblaron diversas villas). Como paso previo para intentar resolver si se trata o no de préstamos, resultaría imprescindible el conocimiento de la vida de la palabra en ambas comunidades, y, hoy por hoy, nos faltan muchos datos diacrónicos para poder llegar a conocerla. Por otra parte, ha de tenerse en cuenta la dependencia del primitivo condado aragonés del reino de Pamplona, lo cual hizo que algunos de nuestros condes gobernasen bajo la protección o tutela de los reyes pamploneses. Tampoco puede obviarse la historia común compartida bajo el reinado de algún monarca aragonés como Sancho Ramírez o Alfonso I el Batallador.

por uno u otro lado, formando el armazón del tejado' (Ansó), *cozcorro* 'raspa de la panoja del maíz', *cucurumbeta* 'cima de una montaña' (Echo), *chipeta* 'trucha pequeña', 'peces pequeños' (Ansó), *ganca* 'piedra en forma de losa' (Echo), *irasco* 'macho cabrío castrado' (Ansó, Salvatierra, Sigüés), *lacarrón* 'piedra plana' (Ansó), *magardera* 'agavanzo' (Ansó), *magoría* 'fresa' (Ansó), *masura* 'zarzamora' (Echo), *maya* 'mesa' (Aragüés), *orrera* 'ama de cría, niñera' (Ansó), *sabaya* 'desván, buhardilla' (Ansó), *zacarra* 'suciedad' (Ansó). Sin duda, la recopilación total del léxico conservado en las comarcas aragonesas limítrofes con los valles navarros arrojaría un mayor número de coincidencias.

Por último, no sé si debería considerar también como vasquismo algún apelativo registrado en documentación de los siglos XI-XII, como *eitán* 'ayo' (1059, 1068, 1074, 1135) y su variante *aitán* íd. (1123, 1152) o *anaia* ('hermano' en vasco) usado como fórmula de tratamiento deferente en documentos de Pedro I (1104).

3.2 De origen indoeuropeo

Suele repetirse, quizás con cierta ligereza, que, de entre las regiones españolas, es Aragón la que más reacia se mantuvo al influjo indoeuropeo y especialmente céltico, a pesar de que resulta probable que algunos pueblos de esa estirpe cruzasen los Pirineos por sus puertos centrales (Corominas 1972, I: 69, 73). Pero probablemente esa afirmación se debe a que todavía no hay demasiados estudios efectuados sobre la procedencia del vocabulario aragonés, pues como se podrá ver a continuación, sí existen voces en nuestro romance que se remontan a un origen indoeuropeo.

En primer lugar, y al igual que hicimos al tratar del léxico de carácter no indoeuropeo, se enumeran las voces que poseen una difusión por la mayor parte del Alto Aragón. Serían las siguientes: *acoflarse/coflarse* 'sentarse con holgazanería, repantigarse', *alguaza/ arguaza* 'bisagra', 'gozne de hierro', *amagar* 'esconder', *arañonero* 'espino de las endrinas', *arañón* 'endrina', *arangón* íd. (Chistau), *arna* 'vaso de colmena', *arnal* 'colmena', *artica* (var. *artiga*) 'terreno en zona abrupta roturado recientemente', *bardo* 'barro', *barral* 'garrafa', *baste* 'albarda armada para transportar cargas', *bezón* 'gemelo', *birla/birlla* 'bolo en el juego de ellos', *bodollo* 'podón, instrumento para podar', *borguil* 'almiar', *branga/branca* 'tallo de una planta', 'rama', *brenca* 'brizna', *bresca* 'panal de miel', *brians* 'herpes', *brin/brino* 'hebra del azafrán', *brisa* 'orujo de la uva', *brosquil* 'redil apartado en el corral para tener separada alguna res', 'lugar de broza, cubierto de maleza alta', *brosta* 'desperdicio de leña', 'broza', *broxa* 'bruja', *bucardo* 'especie de cabra montés que vive en Ordesa', *buco* 'macho cabrío', *buerda/borda* 'especie de choza para guardar hierba y animales', *burnio* 'bizco', *buyol* 'botijo de madera', 'cubeta de madera', *cama* 'parte del dental en que descansa la reja del arado', *cachapo* 'gazapo', *cameña* 'cama de paja o ramaje', *cantal* 'piedra de tamaño regular', *cantera* 'lomo poco alto', 'extremo de un llano

en el monte', *caxico* 'roble', *cía* 'silo', *cibiaca* 'parihuelas, andas', *clot* 'hoyo', *chebre* (*agua*) 'agua de lluvia muy fría', *dalla* 'guadaña', *escai* 'retal, pedazo de tela', *estallo* 'cuadra en el monte', *galleta* 'vasija pequeña para líquidos', 'cubo', *garra* 'pierna, pantorrilla', *gruanza/gruenza* 'tolva', *gualba* 'paja muy menuda que se aprovecha para hacer estiércol', *guixa* 'guija, almorta', *jisca/sisca* 'especie de caña que se cría en lugares húmedos', *landa* (ant. *lana/laña*) 'extensión de terreno yermo', *lorica* 'madriguera de conejos', *mielca* 'amelga, faja de terreno que el labrador señala en un haza para esparcir la simiente con igualdad', *muxordón/ mojardón* 'clase de hongo comestible', *mosta* 'cantidad que cabe en el hueco de ambas manos juntas', *pote* (ant. *puato, poto*) 'tarro, bote', *purna* 'chispa', *rancar/ rangar* 'arrancar', *roscadero* 'cuévano', *rusca* 'corteza', 'especie de cubo', *saboca* 'sábalo', *sarda* 'extensión inculta de monte bajo', *sarga* 'especie de mimbre', *sarria* 'esportón', *saso* 'terreno pedregoso y suelto en planicie alta', *sericueta* 'residuos sólidos producidos en la fase final de la fabricación del queso que se toman con el suero', *tano* 'nudo de la madera', *tarranco* 'garrancho', *tasca* 'terrón con césped', *tollo* 'charco de agua algo profundo', 'hoyo formado por las aguas', *tormo* 'terrón de tiera o azúcar', *turmo* 'peñasco', *zolle* 'pocilga'.

Otras voces, sin embargo, presentan hoy una menor extensión, si bien de ello no debe inferirse que en épocas pasadas no hayan podido tenerla mucho mayor. Algunas de ellas son: *abetoch* 'abedul' (Echo), *abetocha* íd. (Ansó), *camón* 'claro en el bosque', *brinzón* 'especie de hiniesta', *garmo* 'zona de montaña accidentada y de difícil acceso' (Valles de Tena y Broto), *grexa* 'berro' (Tena), *purra* 'clase de morcilla en forma de bola', *alberniz* 'aliso' (Somontano Huesca-Barbastro), *bana* 'cuerno para poner el aceite de enebro', 'recipiente para la leche', *barana/baraña* 'especie de cancilla para encerrar el ganado', *bazaro* 'parte blanca de debajo de la piel de árboles y arbustos' (Gistau), 'escoria de algunas sustancias como pez, cera y otras', *bruco* 'brezo', *brullarse* 'coagularse', *carant* 'barranco pendiente y rocoso', 'canal abierto en el terreno por el agua de las tormentas' (Alta Ribagorza oriental), *garanta* íd. (Alta Ribagorza occidental y central), *coma* 'trozo de terreno poco productivo, en forma de hondonada' (Ribagorza), *cumo/como* 'artesa de madera o piedra para comer o beber los animales' (Sobrarbe, Ribagorza), *garona* 'remolino' (Chistau), 'gran cantidad o exceso de agua' (Benasque), *landré(re)* 'poste de hierro del canto del hogar' (Bielsa, Chistau), *talaca* 'especie de esquila grande, menor que el *truco'*, *trencar* 'romper, quebrar', *troco* 'agujero hondo en el suelo', 'portillo en un muro', *tuca* 'pico de montaña', *barga* 'montón apilado de hierba' (Ribagorza), *cadolla* 'cavidad en la roca que recoge el agua de lluvia', *clapa* 'mancha, peladura' (Litera), *patarata* 'excremento de vaca' (Ribagorza), *sancha/sanxa* 'jarra para el ordeño' (Valle de Aragüés, Alta Ribagorza), *tascón* 'cuña del arado' (Alta Ribagorza), *troyeta* 'tuerca o rosca de la prensa de vino', *turuezo* 'cerro, punta más elevada de un cerro', *tuta* 'lugar bajo un matorral, apropiado para esconderse'.

4. *La toponimia*[22]

A pesar de no ser éste un campo específicamente relacionado con el habla viva, no deja de tener interés, pues, como se sabe, en los nombres de lugar han permanecido petrificados, a manera de especie fósil, determinados vocablos o elementos prelatinos que no han tenido continuidad en las hablas vivas. Es por ello por lo que dedicaré también unas líneas a esta parcela lingüística.

4.1 Toponimia no indoeuropea

Normalmente, la mayor parte de la toponimia altoaragonesa englobable en este grupo viene siendo considerada por los investigadores como de carácter vasco-ibérico.[23] Dejando aparte los topónimos formados con apelativos empleados todavía, como *Allacar* (< *allaca*), *Barzal* (< *barza*), *Coscollar* (< *coscollo*), *Gabarderal* (< *gabardera*), etc., encontramos otros que pueden ser explicados mediante voces que debieron haber sido usuales en las lenguas prelatinas habladas en el Alto Aragón. A continuación presentamos algunos de esos topónimos.

Descendiente de EXE 'casa', variante en nuestra área del sustantivo vasco *etxa* íd., será el *Ixea* del Valle de Lierp, denominado oficialmente *Ejea*. En unión del adjetivo *berri* 'nuevo', ha dejado topónimos como *Xabierre* [de Ara, de Olsón, del Obispo, de Santolaria][24] o *Ixabierre* (Bielsa). En ocasiones nos encontramos con otros derivados como *Jabierrillo* (desde 1900, *Jabarrillo*), o con compuestos como *Xabierrelatre*, *Xabierremartes* y *Xabierregay*.[25]

El adjetivo GORRI 'rojo' podría estar presente en *Labagüerre* (Torla), así como en *Ligüerre* [de Ara, de Cinca], cuyo segmento inicial *Li-* se explicará tal vez mediante la voz ibero-vasca ILI 'villa, población'. También *Lascuarre* podría contener el citado adjetivo, si bien en este caso con ensordecimiento de la consonante inicial debido a su posición tras sibilante sorda. Sin embargo, el *Ligüerri* de Santolaria (Somontano de Huesca), al designar una zona rocosa, creemos que podría tener más bien un vínculo con el vasco *legor* 'seco', 'grava', 'tierra', con el que también se ha relacionado el ribagorzano *Laguarres* (*Llaguarres*), si bien más parece que éste provenga de *LAKORR, variante sufijal del vasco *lakar(r)* 'guijo', 'aspereza del terreno'.

Alaó(n) (Sopeira), nombre con el que se denomina un famoso monasterio ribagorzano, bien podría tener un parentesco con el del pueblo zaragozano de *Alagón*. Ambas formas nos llevan a pensar en una relación con los vocablos vascos *alago*, *alagune* 'dehesa, lugar de pasto', todo lo cual nos conduciría hacia bases etimológicas adscribibles más bien al ibero-vasco, del tipo *ALABONE, *ALAUONE o *ALAGONE, como origen de los topónimos citados.

No existen incovenientes, por lo menos fonéticos, para admitir una relación entre *Arán*, nombre de un barranco de Broto, y el apelativo vasco *arán* 'valle'.

(22) Las propuestas etimológicas que aparecen en este apartado están extraídas fundamentalmente de diversas obras de Menéndez Pidal, Corominas y Rohlfs. No remitimos específicamente a cada una de ellas, por no considerarlo necesario. Algunas se citan en la nota siguiente y otras en la bibliografía general.

(23) Cf., entre otros, Ramón Menéndez Pidal, *Toponimia prerrománica hispana*, Madrid, Gredos, 1968 (esp. pp. 7-48 y 235-250); Joan Corominas, *Estudis de Toponímia Catalana*, Barcelona, Barcino, 2 vols., I, 1965; 2, 1970 (esp. vol. I, pp. 93-152); Joan Corominas, *Tópica Hespérica*, Madrid, Gredos, 1972, II vols.; Joan Corominas, *Entre dos llenguatges*, Barcelona, Curial, 3 vols., 1976-77 (esp. vol. II, pp. 132-141).

(24) Hoy se tiende a pronunciar *Jabierre*, con sonido inicial [χ] debido a influencia castellanizante, pero en las zonas donde se conserva el aragonés se pronuncia con [ʃ].

(25) Oficialmente *Javierrelatre*, *Javierremartes* y *Javierregay*.

Quizás *Arro* (agr. a Aínsa) tenga alguna conexión con el vascuence *arro* 'fofo, hueco', 'barranco',[26] al igual que el *Arro* de Montanuy.

De una raíz hispánica ART-, de la que salen, entre otros, el arag. *arto* 'espino', 'cambronera', provendrán *Artaso* y *Artasona* (Los Corrales, El Grado), y, tal vez, *Artasa* (Luesia) y *Artieda.*

Algún vínculo con el eusquera *aska*, que designa un 'valle', 'foso' 'surco' u otras ideas centradas en torno a la más amplia de 'cavidad', podría tener *Ascaso*, que, con sufijación semejante al *-tsu, -zu* adjetival éuscaro, pudo haber tenido un sentido de 'abundante en hoyos o surcos'.

Partiendo de la composición AGIRRE-BE 'bajo la ladera' se explicaría el topónimo *Ayerbe*, así como *Cherbe* (ofic. *Gerbe*) y, quizás, *Chiribeta.*

Parecen tener una conexión con *bel(h)ar* 'hierba', los topónimos *Belarra* (desp.), *Belarta* (Benasque, Betesa) y *Beral* [río] (Ansó).[27]

En *Basarán* (ant. *Beserano*, *Beseran*), *Bisaurín* y *Bisaúrri/Bisagorri* podría detectarse un elemento ibero-vasco inicial BAS, BAES-, BAIS-, presente en las voces eusqueras *baso* 'bosque', *basa* 'lodo, cieno', 'desierto', *baxa* 'precipicio'.

En *Biscarrués* se puede reconocer el vascuence *bizkar* 'espalda', 'loma', que ha dejado descendientes en aragonés.

Posiblemente *Bono*, documentado en el siglo X como *Bónnobe*, se corresponda con el vasco *buno*, *muno* 'colina', más el elemento pospuesto *-be* 'bajo'.

A un compuesto o derivado del arcaico *azenari* 'zorro', del que provendrá el eusquera *azeari* íd., podría remontar *Cenarbe*, atestiguado en viejos documentos como *Acenarbe.*

Parecen tener correspondencia con el apelativo vasco *askar* 'arce', *Escarra* [río], *Escarrilla* y *Escarrués* (Ardisa).

Vocablos emparentados con el vascuence *esto* 'cerrado', 'cercado', 'seto' (con variante *esta-*) podrían haber dado origen a *Estanés* (Aragüés, Ansó), *Estarán* (Cagigar, Laguarres) y *Estaún* (Sardas).

En alusión a la escasa vegetación del terreno, tanto *Gabás* como *Gabasa* podrían tener relación con el vasco *gabe* 'pobre'.

De las raíces ibero-vascas IB-, IP- (reconocible la primera en ciertos vocablos como el arag. *ibón* o el cast. *vega*) que debieron servir para indicar la idea de 'agua', y que se atestiguan en topónimos de otras regiones hispanas como *Ibi*, *Tibi* (Valencia), *Pratdip*, *Tivissa* (Tarragona), etc., podrían derivar topónimos como *Ibort*, *Ibieca*, *Ibirque*, *Ip* [ibón de] (Canfranc), *Ipas*, *Ipe.*

Relacionable con el vasco *larratz* 'terreno baldío' podría estar *Larraz* (Embún), mientras que *Larras* [barranco] (Tella), *Lárrede*, *Larrés* y *Larrosa* (desp.) lo podrían estar con el sustantivo vasco *larra/larre* 'pastizal, dehesa'.

Posiblemente *Lierp* (en ribag. *Llerp*), *Liert* (en ribag. *Llert*) y *Lierde* (Villanúa) tengan relación con el vasco *le(h)er* 'pino'. El primero presentaría además el elemento

(26) Claro que tampoco debe olvidarse que ARRO se atestigua en inscripciones de Hispania y Lusitania como nombre de persona (Rohlfs, *Couche*, p. 229).

(27) Su forma antigua fue *Berari.*

pospuesto -BE 'debajo de', mientras que el segundo y tercero contendrían el sufijo colectivo -TI o -DI.

Algún vinculo con el vascuence *luberri* 'noval' podría tener *Lubierre*, nombre del río del valle de Borau.

Otro posible derivado formado mediente el sufijo -GIN (como *Badaín*, *Escuaín*, *Gistaín*, *Otín*), con radical NAVA 'llanura próxima o entre montañas', será *Nabaín.*

Con *sagar* 'manzano', 'manzana' se relacionan *Sagarras* [Altas y Bajas] y *Sagarreta* [barranco] (Peralta de la Sal).

Podría aceptarse que *Sasabe/Sasau* (Borau) tuviese relación con la raíz vasca *sa(t)s* 'estiércol, basura', 'escombros, escoria', seguida del elemento de posposición *be* 'bajo', de manera que pudiese equivaler a 'bajo el escorial'.

4.1.1 Huellas en la sufijación

En algunos nombres se han conservado también sufijos prerromanos que hubieron de tener una gran vitalidad, pues en ocasiones se hallan aplicados incluso a radicales latinos. Los más abundantes son los siguientes:

-*iés* < -ESSU. Para Rohlfs este sufijo, correspondiente del -*ès* que aparece en el sur de Francia, se aplicaría sobre nombres de persona que seguramente aludirían al propietario del fundo: *Aniés* < ANUS, *Apiés* < APPA, *Banariés* < BANIRA o VANERO, *Biniés* < *BINNOS, *Ipiés* < IPPA, etc.

-*ué/-ui* < -OI. Su procedencia y significación han sido discutidas por parte de los filólogos que se han ocupado de él. Menéndez Pidal lo relacionó con el abundancial ibérico-vasco -OI, si bien Rohlfs supuso alguna conexión con el -OIU registrado en una serie de antropónimos de la antigua Europa occidental. Asimismo, le señaló una función semejante a la desempeñada por el sufijo celta -ACU y latino -ANU: formación de nuevos nombres de persona, con una idea de 'perteneciente a'. Por otro lado, de acuerdo con las zonas de máxima difusión de -*ué*, -*ui* (Sobrarbe, Alta Ribagorza y occidente de la provincia de Lérida), el estudioso alemán advierte la posibilidad de una adscripción ilergete, pues el territorio ocupado por este pueblo (¿preibérico?) se ha venido situando entre los ríos Gállego y Segre, justamente el área en que el sufijo ha dejado una considerable cantidad de topónimos. Coromines, sin embargo, se ha mostrado crítico con la tesis del estudioso alemán, aun cuando sin rechazarla totalmente, y considera que la hipótesis de Menéndez Pidal debe ser tenida en cuenta para un buen número de topónimos. Algunos nombres en los que se conserva el derivativo son: *Abesué* (Bielsa), *Alastrué*, *Alastué/-tuey*, *Allué*, *Aquilué*, *Ardanué*, *Ardanui*, *Arinzué/ Larinzué*, *Azanui*, *Belsué*, *Bentué*, *Beranui*, *Berganui*, *Bestué*, *Binué*, *Campanué* (Graus), *Denui*, *Eresué*, *Fescué* (San Esteban del Mall), *Gallisué*, *Chillué* (ofic. *Gillué*), *Martillué*, *Montanui*, etc.

-*ués/-uás* < -OSSU. Para Rohlfs se correspondería con el gascón -*òs* y vasco -*otze*, y tendría el mismo valor que -*iés* y -*ué/-ui*, es decir, indicaría el nombre de un dominio

derivándolo del nombre de un propietario, a semejanza del latín -ANUS y celta -ACU. No obstante, Coromines se muestra poco partidario de esa posibilidad e indica que no se sabe bien cuáles eran sus funciones. Las zonas aragonesas con mayor grado de densidad del sufijo se hallan en el noroeste de Huesca, sobre todo en el Viejo Aragón, es decir, en la comarca que tiene por centro a Jaca.[28] Algunos de los topónimos en que se ha mantenido son: *Angorrués* (Bielsa), *Angüés*, *Añués*, *Araguás* [del Pueyo, del Solano], *Aragüés*, *Arascués*, *Arbués*, *Badaguás*, *Bagüés*, *Banaguás*, *Baraguás*, *Barbués*, *Bascués* (Casbas de Huesca), *Bernués*, *Biscarrués*, *Chisagüés*, *Escagüés* (Echo), etc.

4.2 Toponimia indoeuropea

Ya hemos visto, al tratar de los apelativos de origen indoeuropeo, que, a pesar de que suele decirse que en Aragón no se hallan muchos elementos de ese origen, no son pocos los que encontramos en el léxico patrimonial. Pues bien, algo parecido ocurre con los topónimos, ya que en realidad no escasean tanto como en un principio pudiera suponerse. Así, aparte de los formados por apelativos aún usados hoy como *Caxicar*, *Caixigá(r)* (< *caxico/caixigo* 'roble), *Garanta* o *Garanto*, *Labuerda*, *Saso*, *Turmo*, etc., encontramos otros que también podrían pertenecer a esta misma estirpe.

Así, parece bastante probable que *Berdún*, *Gordún* y *Nabardún* estén formados por el elemento céltico -DUNUM 'fortaleza'.

Por su parte, *Bielsa* tiene su correspondencia en el céltico BELSA 'campo'. *Bergosa*, *Bergosal*, *Bergua* y *Broto* (ant. *Bergoto*) bien podrían contener la raíz BERG- 'alto', 'montaña'.

Tal vez nombres de corrientes de agua, como *Ara*, *Arazas*, *Aragón*, *Arás* (Biescas) y *Arba* (Luesia, Biel) podrían considerarse derivados de una antigua raíz protoeuropea ARA, que pudo haber tenido el valor de 'agua', 'corriente de agua' (compárese el río *Aravó* en Cerdaña y *Aro* en Cataluña). No obstante, el pueblo del Campo de Jaca llamado *Ara* podría deber su nombre más bien al celta ARA 'campo de cultivo'.

Arguis y *Arguisal* podrían derivar de la raíz ARG- 'brillante', 'blanquecino'.

Quizás *Benasque* tenga relación con el céltico BENNA 'hoyo', 'concavidad', 'recipiente'.

Por su parte, el río *Ésera* podría deber su nombre a una raíz indoeuropea IS-, de la cual surgiría una derivación adjetiva ISERO-, de donde el étimo ISARA, que explicaría no sólo el topónimo citado sino otros fonéticamente semejantes.

Muy abundantes son los *Estallo*, *Estacho*, *Estaso*, *Estato* (y derivados), que provendrán de una base céltica *STALLOM, con diferente tratamiento de la geminada -LL-.

Garona, nombre de un barranco de Seira y de otro en el Valle de Rasal, así como *Garoneta*, barranco de Campo, podrían provenir de un céltico GARUMNA 'el agua bullidora, ardorosa', procedente de la raíz pan-indoeuropea G^{U}ER-/G^{U}OR- que ha dejado descendientes en distintas lenguas indoeuropeas.

(28) También hay *-ués* en zonas navarras próximas a Pamplona, pero podría tener otro origen.

Quizás *Isábena*, nombre de un río de la Ribagorza central (pron. tamb. *Isabana*), pueda ser compuesto o derivado de la raíz ISA-, presente en un grupo europeo de nombres fluviales, más un segmento -AB-/-ABA- que recuerda también el nombre protoeuropeo del agua, quizás indoeuropeo.

Topónimos derivados del céltico RĬNOS, variante de RENOS 'río', del que procede también el nombre del famoso río del centro de Europa, serán *Rins*, nombre de un caserío de Las Paúles, *Rin* (aldea de la Puebla de Roda), *Rin* (Cagigar, Laguarres).

En fin, algunos otros vocablos y topónimos, tanto no indoeuropeos como indoeuropeos, se podrían añadir a los ya citados, pero creo que con la muestra presentada hay más que suficiente para deducir la importante herencia que dejaron las lenguas prelatinas en el solar en el que siglos después se constituirán los condados pirenaicos en los que se originó el incipiente Reino de Aragón así como el aragonés.

JESÚS VÁZQUEZ OBRADOR
Universidad de Zaragoza. Campus de Huesca

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

CARO BAROJA, J. (1988) *Sobre el mundo ibérico-pirenaico*, San Sebastián, Txertoa.

COROMINAS, J. (1972) *Tópica Hespérica*, Madrid, Gredos, 2 vols.

DCECH = Joan COROMINAS y José A. PASCUAL, *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols., 1980 y ss.

DECLLC = Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions, 9 vols., 1980 y ss.

FATÁS, G. (1978) «La población prerromana del Pirineo Central según las fuentes y los testimonios antiguos», en *Els pobles pre-romans del Pirineu. II Col·loqui Internacional d'Arquelogia de Puigcerdà*, Institut d'Estudis Cerretans, Puigcerdà, pp. 211-223.

— (1987) «Apunt sobre els ilergets i llurs terres occidentals», *Fonaments*, 6, pp. 11-22.

— (1993a) *Antología de textos para el estudio de la Antigüedad en el territorio del Aragón actual*, Zaragoza, Diputación General de Aragón.

— (1993b) «Los Pirineos Meridionales y la conquista romana», en *Actas del V Coloquio sobre Lenguas y Culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, Universidad de Salamanca, pp. 289-315.

LAPESA, R. (1980) *Historia de la lengua española*, Madrid, Gredos. [8ª ed.]

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1972) *Orígenes del español*, Madrid, Espasa. [7ª ed.]

On. Cat. = Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial, 8 vols., 1989-1997.

ROHLFS, G. (1951) «Los sufijos en los dialectos pirenaicos», *Pirineos*, VII, pp. 467-526 (traducción de «Beiträge zur Kenntnis der Pyrenäenmundarten», *Revue de Linguistique Romane*, VII, 1933, pp. 119-169).

— (1970) *Le Gascon*, Pau. [2ª ed. 1970.]

VÁZQUEZ, J. (1994) «Pervivencias léxicas prerromanas en altoaragonés», en *III Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Siglos XVIII-XX)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 217-285.

JAVIER TERRADO PABLO

LOS PARTICIPIOS RIBAGORZANOS EN *-áu, -éu, íu*

(1) Este estudio se enmarca dentro del proyecto de investigación Documentos lingüísticos de Ribagorza, financiado por el Ministerio de Ciencia y Tecnología (BFF2000-1289).

(2) Explicación perfectamente válida para el aragonés central, que mantiene los participios con *-t-* conservada. Francho Nagore observa acertadamente para el aragonés de Panticosa: «Aparecen en el habla normal algunos participios en -au, en -ido, etc. debidos a influencia castellana. De todas formas, todos los hablantes, incluso los más jóvenes, utilizan regularmente los participios en -ato, -ito» (Nagore 1986: 146). En Ribagorza, donde no hay participios con *-t-*, esto no sería aplicable.

(3) Es lo que quizá pensara Joan Coromines. Lo suponemos a partir de alguna observación realizada incidentalmente acerca de la pérdida de la consonante en aragonés: «Encara que la *-t-* es perdi en aragonès vulgar en certes combinacions (sobretot, i quasi només, en *-tu*, a Jusseu mateix hi ha qui diu *prau*) no n'he vist casos en *-e(t)u* ni en la toponímia» (*OnCat*, IV,487b34, s.v. Jusseu).

(4) Expresó claramente esta posibilidad Antonio Griera: «La *u* de *kantáu*, és un resultat d'una *-d*, i en conseqüència hem de suposar una època en la qual se pronunciava *CANTAD, *DONAD, *COMPRAD (aquesta -d se troba constantment en els documents catalans antics)» (Griera 1914: 105).

0. PLANTEAMIENTO[1]

Resulta bastante sorprendente que, en hablas ribagorzanas tan conservadoras como las del Bajo Isábena y el Ésera, sean normales formas como *cantáu, dormíu* (e incluso *perdéu*, en algunos lugares) frente a las altoaragonesas *cantato, dormito* o las catalanas *cantat, dormit.* Las explicaciones que parecen plausibles son las siguientes:

1) Que la forma de los participios ribagorzanos sea un castellanismo, debido a la difusión hacia el norte de los finales propios del castellano[2] popular de Aragón.

2) Que, aun respondiendo a una evolución autóctona,[3] ésta haya seguido los mismos pasos que en castellano: -ATO > -ado > -aδo > -ao > -au.

3) Que el punto de llegada sea coincidente con el castellano pero su proceso evolutivo sea distinto,[4] fruto de una vocalización: -ATO > -ado > -aδo > aδ > -au.

Cuando la revista *Caplletra* nos invitó amablemente a presentar un estudio de tema aragonés, nos pareció que sería adecuado poner sobre el tapete un tema discutido, sin ánimo de dar una respuesta definitiva, a fin de estimular el debate y avanzar hacia una solución. Confiábamos (¡*Audentes Fortuna iuvat*!) que la documentación histórica podría guiarnos. Por ahora los documentos han sido poco guiadores. Mientras esperamos

que Fortuna se digne socorrernos, ofrecemos aquí un puñado de argumentos en favor o en contra de cada una de las tres vías de explicación señaladas. Hemos querido indagar con más detenimiento la tercera vía, que en principio parece problemática. Esta decisión tiene su razón de ser. Desde hace algunos años, hemos intentado aproximarnos a las hablas ribagorzanas con una óptica inmanente, sin considerarlas como un apéndice de las lenguas habladas a poniente o a levante del antiguo condado. Por eso, nos preguntamos aquí si la vocal final de *prou, niu, cantáu* y *teníu* podría ser el resultado de la aplicación de una misma ley de vocalización de una *-d*, consonante que se hallaría en posición final tras la apócope vocálica. Esa supuesta antigua ley de vocalización de consonante final sería hermana de la que se aplica a las formas catalanas *hereu* < HEREDEM, *seu* < SEDEM, *prou* < PRODE. Entonces las cosas habrían ocurrido de este modo: una palabra como *cantatu* habría evolucionado a *cantado*, una solución acorde con la de otros dominios hispánicos. A partir de ahí, el ribagorzano habría compartido con el catalán la ley de apócope, que habría llevado a una solución como *kantád*, con una *-d* final que, aun procediendo de una oclusiva, pudo acabar confluyendo con la fricativa que había resultado de *sedem, prode, heredem*. Y, como *prod* dio *prou*, *kantád* habría dado *cantáu*.

Si esta hipótesis lograra ser demostrada, entonces nuestra concepción del ribagorzano cambiaría y lo veríamos más como una modalidad románica pirenaica que como una mezcla de las lenguas colindantes. Es habitual que los filólogos, al estudiar la denominada «zona de transición de la Ribagorza» expliquen formas como *niu* 'nido' y *prou* (lat. PRODE) suponiendo su introducción desde el catalán, y formas como *cantáu* 'cantado' i *teníu* 'tenido', postulando que son castellanismos. Tal procedimiento filológico induce a concebir el ribagorzano como un habla realmente «mezclada», en la que se combinarían elementos catalanes, aragoneses, gascones y castellanos. No vamos a ocultar que nos es particularmente grata la posibilidad de evitar la explicación por castellanismo o por catalanismo. Y es que el dialectólogo no está libre de una relación afectiva con el territorio, y sabe que la noción de «mezcla» puede entrañar en ocasiones un cierto matiz peyorativo, aun cuando la noción de mezcla no tiene por qué ser intrínsecamente negativa. El observador de las humildes hablas ribagorzanas podría incluso argumentar: ¿qué lengua no es en realidad una mezcla? Ni el inglés, ni el español, ni el catalán son lenguas estrictamente «puras». Y no por ello dejamos de amarlas ni renunciamos a establecer las leyes que trazan sus ragos esenciales.

La tercera formulación, que supone la vocalización de una *-d* final, coincide con una idea que ya expresó, en 1914 mosen Antonio Griera, aunque el conocido filólogo no se detuvo a demostrarla en detalle. Pero no queremos apoyarnos sobre argumentos de autoridad. Procuraremos apartarnos tanto del *magister dixit* como del *magister non dixit*. Joan Corominas, a quien consideramos nuestro maestro, no se pronunció sobre esta supuesta ley, al menos que nosotros sepamos. Extraeremos nuestros argumentos de datos objetivamente comprobables, obtenidos de la documentación antigua, la toponimia y las hablas vivas. Y procuraremos situarnos en una perspectiva comparativa, única posible en un territorio de transición.

1. ¿ UN VULGARISMO CASTELLANO EN LOS ALTOS VALLES ARAGONESES?

A fin de explicar la terminación de *cantáu* y *partíu* se ha supuesto una influencia tardía, incluso se ha dicho que decimonónica, del castellano. Tal explicación, aun siendo razonable, deja en el aire algunos interrogantes :

(*a*) ¿A qué terminaciones habría sustituido el castellanismo *-áu, -íu* ? Dicho llanamente: ¿las formas sustituidas fueron *cantato* y *partito* o bien *cantado* y *partido*?

(*b*) ¿Por qué se difundieron las formas vulgares del castellano y no las formas de prestigio *-ado,-ido*?

(*c*) ¿No sería más razonable suponer una evolución propiamente ribagorzana, afianzada en época reciente por la influencia innegable del castellano, pero no desencadenada por ella?

1.1 *¿De qué base partir? Formas en* -ato, *frente a formas en* -ado.

Si las formas ribagorzanas bajomedievales hubieran sido *cantato* y *partito*, entonces habría que dar la razón a quienes piensen en un influjo castellano.

Es forzoso plantearse una pregunta: ¿participó Ribagorza de la sonorización de *-t-* en los participios o mantuvo las formas en *-ato* que se recogen en el siglo XX incluso en el vecino valle de Gistau?

Las grabaciones dialectales de Brian Mott demuestran que los participios con consonante sorda mantenían todavía algunas reliquias en Gistau hacia 1970. Otros trabajos, como los de Kuhn, Saroïhandy o Badia Margarit, fijan bien la conservación de la consonante sorda en los valles de Torla, Vió y Bielsa. Y Francho Nagore (Nagore 1986: 146) ha resumido la situación,[5] señalando la existencia de un área central de *-ato, -ito*, frente a dos áreas laterales: la de Ansó, Echo y Biescas por una parte y la ribagorzana por otra.

No vamos a considerar aquí el área occidental. Nuestras observaciones se reducirán a los hechos ribagorzanos, cuya casuística nos es mejor conocida.

Concederemos de entrada que la conservación de sordas puede mantenerse esporádicamente en toponimia, como arcaísmo, no sólo en la Ribagorza de lengua aragonesa, sino incluso mucho más hacia levante, en los valles de Boí, de Barravés e incluso en el alto Pallars. Una lectura atenta del *Onomasticon Cataloniae* o de *Estudis de toponímia catalana*, de Joan Corominas, bastará para certificarlo. Nombres como *Llevata, Aineto, Llubriqueto, Coscolleta, Lo Cobeto* o *l'Ometo* (Corominas 1965: 128) son suficientemente ilustrativos. Concederemos también que, en los límites con el Sobrarbe, la conservación de sordas ha sido normal. Carlos Rizos, que ha investigado la zona baja entre el Cinca y el Ésera, ha constatado en la toponimia de Puy de Cinca topónimos como *Sarraté, Sarratal, Serratiás* o los documentales *Sarratalón* (doc. del

(5) Cf. Nagore 1986: 146: «Comparándolo con el participio en otras zonas del Altoaragón se observa que Panticosa se inscribe dentro de una área de *-ato, -ito*, área central del Pirineo aragonés que se corresponde con la de conservación de sordas intervocálicas. Así, hay ejemplos documentados en Torla: *pillato, rompito, subito,udito, dormito, tornato*, etc. (Saroihandy, 1913, *AFA*, VIII-IX, p. 191-192) y del V. de Bielsa: *estato, benito, tenito*, etc. (Badia, *Bielsa*, p. 125).Véase también la lista de participios con *-t-* mantenida en el valle de Bielsa, en Badia, *Morf. arag.*, pp. 65-66. Frente a esta área central, dentro de la que se encuentra Panticosa, las áreas laterales hacen el participio en *-au*. Así, *pillau*, en Ansó, Echo, Biescas, Aineto (Kuhn, *Had*, p. 126); *amau, cantau, bebíu, rompíu*, en el valle de Aragüés (Gz. *Guzman*, p. 92), etc. Y por el otro lado, *leíu* 'leído', *trobau* 'encontrado', en Plan, valle de Gistau (informes personales); *chuñíu* 'uncido', *chupíu* 'mojado', *trobau*, en el valle de Benasque (Ballarin, s.v. *chuñir, chupir, trobar*). Y en general, todas las demás zonas bajando hacia la tierra llana utilizan *-au,-íu* (cf. Alvar, *Jaca*, p. 110, 63, para el Campo de Jaca).»

año 1862) y *Sarratal* (año 1551). En Pano, recoge *El Serrato* en un documento de 1862. Concedamos también, por último, que aparecen casos de conservación de sordas en manifestaciones literarias populares, como son las pastoradas. Un ejemplo lo constituye la pastorada de Besians.

Aun aceptando todo esto, creemos que no está todavía demostrado el mantenimiento de las formas con consonante sorda en la lengua viva hasta época reciente.

Los topónimos tratados en el *Onomasticon Cataloniae* casi nunca corresponden a participios, con alguna excepción, como *Llevata*. Además se sitúan al este de la zona de *-áu, -íu*, en la Ribagorza catalana y en el Pallars. Y, por último, reflejan una capa arcaica, anterior a las modalidades catalanas que se difundieron después del año 1000 y que presentan ya de modo normal la sonorización.

Los casos de mantenimiento de sordas en la zona que limita con La Fueba y con el Cinca son perfectamente esperables. Lo raro sería no hallarlos en ese terreno donde el aragonés del Sobrarbe y el de la Ribagorza encuentran su particular transición. No existen fronteras tajantes en todo el Pirineo. El paso de una modalidad a otra es gradual, desde Ansó hasta el Mediterráneo.

Por último, ¿cómo no hallar casos de conservación de sordas en el lenguaje de textos populares como las pastoradas? Están elaborados sobre esquemas en los que por fuerza ha de pesar el modelo del aragonés general. Las palabras con consonante sorda pueden constituir marcas características del género.

Pero la toponimia muestra claramente que toda la Ribagorza, tanto la catalana como la aragonesa, participó de la sonorización de sordas intervocálicas. Como no podemos acudir a ejemplos toponímicos de *-atu* > *-ado /-au* en la zona del Ésera, pues se nos podría decir que son prueba del castellanismo que ponemos en duda, acudiremos a derivados con una antigua -T- latina. ¿Vamos a pensar que el topónimo *Foradada de Toscar* no es autóctono? ¿O que *Las Pradiellas* (Valle de Lierp) no es aragonés? Y busquemos casos con metafonía aragonesa, como *Reduno* (Seira) o *Camporreduno* (Santaliestra), donde es impensable que la sonora no sea autóctona.

En este sentido nos es todavía más útil lo que observamos en la zona de habla catalana, en cuya toponimia es improbable que haya podido influir el castellano. Hallamos *Porroduno* (PODIUM ROTUNDUM) en Cajigar, *Estarraduno* en Senet. Hallamos *La Cova del Forado* y *Lo Pruïdo* en Betesa. Recogemos *Sarrado* en Monesma, *Maiedo* en Iran, *Sabolledo* en Cardet. Nuestras encuestas recogieron hace veinte años *El Senyadero* en Vilaller, *Escubidieso* (lat. SCOPETELLU), en Senet. En ninguno de estos casos es verosímil que la sonorización sea de influjo catalán, pues en todos ellos existen rasgos precatalanes.

Nos parece que está justificado partir de formas como *Sarrado, Prado, Forado, estado* o *partido* para llegar hasta los actuales *Sarrau, Prau, Forau, estáu* o *partíu*. Y creemos que tales formas, aun siendo coincidentes con el castellano, no son castellanas, sino evolución propiamente ribagorzana.

1.2 *¿Un vulgarismo castellano introducido donde el castellano era lengua de clases cultas?*

No deja de ser algo sospechoso que una lengua de prestigio, como el español, haya podido difundir variantes populares en una región apartada e incomunicada, donde el aragonés popular se ha mantenido con fuerza hasta el siglo XX. ¿Cuál podría haber sido el centro difusor de tales variantes y qué factores explican su introducción?

En Ribagorza, el centro difusor podría muy bien haber sido Barbastro, sede episcopal y centro comercial y administrativo.

Pero hay que decir que, hasta hace pocos años, los valles ribagorzanos han sentido débilmente el influjo de poblaciones como Barbastro o Monzón. Además, ¿por qué había de establecerse tal influjo sobre Roda y no sobre San Esteban de Litera, que está mucho más cercano a Barbastro? Es sabido que en San Esteban se usan los participios en *-at, -it*. Si se aduce como causa la influencia en San Esteban del catalán de Lérida y de su diócesis, no vamos a negar que el argumento parece válido. Pero podríamos oponer que también Roda ha pertenecido a la misma diócesis y ahí las terminaciones son *-áu, -íu*. Algo no acaba de quedar claro en esta explicación. Quizá comienza por no estar claro qué hayamos de entender por «castellanismo».

Nadie siente los participios ribagorzanos como algo ajeno a su propia lengua. Lo que sí puede sentirse «más castellano» es *cantado* o *partido*, como se sienten castellanos *sabía* o *partía* frente a *sabeba* o *partiba*.

Cleto Torrodellas, en sus poemas en romance ribagorzano, tiende a usar *-au* en las voces del terruño y *-ado* en las palabras cultas.

Los participios en *-au* no han podido introducirse por obra de una corriente culta castellana y mucho menos por vía literaria o libresca, que hubieran propagado las formas con *-ado*.

Descartada la vía del castellanismo culto, sólo queda pensar que una corriente humana procedente de las tierras llanas haya podido introducir el castellanismo en los altos valles. Pero esto es contrario a la realidad histórica. Desde que los condados carolingios iniciaron su expansión reconquistadora hacia el sur, la montaña no ha atraído masas humanas. Al contrario, la emigración hacia tierras llanas, hacia la costa mediterránea y hacia Francia han ido sangrando la población y las generaciones recientes guardan en la memoria el recuerdo de los últimos familiares que tuvieron que marchar. Sólo en el siglo XX las obras hidráulicas, la minería, la apertura de carreteras y el turismo han logrado atraer población foránea. Y esto es visible en valles como Boí, Arán o Benasque.

En nuestra opinión, sólo desde la óptica de un hablante catalán o de un hablante de los valles centrales altoaragoneses se podría decir que los participios en *-áu, -íu* son elementos «castellanos».

1.3 ¿*Un proceso autóctono pero independiente del castellano*?

Es perfectamente posible aceptar la existencia de una transformación del tipo -ATO > *-ado* > *-aδo* > *-ao* > *-au*. Asumir esto nos evitaría tener que explicar la vocal *-u* como procedente de una *-d* final. La dental *-d* procedente de una -T- debió de ser oclusiva durante mucho tiempo y parece ser que en catalán nunca llegó a ser fricativa. En tal lengua, el ensordecimiento permitió que se llegara a las formas actuales *cantat, partit*. Pensar que en el Ésera la *-d-* fue oclusiva, como en catalán, nos permitiría zanjar la cuestión y descartar la posibilidad de una vocalización. ¿Pero sería válido este argumento? Al fin y al cabo también en catalán es posible hallar *-u* donde en latín teníamos -T-. Nos referimos a los imperativos del tipo: CANTATE > *cantau*. Ya sabemos que ahí hay que postular una confluencia de CANTATIS y CANTATE, y por tanto el caso es distinto. Pero nos hemos propuesto contemplar la cuestión sin acudir a las leyes de las lenguas vecinas, y por eso no rechazaremos de entrada que se haya podido llegar a una fricativa en tal terreno.

Por otra parte, aunque nos decidiéramos por la hipótesis *-ado* > *-ao*> *-au*, se abrirían otros interrogantes que en modo alguno son despreciables:

(*a*) ¿Tenemos documentación de las fases *-ado* y *-ao*? Ahí sí estamos ante una cuestión delicada, pues los documentos posteriores al siglo XV están en castellano y no es posible saber si la lengua escrita se corresponde con la lengua hablada.

(*b*) ¿Está descartada la posibilidad de la apócope de *-o* en los participios? Existen indicios de que la apócope de la vocal final fue muy fuerte en Ribagorza desde principios del segundo milenio. En las *Décimas de Castejón*, texto del primer cuarto del siglo XI, alternan *At* y *Ato*, *Ez* y *Ezo*, *Galin* y *Galindo*, *Guielm* y *Guielmo*, *Mir* y *Miro*. En toponimia aparece *Spiner* junto a *Spineru* y *Gabisag* predomina claramente sobre *Gabisago*. E incluso aparece *Aspes Dios*, donde el latín DEORSUM tiene ya una forma muy próxima a la actual. Si esto es así, es dudoso que los participios se vieran exentos de dicha ley.

(*c*) ¿Podemos ignorar los modelos morfológicos que ofrecen lenguas que están en contacto con el ribagorzano, como son el gascón y el catalán? En morfología, el ribagorzano benasqués va frecuentemente de acuerdo con el occitano, más que con el castellano. Tenemos *cantats, prenets, dormits* en la quinta persona de presente de indicativo. Tenemos *cantat, prenet, dormit* en el imperativo. ¿ Por qué no iban a tener también los participios benasqueses una forma apocopada *cantad, prened, dormid*, de la cual pudieran extraerse las formas actuales? Al menos no podemos rechazar tal posibilidad sin análisis.

(*d*) ¿Qué hacemos con los participios en *-éu*? Ahí no hay paralelismo con el castellano. Sí tenemos en cambio *venet* 'vendido', *perdet* 'perdido' (según Saroïhandy), en zonas aledañas como Las Paúles. ¿Explicamos tanto *perdet* como *perdéu* a partir de fuerzas analógicas que actúan en el sistema morfológico? ¿O aceptamos que *perdet* es forma previa a *perdeu* y, en consecuencia, estamos ante casos de vocalización?

(*e*) ¿ Qué actitud tomamos ante alternancias toponímicas como *Forau*/*Forats*, *Ferrau* /*Ferraz* o *Venegau* / *Venegaz* ? ¿ Hemos de suponer que *Forats* existe ya desde el siglo XIII y, en cambio, *Forau* aparece sólo en el siglo XIX tras perderse la dental aproximante de *Forado*?

Son tantos los interrogantes que hemos abierto que nos parece más conveniente acometer la empresa con otra estrategia: pasar a considerar la tercera vía, la que propuso Antonio Griera. Si llegamos a contradicciones insalvables, entonces, por exclusión, habremos demostrado la segunda de las hipótesis enunciadas.

2. ARGUMENTOS EN FAVOR DE UNA LEY DE VOCALIZACIÓN

2.1 *Participios en* -éu, *sin modelo castellano*

Será oportuno traer aquí a colación unas palabras de Saroïhandy que no tienen desperdicio (1908: 333):

> A Lascuarre, Vallabriga y les Paúls de Castanesa, diuen al participi: *ha venit, ha morit, ha plloet, ha set dificil, ha venet lo cavall*. Compareu encara: *ha perdet*. A Benabarre, Tamarit y Peralta, diuen com a Barcelona: *ha perdut*, a Santisteve [de Llitera], *ha tenit y ha perdit*, a Calassanç y a la Vall de Venasch, *teníu* y *perdèu* y per tot l'Alt Aragó: *teníu, perdíu*.

Observemos bien: los verbos en -*ir* forman el participio con -*it*, -*iu*, los verbos en-*er*, -*re* lo forman con -*et*, -*eu*. Repasemos los ejemplos aducidos: de *venir* y *morir* surgen *venit* y *morit*. Pero de *vendre*, *plloure* y *perdre* salen *venet*, *plloet* y *perdet*. Estamos curiosamente en una franja geográfica extremadamente delgada, resto de algo que ha podido extenderse hacia occidente (zona de *perdéu*, en Benasque). Quizá se hubiera también extendido hacia oriente. En ese supuesto, la presión de los participios catalanes en -*ut* (*venut, plogut, perdut*) habría borrado tal rasgo.

Es fácil explicar los participios en -*éu* por el principio de la analogía. Si a -*ar* le corresponde -*áu* y a -*ir* le corresponde -*íu*, a -*re* o -*er* le correponderá -*éu*. Lo difícil es aceptar que la analogía se haya producido también, e independientemente, en las zonas que tienen -*et*.

En nuestra opinión, el origen de los participios benasqueses del tipo *perdéu*, *parexéu*, *ponéu*, *caiéu* (de *perdre*, *pareixer*, *pondre*, *caure*) no puede desligarse de formas como *perdet*, aducidas por Saroïhandy. Si explicáramos la vocal final de *perdéu* como resultado de vocalización de una consonante, entonces tendríamos el camino abierto para explicar del mismo modo las vocales finales de *cantáu* y *teníu*.

2.2 *Una ley con distribución geográfica complementaria*

Puede resultar aleccionador comparar los hechos del valle del Ésera con los de la zona limítrofe del Noguera Ribagorzana, de lengua catalana. El esquema es este:

	participio	imperativo
Alto Ésera	*cantau, veneu, partiu*	*cantat, venet, partit*
Ribagorzana	*cantat, venut, partit*	*cantau, veneu, partiu*

Hemos utilizado los verbos *cantar, venre* 'vender' y *partir*, que no presentan una correspondencia perfecta, pues es sabido que el catalán actual utiliza participios en *-ut* para los verbos como *vendre.* Hubiéramos podido usar el verbo *ser* y entonces la correspondencia hubiera sido total: frente a los participios benasqueses *cantau, seu, partiu* hallamos en zona catalana *cantat, set, partit*. Frente a los imperativos *cantau, sigueu, partiu* hallamos los benasqueses *cantat, siguet, partit*. Quizá hubiera sido más adecuado a la fase histórica primitiva escribir con *-d* (*cantad, vened, partid*) las formas que, atendiendo a la fonética actual, hemos escrito con *-t* final.

Sería difícil argumentar que los hechos de ambas cuencas no tienen ninguna relación. Si nos situamos en la perspectiva de Antonio Griera, parece evidente que, en el occidente del condado, la ley de vocalización se ha cumplido en los participios y no en los imperativos. Volviendo las tornas, en la parte oriental la ley ha triunfado en los imperativos y no en los participios. ¿Por qué no se cumple la vocalización en los participios catalanes ni en los imperativos benasqueses? Será necesario integrar estos datos en el sistema del que forman parte.

2.3 *La vocalización en catalán*

Es muy significativo que en catalán sea normal la vocalización -D' >*-u* y, en cambio, los participios mantengan sistemáticamente la consonante: *cantat, venut, partit*. ¿Por qué no llegó a cumplirse esta ley? Se ha dicho que porque la *-d* de *cantad* era oclusiva (-T- > -d- > -d), mientras que la de *ped* (< PEDEM) era fricativa.[6] Veamos los hechos.

Las formas de imperativo correspondientes a las castellanas *cantad* y *sentid* son en el catalán dialectal de Ribagorza *cantau, sentiu*. Nada impide a priori imaginar que tales formas sean soluciones del imperativo latino CANTATE, SENTITE. De hecho, Joseph Gulsoy ha demostrado[7] que los imperativos tipo *cantat, sentit* se han mantenido[8] en catalán hasta el siglo XV. Pero existe otra posibilidad: que las actuales formas catalanas sean fruto de una substitución por las formas de la quinta persona del presente de indicativo según la evolución CANTATIS > *cantadz* > *cantau*. Es esta la explicación por la que abogan especialistas[9] de la talla de Francesc de B. Moll o Joan Corominas. La primera hipótesis sólo puede aceptarse si pensamos que existió confluencia de los resultados de -TE con los de -TIS y que la dental final de los imperativos era distinta

(6) «Justament la grafia en *-edh* del doc. més antic és la que s'usava de vegades per notar la δ fricativa (en camí de ụ) a diferència de la *d* oclusiva, provinent de -T» (*OnCat*, IV, 488a, 14, s.v. Jusseu).

(7) La idea de que la forma *cantad*, procedente de CANTATE, se mantuvo durante buena parte de la Edad Media está implícita en las siguientes palabras de Joseph Gulsoy: «És veritat que la forma del pres. d'indic. *cantadz* formava oposició mínima amb el participi passat *cantad* (< CANTATU), i també amb l'imperatiu *cantad* (< CANTATE), que, com he mostrat en el meu estudi esmentat més amunt, era corrent, sobretot en els parlars occidentals» (Gulsoy, 1993: 159).

(8) Véase en Gulsoy 1993 el capítulo «Noves dades sobre l'imperatiu segona persona plural»: «Sigui com sigui l'imperatiu en *-t* encara tenia bastant de vitalitat en el segle XIV i àdhuc després, segons la documentació que oferim a continuació» (Gulsoy 1993: 367).

(9) «Les formes *anats*, *dats*, etc., són manllevades del Subj., o de l'Ind., en forma semblant al que s'esdevé generalment en romànic» (Coromines 1990: 129); «No pensem, és clar, en les formes en -TE de l'Imp. llatí, que ja eren quasi mortes del tot en temps dels trobadors. El cas del vell imperatiu fossilitzat en *adixats* 'adéu-siau' és també de -TIS i no pas del ll. *este* o *estote*» (Coromines 1990: 127).

de la consonante final de los participios. De lo contrario quedaría por explicar que la -*d* resultante de -ATU se ensordeciera y en cambio la -*d* procedente de -ATE se vocalizara. Creemos que la justificación de los distintos resultados de -ATU y -ATE ha sido bien elaborada por Joseph Gulsoy, quien dice (1993: 366):

> De fet, és molt probable que la susdita confluència hagués començat quan el descendent de -TIS havia arribat a l'etapa de -*d* (fricativa) i que llavors diferia molt poc de -*d* (oclusiva) < TE. Això ho situaria al segle XII si fa no fa. S'ha d'afegir amb aquest motiu que, en aquestes condicions, la confluència hauria de ser inevitablement a favor del reflex de -TIS, puix que, essent aquest comú a totes les modalitats verbals (imperfet, futur, condicional, i subjuntiu present i imperfet), s'identificava en la consciència del poble com a distintiu de la 5a persona.

Lo cierto es que los imperativos plurales confluyeron en la misma solución que las formas de presente CANTATIS y SENTITIS, las cuales vocalizaron tras pasar por una fase con consonante africada (*KANTADES > *KANTÁDZ). Una antigua africada es también lo que hemos de suponer en el origen de la -*u* de *creu* o *veu* (CRUCEM > kródz, VOCEM > bódz). Y por fin, también los resultados de la-D' latina adoptaron una solución vocalizada. Los latinos HEREDEM, SEDEM, PEDEM dan *hereu, seu* y *peu*. Y en casos como NIDU o DADU, que se reducen a *niu* y *dau*, no creemos que se haya de postular una pérdida de la dental, sino una vocalización. Concuerda con esto que los imperativos RIDE, VIDE, CREDE, SEDE dan las formas *riu, veu, creu, seu*.

Joan Corominas ha supuesto una pronunciación fricativa [δ] como fase previa a la vocalización en -u. Por tanto, podemos pensar que formas como *cantad, crod, ped, ved* son los antecedentes inmediatos de *cantau, creu, peu, veu*.

En conclusión, existió en la baja Edad Media una confluencia de resultados. En -*iu* confluyeron -ITE, -IDE, ITIS, -IDU: *sentiu* 'sentid vosotros', *sentiu* 'vosotros sentís', *riu* 'ríe', *niu* 'nido'. Algo semejante ocurrió con -ATE, -ATIS, -ADU: *dau* 'dad vosotros', *dau* 'vosotros dais', *dau* 'el dado'. El cuadro morfológico resultante no era sencillo. Pensemos que -*au* procedente de -ATIS no sólo era marca de quinta persona de presente de indicativo de los verbos en -*ar*. Era también marca de la misma persona del presente de subjuntivo de los verbos en -*er* y en -*ir*. Hoy en el ribagorzano de Arén es normal todavía «no ho façau açò» ('no lo hagáis'), «no ho digau» ('no lo digáis'), «no sigau desconfiats» o «no vullgau sabre-ho».

Dada esta situación, era normal que el sistema evitara la confluencia de los participios. Los imperativos compartían con las formas en -TIS el morfema de quinta persona. Pero, como forma nominal del verbo, el participio podía recibir un tratamiento semejante al de los nombres, que ensordecían la consonante final tras la apócope vocálica. Tras la caída de la vocal final, la pareja *llobo*/*lloba* se convertía en *llob*/*lloba*. La consonante final era realización de un archifonema labial resultante de la neutralización de la correlación de sonoridad. Lo mismo ocurría en la pareja *obago*/*obaga*, que pasaba a ser *obag*/*obaga*. La preferencia por el alófono sordo a final de

sílaba se muestra ya en las grafías medievales y queda bien reflejada en la ortografía moderna: *llop, lloba, obac, obaga*. En tales condiciones, era esperable que la pareja *cantado*/*cantada*, tras pasar por el estadio *cantad/ cantada*, acabara en el actual *cantat*/*cantada*. Una vez más, Joseph Gulsoy (1993: 360) deja bien atado este cabo:

> És ben sabut que aquests oclusius sonors finals *-d,-b,-g* es van ensordir pels volts de mitjan segle XIII per a fer-se *-t,-p,-k*. I, efectivament, els descendents de l'imperatiu -TE també presenten *-t* des de c.1260.

2.4 *La vocalización en la Ribagorza del Ésera*

Sin la gran vitalidad que muestran en catalán, palabras con vocalización pueden haber tenido cierto arraigo incluso en tierras aragonesas alejadas del Ésera. Y no nos referimos a la vocalización en los participios. No entramos aquí en el problema del origen de los participios en *-áu* chesos o ansotanos. Es un tema que nos supera y que quizá sea independiente del de los participios ribagorzanos. Estamos pensando en la vocalización de -D' en una palabra como *prou* (lat. PRODE), bien documentada en la Edad Media y viva en la actualidad. En Bielsa y en Fanlo está bien atestiguada la forma *prou*. En Teruel capital hemos oído como forma popular *¡prou !* ('¡basta!') y no es posible decidir si se trata o no de un catalanismo. Uno de los monumentos emblemáticos de Zaragoza es la catedral de la *Seo* (lat. SEDEM). La palabra se halla con frecuencia en los documentos antiguos de Aragón. ¿Estaremos ahí ante un catalanismo? Eso parece opinar Corominas (*DECH*,V,206b23 y *DECat*,VII,899b48)

Pero dejemos este tema sólo apuntado y vayamos al terreno ribagorzano. En la zona de Benasque, mosen Antonio Griera constató a principios de siglo la existencia de la palabra *herèu*. En 1948, el profesor A.M. Badia Margarit señalaba la vitalidad de palabras como *pèu* y *llimpiu*. *Pèu* sigue siendo la voz normal hoy para la noción de 'pie'. Sabemos que es también usual la palabra *prou* en frases como «hi hei prou buen foc». La toponimia nos muestra que la vocalización pudo ser usual. Ahí está *El Grau*, en Benasque (lat. GRADUS), e incluso la conocida población de *Graus*, en el bajo Ésera.

Es obligada una pregunta paralela a la que hemos realizado para el catalán: ¿Por qué se cumplió la ley de vocalización en los participios y algunos sustantivos y no lo hizo en los imperativos? Una primera aproximación al problema nos la ofrece el cuadro que presentamos a continuación.

En la zona del Ésera que se halla al sur del Ventamillo y en el curso medio y bajo del Isábena existe confluencia entre la quinta persona del presente y el imperativo plural. La situación es la siguiente:

	imperativo	5a persona	participio
Valle de Benasque	*estat*	*estets*	*estau*
Valles de Campo y Roda	*estaz* [estáθ]	*estaz* [estáθ]	*estau*

De nuevo, las formas personales van casi al unísono, frente a la forma no personal representada por el participio. Y, para evitar la confluencia de terminaciones, es ahora el participio el que vocaliza. En este caso no sería la ley en sí lo que diferenciaría el catalán del ribagorzano, sino la diferente opción que cada uno realiza a la hora de aplicar tal ley. Y esa opción está condicionada por el sistema de oposiciones morfológicas.

Pero hay también una explicación fonética para el cumplimiento de la vocalización en los participios singulares y su incumplimiento en los plurales. Y es que, al contrario de lo que ocurre en catalán, donde confluyen -*ATIS* y -*ADU*, esto es -*dz* y -*d*, en el ribagorzano del Ésera las dos articulaciones siguen caminos distintos. El primero se ensordece, dando las formas en -*ts* de los participios plurales (*cantats*) y de las quintas personas de los verbos (*estets*), solución que va a interdentalizarse al sur de El Run (*canta θ, mete θ*). El segundo va a vocalizarse, dando las formas en -*u* de los participios (*cantau*) y de los sustantivos en -*d'* (*niu, prou*). Lo que confluye aquí es por un lado participios plurales y formas personales de quinta persona (-ATIS, -ATOS), por otro los participios singulares y los sustantivos (-ATU, -ADU, -IDU).

Nos preguntaremos seguramente qué ocurre con el imperativo. Aparentemente no hay duda de que han pervivido los imperativos de origen latino -ATE, -ETE, -ITE, como ha ocurrido en italiano, sardo, portugués, castellano y aragonés. Así opina Joseph Gulsoy, quien argumenta a partir de los ejemplos de sus encuestas, realizadas en Bisaúrri y San Feliu de Verí en 1962: *fet* 'haced' / *fets* 'hacéis', *bebet* / *bebets*, *puiat* 'subid' / *puiats* 'subís'. Concluye este sabio su artículo con las siguientes palabras (Gulsoy 1993: 376): «És evident que a Bissaürri i a Sant Feliu de Verí l'imperatiu originari i l'indicatiu cinquena persona s'han mantingut a part com en aragonès i en castellà».

Lo curioso es que de Seira hacia el sur encontremos de nuevo confluencia de formas: el imperativo de 5a persona es igual al indicativo de 5a persona, como ocurre en catalán moderno, sólo que la confluencia se realiza en favor de -*z* y no de -*u*. Si aceptamos que las cosas han ocurrido de modo distinto en Campo y en Benasque, entonces no hay nada que argumentar. Aguas arriba del Ventamillo se mantuvieron los imperativos latinos (CANTATE > *cantat*) y aguas abajo se confundieron con la quinta persona del presente de indicativo.

Si buscamos una hipótesis que no suponga solución de continuidad en época primitiva, sino que postule unas mismas formas para la zona de Campo y la de Benasque, la hallaremos. Podemos recurrir a una explicación semejante a la que hemos visto que da Gulsoy para el catalán *cantau*: se imponía una confluencia de -TIS y -TE por la presión del sistema morfológico. Pero, como el reflejo de -TIS no había llegado a ser fricativo, sino que se mantenía como africado, la solución tuvo que ser forzosamente *cantadz*, que de modo natural evolucionó a *cantaz* en la zona meridional del condado. En la cabecera del Ésera el ensordecimiento pudo llevar la forma hasta *cantats*. Si esto hubiera sido así, se nos dirá, ¿ por qué no tenemos hoy *cantats* como forma de imperativo

en Bissaúrri, Sant Feliu de Verí o Benasque? Lo que tendrá que explicarse ahora es la reducción de /ts/ a /t/, que se da en tal forma de imperativo y no en los participios plurales.

Y tampoco aquí estaremos faltos de razones. Podemos acudir a la comparación con el gascón, donde los imperativos *anats*, *dits* se convierten en *anat*, *dit*. El bello libro que Joan Corominas dedicó en su madurez a las hablas gasconas de Arán es en esto muy instructivo (1990:126) :

> L'imperatiu, en efecte ens forneix encara moltes més proves d'aquesta teoria: *dat-me* (no *dats-me*) Vie, *hèt lèu!*, en lloc de *hèts lèu* Gc, Vie, Btr; *anat-la* Aos; i, encara que només tinc nota de *vat*, sense que consti amb pronom, també és possible que fos pensant en *vat-la* com a Aos. És clar que l'imperatiu es prestava més que cap altre temps del verb per dur aquest acompanyament, i des d'aquí sobretot pogué estendre's als altres un fet com aquest d'arrels fono-sintàctiques. En aquestes condicions fonètiques, en efecte, *dits-li*, *dits-me* es redueix a *dit-li*, *dit-me* en aranès.

Y da todavía mayor verosimilitud el cambio *ts*>*t* supuesto para los imperativos el hecho de hallarlo en época reciente incluso en la quinta persona[10] del presente de indicativo: *cantat* 'cantáis', *prenet* 'tomáis'.

No hemos querido escatimar al lector ninguna de las dos posibles explicaciones del imperativo benasqués. Pero sea cual sea la que aceptemos, esto no afecta al resultado final: *cantat*, *coneixet*, *partit*. Y este resultado es difícilmente separable de la suerte del participio. Esas mismas formas eran, a principios del siglo XX formas de participio en un lugar tan próximo como Las Paúles. ¿Sería descabellado pensar que también lo hubieran sido en benasqués? Una evidencia más: en la segunda conjugación no tenemos participios comparables en ribagorzano y en castellano. Ahí no podríamos pensar en una evolución *CONEIXEDO > *CONEIXEO > *CONEIXEU. Pero un *coneixet* imperativo está perfectamente atestiguado en Benasque. Y es normal pensar que, si el participio tenía la misma forma, había de tender a diferenciarse de él recurriendo a una vocalización.

Hemos dado muchas vueltas a las cosas para mostrar, por comparación con los hechos catalanes y occitanos, que la estructura del sistema morfológico podía favorecer la vocalización de la consonante final del participio singular. No comprenderemos plenamente las hablas ribagorzanas si cerramos los ojos a las semejanzas con las lenguas en cuya vecindad inmediata se hallan. Y a medida que retrocedemos en el tiempo y consideramos rasgos más arcaicos se hace más patente una antigua afinidad, unas tendencias compartidas por el occitano, el catalán y el aragonés. Creemos que el caso que estamos considerando es ejemplificador a este respecto.

2.5 *El testimonio de la toponimia*

Todo lo que hemos dicho hasta ahora podría quedar en el terreno de las explicaciones mejor o peor argumentadas, si no dispusiéramos de datos fehacientes que abogaran por

(10) «Aquesta *-ts* és també la desinència fonamental a la Vall d'Aran: *cantats*, *prenets*, *dormits*; i també en els altres temps personals (*-àuets*, *-arats*, *-aríets*, *èssets*, *pf. -èts*, i paral·lelament en les altres classes). En totes aquestes formes ha aparegut (ben cert en data molt recent) una desinència reduïda, sense la *-s*: *vosati cantat* etc. Això és peculiar de la baixa Vall d'Aran, i si bé apareix ací i allà en algun punt de més amunt» (Coromines 1990: 125).

la existencia de las terminaciones en *-au* en fecha antigua, en palabras que no pueden ser recientes. La prueba que nos parece más fiable es la que nos ofrecen los topónimos.

El corpus de los nombres de lugar está sometido a renovación constante y, en consecuencia, un nombre de lugar puede ser de creación reciente. Pero, en ese caso, el léxico usual permite una interpretación inmediata. Tales nombres acostumbran a ser transparentes semánticamente. En cambio, cuando un topónimo es opaco y no admite una interpretación sino tras el análisis etimológico, podemos sospechar que es un nombre de creación antigua. Por eso, utilizaremos aquí nombres opacos: *la Coma Benegau, El Tebllau, la Obaga de Moregau, L'Esdornau.* Todos ellos presentan un final *-au* que sin duda surge de un antiguo -ATU latino. Tras analizar éstos, pasaremos a los topónimos que nos parecen transparentes (*Campotancau, Forau, Prau, Sarrau, Vedau*). Discutiremos también dos nombres que creemos postantroponímicos, *Micaldau* y *Pèredau*, y que quizá no vayan con estos otros, sino que contengan la vocalización de una *-v* final. Y señalaremos en nota[11] otros que son menos claros y de cuya interpretación dudamos: *El Batallau, Brusau, Chullau, Churau*. Hemos de agradecer a Jesús Martín de las Pueblas su amabilidad al permitirnos citar los nombres de la zona de Benasque y Castejón de Sos, que aparecerán mejor explicados en su tesis doctoral, ya muy avanzada, sobre la toponimia de la zona situada en la cabecera del río Ésera.

El primer caso que analizaremos es *El Benegau*, nombre recogido por Jesús Martín en Cerler (*Sarllé* es la forma local), en el valle de Benasque. Estamos en una zona lingüística de transición hacia el catalán. Aquí los plurales correspondientes a *el forau* o *el vedau* son *els forats* y *els vedats*. Al sur de El Run, los plurales muestran ya la interdentalización del grupo consonántico final y tienen la forma *els foraz*, *els vedaz*. Y en esa zona de plurales característicamente aragoneses hallamos de nuevo el topónimo en las formas *Comabenegau* (Foradada de Toscar), *Benegaz* (Piniello) y *Camino dels Benegaz* (Santa Muera). Todos estos nombres figuran en la tesis doctoral de Moisés Selfa sobre el Valle Medio del Ésera, a quien agradecemos su colaboración. Del *Benegaz* de Piniello (Valle de Lierp) habla también Corominas, señalando acertadamente (*OnCat*,VII, 454a16) que se halla en el límite con el vecino municipio de Torlarribera. Tal vez tenga razón nuestro maestro cuando propone un étimo VINDICATOS 'disputados', pensando en la posibilidad de antiguos litigios fronterizos por la posesión de estos terrenos. Con todo, la repetición del nombre en otros lugares sugiere que estamos ante un apelativo más frecuente, posiblemente un derivado de *vena* 'raíz'. Son derivados de esta palabra el adjetivo ribagorzano *venegós* 'lleno de raíces' y el sustantivo *veneguer*, aplicados a terrenos entreverados de raíces de árboles y matorrales. Sea lo que fuere, no hay duda de que a la alternancia *Venegau* / *Venegaz* corresponde a la alternancia morfemática 'singular'-'plural'. Y tampoco cabe duda de que sobre nombres tan antiguos como estos no ha podido influir la presión del castellano.

El segundo ejemplo, *El Tebllau* (Juseu) lo hemos de agradecer a Carlos Rizos, que ha realizado su tesis doctoral sobre la toponimia de la zona de Graus. Es normal pensar

(11) Señalaremos algunos casos de *-au* tras los que podría hallarse también -ATU: *El Batallau* (Eriste), *Brusau* (Benasque), *Chullau* (Gabás), *Churau* (Gabás), nombres facilitados por el doctorando Jesús Martín y que él deberá estudiar más a fondo. El primero podría interpretarse a partir del sustantivo *batallo* 'badajo', el segundo a partir de *brossa* 'broza', 'fragmentos secos de vegetales'. Pero tenemos también el aranés *brossat* 'leche cuajada' (y el verbo *broussar* tiene gran difusión en la lengua occitana). Tras el tercero podría ocultarse un dialectal **CHULLO* 'mala hierba' (lat. vg. JOLIUM, cl. LOLIUM), hermano del occitano *juelh* y del catalán *jull*. El cuarto podría ser un derivado de *churar* 'jurar'.

en la voz *tellau* 'tejado', usada por Veremundo Méndez Coarasa y recogida en Ansó, Echo, Bielsa y Gistau. Actualmente, en Torres del Obispo, pueblo limítrofe de Juseu, hemos constatado que *tellau* es también la palabra usual. Nadie la siente como castellana. Tampoco coincide con el catalán, cuya forma normativa es *teulat*. Una forma intermedia, *tellat*, se recoge en Aguaviva. Con todos estos datos a la vista, podríamos pensar en una forma como **TEBLLAD*, con grupo BLL normal en ribagorzano, cuyo origen se hallaría en el latín TEGULATU. Pensar que *Tebllau* fuera forma castellanizada a partir de **TEBLLADO*, con substitución de *-ado* por el más popular *-au* no parece convincente. Si de castellanizar se hubiera tratado, ¿por qué no sustituirlo ya todo, **tebllado* por *tejado*? Este topónimo sólo admite una evolución propiamente aragonesa *-ado* > *-ao* > *-au* o bien una evolución ribagorzana *-ado* > *-aδ* > *au*. Ambas posibilidades son en principio posibles.

El tercer topónimo que deseamos traer a colación es *L'Obaga de Moregau*, nombre aplicado a una partida de montaña en la *Serra del Cis*, al nordeste de Veranuy (en catalán *Beranui*, en el actual municipio de Veracruz). El mismo nombre, en la variante *Moragau*, lo había recogido años antes que nosotros Joan Corominas, quien señaló las vías etimológicas más convincentes, en relación con los parónimos aragoneses *Morcat* y *Puimorcat*, aldeas de Sieste, y catalanas *Morgat* y *Morgadella* (*OnCat*, V, 400a35). La documentación antigua muestra siempre una dental, a la cual ha de remontarse la *-u* final de nuestro topónimo: «A tota la Pen. Ibèrica té gran extensió i antiguitat general: formes antigues como *Mauregatus* o *Maurog-* o *-catus* són tan corrents en arag., cast., lleon., port. i mossàrab com en el domini català» (*OnCat*, V, 400b22).

El siguiente caso *L'Esdornau*, campo de cultivo en Sarradui, lo anotó (como no podía ser menos) Joan Corominas, con la variante *Clot de l'Esdurrunau*. Tendríamos aquí una forma que orienta mejor que la nuestra sobre la etimología. Si para *Esdolomada* propone Corominas un EX-DE-LUMB-ATA (*OnCat*, IV, 111b7), para nuestro topónimo sugiere una relación con *runa* y *enrunar*. Podríamos suponer, por tanto, un **EX-DE-RUN-ATU 'desmoronado'. Y el nombre forma pareja con *La Esdorronada* (Rallui), corrimiento de tierras situado no muy lejos del *Esdornau*.

A estos topónimos de aspecto antiguo y opaco podemos añadir apelativos toponímicos en los que la transparencia permitiría argumentos favorables al castellanismo: *Forau, Prau, Sarrau, Vedau*, todos ellos registrados en el valle de Benasque y algunos usuales también más al sur. Añadamos también *Campotancau*, en Benasque, interpretable como 'campo cerrado'. Si pensamos en correspondencias como *Forado, Prado, Sarrado* y *Vedado*, podemos correr el riesgo de desorientarnos, a menos que sepamos que *Forado, Sarrado* y *Prado* existen en la toponimia arcaica ribagorzana de la zona que hoy es lingüísticamente catalana, una toponimia enraizada en un romance anterior a cualquier posible influjo castellano. Hay que pensar que *Prado* es una forma coincidente con la castellana, pero en modo alguno de origen castellano. Tras la presunta apócope *Prad*, la vocalización pudo dar el perfil definitivo a la palabra: *Prau*.

Dos nombres que presentan final *-áu* en Benasque no es claro si son fruto de vocalización de dental o de labial: *Micaldau* y *Pèredau* ambos benasqueses y el segundo aplicado a una casa dentro de la población. Podemos partir de MICHAELIS y PETRUS, respectivamente, unidos a un cognomen, para el cual podemos pensar en DAVI o en *Dato*. El antropónimo DAVI se encuentra en un documento de Alaón, probablemente del siglo X: «signus Davii» (*CAlaón*, doc. 221: 213). El *RAC* señala doce casos de *Davi*, extendidos desde el Mediterráneo hasta Ribagorza. Mucho más frecuente es el nombre personal *Dato*, que se halla documentado incluso en Benasque. En la *Colección diplomática de Obarra* aparece el antropónimo *Dato* en varias ocasiones, a partir del año 1007. Y el nombre *Dato*, con variaciones como *Datoni* o *Datone*, es frecuentísimo en el *Cartulario de Alaón*. El nombre aparece también en Benasque, en los *Morabatins* de 1385: «ereua dels bens de Agnes Dato» (*Morabatins*, p. 78). En el mismo libro, en la «manifestacio del morabeti» correspondiente a Valle de Lierp, encontramos *Ramon del Dau* (*Morabatins*, p. 85). Si la interpretación de *Pèredau* a partir del *PETRUS DATO* fuera acertada, entonces no sería adecuado partir de una evolución como *DATO* > *Dado* > *Dao* > *Dau*, porque las formas *Datto* y *Dato* son normales en la Edad Media y aparecen en todas las colecciones documentales: la de la catedral de Huesca, la de Obarra, la de Alaón, la de Lavaix... Puesto que la época de sonorización había cesado, quizá sea mejor partir de una forma apocopada con posterior vocalización, de la labial si partimos de DAVIUS, de la dental si partiéramos de DATO.

2.6 *El testimonio de las hablas vivas*

Algunas palabras sin correspondencia en castellano presentan terminaciones en *-au, -eu, -iu* que proceden de antiguos -ATU,-ETU,-ITU. Y pertenecen al léxico patrimonial, arraigado desde antiguo en tierras ribagorzanas, sobre el cual es inverosímil que hayan actuado modelos castellanos.

Una de tales palabras es *llenau* 'tejado', cuyo valor antiguo fue el de 'tejado de losa' 'enlosado'. El vocablo es frecuente en el Ésera, en el Isábena y continúa con la forma *llenat* por las riberas del Noguera Ribagorzana hasta llegar al Valle de Boí, donde es normal la variante *llinat*. Se trata, evidentemente, de un derivado de *llena* 'losa'.

Otro caso claro es el benasqués *bllau* 'centeno', que no podemos separar del occitano y del catalán *blat*, aplicado, según las zonas, a distintos tipos de cereal, entre ellos el trigo. A propósito de este nombre, Corominas reconoce que «en tota l'època arcaica el mot termina en *-d*, el consonantisme llavors normal per als mots en -T- intervocàlica etimològica» (*DECat*, I, 829b7). No tenemos documentado *bllado* en documentos recientes. Razón de más para sospechar que los participios pueden, como *bllau*, haber vocalizado en época antigua.

Algún caso, como el benasqués *terniláu* 'piso grosero en un pajar' son de etimología discutida (Saura 2002: 51), pero es muy probable que en su terminación exista un antiguo -ATU. Otros son de etimología segura, como *desaboríu* 'desabrido', pero no cabe

dudar de su carácter autóctono. Si en el plural *desabrits* no podemos ver castellanismo, tampoco hay razón para verlo en el singular.

Existe incluso un caso que hemos recogido sólo en el valle del Noguera Ribagorzana, a donde puede haber llegado desde latitudes más occidentales. Se trata del sustantivo *calatxau* o *calaxau*, bien conocido en Arén y en Sapeira. Se usa en el sentido de 'pequeña habitación oscura y poco cuidada dentro de una casa' o también en el de 'pequeña construcción en un corral, normalmente usada para guardar herramientas'. Tal vez su origen se halle en la palabra *calaixat*, derivado de *calaix*. Recordemos que la variante *calàs* se aplica en valles pirenaicos cercanos, como el de Cardós o el del Flamicell, a una especie de armario rinconero donde se guarda el grano dentro de las casas.

2.7 *La cronología y el testimonio de la documentación*

Si la vocalización de la consonante supone la pérdida previa de la vocal final, entonces tendremos como término *post quem* el momento en que se generalice la apócope en la zona ribagorzana.

Existen indicios de que a comienzos del siglo XII la apócope se estaba introduciendo en los altos valles ribagorzanos. Las *Décimas de Castejón de Sos*, texto del primer cuarto del siglo XI que recoge abundantes topónimos y antropónimos, muestra bastante avanzado el proceso de la apócope de *-o* y de *-e*. En Ribagorza el fenómeno es tardío, si lo comparamos con lo que parece haber ocurrido en el dominio galorrománico o en el catalán. Los especialistas[12] en la materia consideran consumada la apócope catalana en el siglo IX. Suponiendo que la apócope ribagorzana se generalizara a mediados del XI, lo prudente sería pensar que no se iniciaría el proceso de vocalización hasta algunos años después. Y esto concuerda con lo que se acepta generalmente[13] para la vocalización en catalán, que se considera afianzada hacia finales del XII.

Por tanto, serán los siglos XIII y XIV aquellos en que habremos de buscar indicios de la vocalización en Ribagorza.

La verdad, debemos reconocerlo abiertamente, es que no hemos hallado hasta época muy tardía testimonios claros en que una *-u* se remonta a una -T- latina. Los casos antiguos son todos de vocalización de una antigua -D-. Mientras esperamos si se produce o no el hallazgo de tales casos, daremos una muestra de lo que hemos recogido.

Es orientador observar la secuencia de formas documentales que preceden a los actuales *Juseu* y *Aguilaniu*. No hay duda de que ahí ha habido vocalización. Para el primero: *Jonsed* (a. 987), *Josset* (1067), *Juseu* (a. 1276). Para el segundo: *Aquilanido* (a. 987), *Aquila Nido* (a. 1078), *Aguilanit* (a. 1240), *Aguilaniu* (a.1385).

Es también interesante repasar los *Focs*, censo de la población del año 1381, redactado por un tal «Petri Sayonis, habitatoris loci de Tolba» y los *Morabatins*, censo del año 1385, cuyos notarios varían con las poblaciones donde se toma la declaración. Ambos textos fueron publicados por José Camarena Mahiques y citamos según la página de su edición.

(12) «Coromines 1953, p. 212, la considera anterior al segle X; Gulsoy 1982, p. 212, concreta més i la situa en el segle IX. Rasico 1979, p.83, i 1982, p. 114, referint-se a l'elisió de les vocals finals, indica que aquest procés s'havia acomplert a la primera meitat del segle IX i que molt probablement ja es produïa d'una manera més o menys general al segle VIII» (Duarte y Alsina 1984: 112).

(13) «Segons Rasico (1982 : 164-165), aquesta regla degué iniciar-se a les darreries del segle X o al principi del XI, si bé no es féu general fins cap a la fi del segle XII» (Duarte y Alsina 1984: 199).

Aparece en los *Focs* mencionado un tal *Pere de Seu* (*Focs*, p. 33, Castanesa), que alude a una pequeña aldea del valle de Castanesa. El étimo de la voz puede ser el latín SEDEM y tenemos otro caso de vocalización. Por supuesto aparece también *Juseu* (*Focs*, p. 52), ya en su forma moderna. Y aparece en Azanui un *Ramon Burgeu* (*Focs*, p.16, Açanui), que quizá aluda a *Burguet*, aldea de Senterada, cerca de los límites entre Ribagorza y el Pallars. Casa *Ramon de Burguet* es oicónimo todavía vivo en Arén. En la manifestación de Benasque aparece también «Pere Guisau» (*Focs*, p. 35), pero no podemos aducirlo como prueba, pues ha de interpretarse a partir del germánico WISALD, bien documentado en el siglo X como *Wisaldi* o *Guisaldus* (*RAC*: 591).

Los *Morabatins* contienen un caso interesante: «Perico de Ribera, *Dauiu* son fiyll» (*Morabatins*, p. 67, Areny). Si no erramos al interpretar *Dauiu* como *David*, entonces podemos pensar que la tendencia afectaba incluso a nombres propios y vencía la presión de la lengua culta. No sabemos cómo interpretar el antropónimo *Sança Quauiu* (*Morabatins*, p. 108, Aguilaniu), pero no podemos descartar que también aquí haya habido vocalización.

Una fuente tardía es el *Lucero de Benasque*, recopilación decimonónica de textos anteriores, cuyos datos se remontan muchas veces a la época medieval. Lo han editado recientemente Jesús Martín de las Pueblas y Asunción Hidalgo. Aparece en él mencionada la partida de *El Bau* (p. 97), en el documento de un censal otorgado en el año 1694. Hay que ver ahí un reflejo del latín VADUM 'vado'.

Por último, los amillaramientos del XIX contienen formas como *Moregau*, en Beranui (Amillar, 613, año 1862) o *Esdornau*, en Sarradui (Amillar. 613, año 1862), que han de identificarse con los topónimos vivos que hemos analizado más arriba, los dos con étimo acabado en -ATU.

3. CONCLUSIONES.

Creemos que no es adecuado ver en los participios ribagorzanos un castellanismo. Hemos dado algunas razones:

1) Que para los participios en *-éu* no existe un modelo castellano en *-edo* (no existe *vendedo*, sino *vendido*) y por tanto no es válida aquí la explicación por castellanismo.

2) Que existen palabras antiquísimas y no usuales en castellano, como *llenau* y *bllau*, cuya terminación no puede haberse obtenido por sustitución castellanizante.

3) Que la influencia del castellano sobre la lengua popular ribagorzana es posterior a la época medieval.

Mucho más verosímil nos parece la hipótesis según la cual estamos ante una evolución propiamente aragonesa, paralela a la del castellano, pero independiente de él.

Con todo, hemos echado el resto hacia la hipótesis de una vocalización consonántica, apoyándonos en las siguientes observaciones:

1) Que la vocalización de una dental sonora final de palabra, procedente de una -D- latina, es un hecho probado para las modalidades ribagorzanas ya en la Edad Media.

2) Que las condiciones del sistema morfológico ribagorzano favorecían que también la dental final procedente de -T- latina confluyera con los resultados de -D' en una misma solución vocalizada.

3) Que las formas en *-áu,-éu, -íu* no parecen ser recientes. Si un topónimo como *Benegaz* ha de remontarse a una forma *Benegats*, existente ya en época medieval, su singular *Benegau* ha de remontarse a una forma *Benegad*, de fecha también antigua. No sería verosímil que junto a *Benegaz* se hubiera mantenido hasta el siglo XIX la forma *Benegado*.

Pero esto no impide que hoy muchos participios ribagorzanos sean idénticos a los castellanos. En Ribagorza ha llovido sobre mojado. A los viejos participios ribagorzanos han venido a sumarse los participios populares del castellano llevado a los valles pirenaicos. De hecho, la Ribagorza del siglo XX ha experimentado un intenso proceso de castellanización y hoy muchos hablantes ribagorzanos pueden sentir esos participios como elementos integrados en el castellano regional que se está difundiendo desde poblaciones como Barbastro y Monzón.

La falta de documentación convincente nos impide cerrar esta discusión. El tema queda abierto. Confiamos en el futuro volver sobre él para confirmar nuestras intuiciones o para rectificarlas.

A principios del siglo XX, cuando eran muy pocos los que tenían claras las ideas acerca de la diferencia entre el castellano y otros romances afines, como el aragonés o el asturiano, Saroïhandy distinguió ya entre lo que era evolución autóctona y lo que era aceptación de un rasgo castellano. Y con ello proyectó un rayo de luz intensa sobre la historia lingüística peninsular.[14] Casi un siglo después, deberemos estar atentos para no tropezar en los escollos que él supo sortear.

JAVIER TERRADO PABLOS
Universitat de Lleida

(14) «Aixís que, forçosament, hem d'admetre que *tiengo, biespra, castiello, fiemo* y amb elles moltes altres paraules, van vindre, no del castellà, sinó de la varietat d'espanyol que's parlava a Aragó. Aquesta conclusió, que podria semblar de poca importancia, proyecta, al contrari un raig de llum intensa sobre l'historia prou oscura de les llengües de Ribagorça» (Saroïhandy 1907: 333).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ARNAL PURROY, M.L.. (1998) *E habla de la Baja Ribagorza occidental: aspectos fónicos y gramaticales*, Zaragoza, IFC.

BADIA MARGARIT, A.M. (1948) *Contribución al vocabulario aragonés moderno*, Zaragoza.

BALLARIN CORNEL, A. (1978) *Diccionario del benasqués*, Zaragoza.

BOLOS, J. & J MORAN, J.(1994) *Repertori d'antropònims catalans*, Barcelona, IEC [*RAC*].

CAMARENA MAHIQUES, J. (1966) *Focs i Morabatins de Ribagorça (1381-1385)*, Valencia, Anubar.
COROMINAS, J. (1970) *Estudis de toponímia catalana*, Barcelona, Barcino.
— (1972), *Tópica Hespérica*, Madrid, Gredos.
— (1980-1995), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial. [=*DECat*]
— (1989-1997) *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona, Curial. [=*OnCat*].
COROMINAS, J. & J. A. PASCUAL (1983) *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, Madrid, Gredos. [=*DECH*]
CORRAL LAFUENTE, J. L. (1984) *Cartulario de Santa María de Alaón*, Zaragoza, Anubar. [=*CAlaón*]
DUARTE, C. & A. ALSINA (1984) *Gramàtica històrica del català*, Barcelona, Curial.
GRIERA, A. (1914) *La frontera catalano-aragonesa*, Barcelona.
GULSOY, J. (1993) *Estudis de gramàtica històrica*, València/Barcelona.
HAENSCH, G. (1959) «Las hablas de la Alta Ribagorza», *AFA*, X-XI, pp. 57-194.
— (1962), «Las hablas de la Alta Ribagorza», *AFA*, XII-XIII, pp. 117-250.
MARTÍN DE LAS PUEBLAS, J. & A. HIDALGO (1999) *El lucero de Benasque. Edición y estudio lingüístico*, Zaragoza, DGA.
MARTÍN DUQUE, A. (1965) *Colección diplomática de Santa María de Obarra*, Zaragoza, CSIC. [=*CDObarra*]
MASCARAY SIN, B.(1994) *El ribagorzano dende Campo*, Tafalla.
MOTT, B. (1989) *El habla de Gistaín*, Huesca, IEA.
NAGORE LAÍN, F. (1986) *El aragonés de Panticosa*, Huesca,IEA.
RAFEL I FONTANALS, J. (1980) «Sobre el benasqués», en *Actes del cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*, Abadia de Montserrat, pp. 587-616.
SAROÏHANDY, J-J. (1908) «El català del Pirineu a la ratlla d'Aragó», en *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Barcelona*, pp. 331-334.
SAURA RAMO, J. A. (2002) «Etimologías benasquesas», en *Zeitschrift für romanische Philologie*, 118 (2002 Heft 1), pp. 47-54.

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH

LA DENOMINACIÓ DE *LENGUA ARAGONESA* DES D'UNA PERSPECTIVA CATALANA

A la memòria de Brigitte Schlieben-Lange

1. CASTELLANITZACIÓ DE L'ARAGONÈS MEDIEVAL

És ben sabut que l'aragonès medieval va sofrir la influència, cada volta més aclaparadora, del castellà. A la fi hi va sucumbir i el que ha restat són algunes característiques conservades en zones marginals, en valls isolades. Així ja ho posà en relleu Fernando Lázaro Carreter, quan assenyalà que les formes *dito* o *feyto*, etc. esdevingueren a poc a poc *dicho* i *fecho* al segle XV i sobretot al XVI (Lázaro Carreter 1951).

Un recorregut pels documents publicats per Coloma Lleal (1977) ens confirma amb escreix aquest fet, tot i que sovint els escrivans dels texts són els mateixos que redacten en català a la cancelleria. Llegim, per exemple, el document número 192 de l'any 1495, en el qual el rei Ferran s'adreça al governador d'Aragó, i hi ensopegarem amb l'ús sovintejat de formes com *dicho*, *azer* 'fer', *mucha*, *drecho*, *allar* (en lloc de **trobar*), *fecho* (Lleal, 1977, II: 207-208).

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 73-80

2. CONSCIÈNCIA DIFERENCIAL

No obstant això, la consciència d'una llengua aragonesa diferent de la castellana existia, i no devia passar com avui que tot d'aragonesos afirmen que «hablamos muy mal el castellano», però ja no pretenen que parlen un altre idioma.[1]

Al segle XIV és normal ensopegar amb escrits que parlen naturalment de la llengua aragonesa. Així, una lletra de la cancelleria del Cerimoniós, datada a Castelló de la Plana el 1363 i redactada en català, duu una nota de registre de la cancelleria, en la qual s'especifica que foren fetes sis lletres de la mateixa forma i set en aragonès. Vet ací aquesta indicació (Madurell 1934:39):

> Sub hac forma fuerint [*sic*] facte similes sex litere.
> Item fuerunt facte vij. *in vulgari aragonensi*, continentes verba que continetur in litera superius proxima registrata.

Fullejant els dos preciosos volums de documents que A. Rubió i Lluch (1908) va publicar sobre la cultura catalana medieval és fácil comprovar la distinció que hom feia al segle XIV i començament del XV entre castellà i aragonès. Així, el rei Pere el Cerimoniós, el 1370, comunica al gran mestre Joan Fernández de Heredia que té la *Suma de las istorias* en francès i que «fazemos la dita suma de istorias transladar en *aragonés*» (*Documents*, I, pp. 226 i 238). En la llibreria del seu fill Martí l'Humà trobem: «un altre libre appelat Summa Istoriarum en *aragonés*... lo qual comença...».[2]

Doncs bé, al segle XV tenim un testimoni diplomàtic que considera castellà i aragonès com a dues llengües individualitzades. És un acord signat el 1409 entre Aragó i Castella on ve especificat que dels termes d'un tractat faran «dos cartas, la una escripta en *lengua aragonés*, la otra escripta en *lengua castellana*», i que «la carta escripta en *aragonés*» serà lliurada al rei d'Aragó (Morel-Fatio 1882:345).

Vet aquí el text en qüestió:

> *Iten* los dichos enbaxadores et mensageros en nonbre del dicho senyor rey de Castilla prometen al dicho senyor rey de Aragón resçibiente et açeptante la promisión quel dicho senyor rey de Castiella guardará, conplirá, manterná et fará guardar, conplir et mantener realmente et con efecto los dichos capítulos por los dichos mensageros en el dicho nonbre concordados et otorgados et todas las cosas en ellos contenidas et cada una dellas. *Iten* es concordado entre el dicho senyor rey de Aragón et los dichos enbaxadores et mensageros del dicho senyor rey de Castilla que de los dichos capítulos, tractos et concordia se fagan dos cartas la una escripta en *lengua aragonés* la otra escripta en *lengua castellana* e que amas las dichas cartas sean firmadas de los nonbres del dicho senyor rey de Aragón et de los dichos enbaxadores et signadas por notario público, e que la carta escripta en *aragonés* quede a dicho senyor rey de Aragón et la otra escripta en *castellano* lieven los dichos enbaxadores par al dicho senyor rey de Castiella.[3]

(1) Deixe de banda el problema de la «fabla».

(2) Citat per R. af Geijerstam en la seua edició de Juan Fernández de Heredia, *La Grant Cronica de Espanya Libros I-II*, Uppsala, 1964, p. 18. En canvi, en un inventari del Magnànim s'esmenta: «un libre scrit en paper, en *castellà*..., lo qual es appellat de Sant Isidoro e Sant Alfonso, lo qual comença, en letres negres 'Por qui verdat quiere ser patente'», en González Hurtebise (I, 1907:185).

(3) Publicat a la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, I, Barcelona, 1848, p. 103. Només coneixem els acords en redacció «castellana» i no pas en l'aragonesa, que potser s'ha perdut.

Així ho vaig assenyalar el 1976 en el meu llibre sobre *El léxico catalán en la Romania*.[4] L'any 1983, el senyor Fernando González Ollé (1983:313-314), que desconeixia tant la remarca de Morel-Fatio (1882) com la meva nota, en un article de la *Revista de Filología Española* insistia que hi havia una «Distinción legal entre castellano y aragonés en 1409».

3. DES DE L'ANGLE CATALÀ

Ara bé, aquest any 1409 no és pas la fi de la distinció o diferenciació idiomàtica, almenys vist des d'una perspectiva catalana. I en tenim un interessant document de vuit anys posterior. El 15 de juliol de l'any 1417 hom establí a València un inventari dels béns del nou rei Alfons, el que després serà conegut com a «el Magnànim», entre els quals s'esmenten els «Libres en pregamí e an paper» (ed. d'Alós 1924: 390-422). L'escrivà sembla ésser de procedència oriental puix que escriu entre altres formes: *un capletre* (núm. 1), *lavadiça* (núm. 17), *lavadisa* (núm. 21), *feristol* (núm. 17), *fuyllas* (núm. 18), *faneix* (núm. 18), *vallut* (núm. 22), *clevats* (núm. 27), *parxa* (núm. 28), *bisba* (núm. 30), *steles asmeltades* (núm. 33), etc., al costat de les formes esperables. Faig aquesta advertència perquè en l'inventari sempre hi apareix *lenga* per 'llengua'.[5] Doncs bé, en tres casos en aquest text del 1417 surt la indicació *lenga aragonesa*. Remarquem que ací, en català, ja s'escriu el femení de manera mocionada: *aragonesa* i, en canvi, en el tractat de 1409, encara tenim, en castellà, l'antiga forma invariable *lengua aragonés*. Vet ací els tres documents que ens interessen (Alós 1924:398-399, núms. 20, 22 i 25 respectivament):

> Item .i. libre scrit en pergamins, en *lenga aragonesa*, apellat *Paulo Orosio* ab posts de fust cubert de cuyro vermell enpremtades, ab .xvii. bolletes en cascuna part de les dites posts e .iiii. gaffets, lo qual comença en letres vermelles "esta es la taula o sumaria", la E es gran capletre, e al mig ha .i. figura de sent Antoni, e comença lo principi del dit libre "eu honrado clerigo Oroso" e fenex en letres vermelles "deo gracias".

> Item .i. libre, en pergamins, scrit en *lenga aragonesa*, appellat *Valerius Maximus*, ab posts de fust cubert de cuyro vermell, empremtat, ab .i. cuberta de vallut negre folrada de tarçanell, ab .v. claus en cascuna part d'argent daurat ab .iiii. gafets e .iiii. scudets d'argent daurats, e comença la rubrica del dit libre en letres vermelles, "aqui comença la taula sobre'l Valerio Maximo" e, en letres negres, "que proveytosa cosa es", e, en començament del dit libre ab letres vermelles, "aqui comença al prologo" e, en letres negres, " de la ciutat de Roma", e dasus lo dit principi ha .i. statge cayrat ab la figura de santa Maria e te Ihesus en sos brasos e sant Antoni que li sta ajenollat e apres en .i. altre satial ha .i. figura stant a manera de metge ab .i. libre en la ma, e feneix, en letres negres, " lo .xxiii. de noembre deo gracias"

> Item .i. altre libre scrit en pergamins, en corrondells, en *lenga aragonesa*, ab posts de fust cubert de cuyir groch e an cascuna part ha .v. claus e ab .iiii. gaffets e .i. scudet de leuto,

(4) V. Colón 1976:93-94, nota 13; traducció catalana, *El lèxic català dins la Romània*, Universitat de València, 1993, p 82, nota 16, § 7.3.

(5) Desgraciadament no he pogut controlar la transcripció del document a l'Arxiu del Reial Patrimoni.

> apellat *summa de collacions*, lo qual comença la rubrica en letres vermelles, "esti libro se clama" e, en letres negres, "capitol primero quina", e lo dit libre comença, en letres vermelles, "capitol primer que es" e, en letres negres "comunidat o cosa publica" e an la dita C que es capviva ha .iii. figures dins e la .i. te .i. spasa al coll e .i. creu de sent Johan al costat esquerra, e feneix lo dit libre, en letres negres, "por muchos anyos e buenos amen".

Aquestes especificacions de *lenga aragonesa* s'oposen a *lenga castellana* o *castellà* de moltes entrades, com ara als números 16, 31, 37, 38, etc.

Les coses d'Aragó eren ben familiars a les gents de les terres catalanes i sovint trobem dites i proverbis d'allà. Vet-ne ací ràpidament un parell. Del 1313 és aquesta sentència: «segons que diu hom en Aragon: *d'una via dos mandados*» (Salavert 1956, II:617); el 1331 veiem, en una carta al rei, aquesta mena de refrany: «et diu, senyor, l'aragonès *que qui passa punto passa muyto*» (*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, p. 325). Essent l'infant Joan, futur Joan I, molt jovenet, rep una recomanació del seu pare qui vol que s'allunye dels llocs on hi ha epidèmies i que vaja «en aquells lochs que sapiats que sien sans, però aquí moren algunes persones jassia no muyren d'aquell mal, car diu hom[6] en Aragó *tanto vale qui mata como qui degüella*, però bé havem oÿt dir que regne de València és sa» (Roca 1929:228). I acabarem citant el cínic afegit del traductor del *Decameron*, quan, al final de la novel·la VII, 2, extrau aquesta moralitat: «E per ço·s diu en Aragó: *sobre cuernos, cincho soeldos*» (Massó Torrents 1910:392).

4. ELS IDIOMES MEDIEVALS AL NOSTRE PAÍS

Pense que podrà ésser d'interès donar ací un quadre de les llengües que són esmentades en l'inventari,[7] el qual és prou representatiu dels interessos del jove monarca:

Inventari de 1417

Nom de la llengua	Número de l'inventari	Títol de l'obra
en lenguatge franses	1.	saltiri
en frances	2.	-
en frances	3.	-
en lenga castellana	4.	canoniques dels reys de Castella
en cathala	7.	flos sanctorum
en limosi	8.	breviari d'amors
en françes	9.	la vie de Mahommet
en frances	10.	la gran biblia

(6) L'editor transcriu *dihuen*. Controlat el registre 1230, foli 120 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, comprove que hi és: *diu hon* [*sic*]; he corregit en «diu hom».

(7) Quadre que es pot comparar amb el ben suggestiu que Alomar i Canyelles (1996:17-56, especialment pp. 47-55) va donar d'uns registres de les Balears. Indique el nom de l'idioma tal com apareix en la transcripció de Ramon d'Alós, sense accentuar.

Nom de la llengua	**Número de l'inventari**	**Títol de l'obra**
en frances	11.	regiment dels princeps
en frances	12.	-
en lati	13.	libre dels schachs
en frances	14.	Boeçi de consolacio
en frances	15.	los .vii. savis e rerebant d'amour e l'istoria d' Alexandria
en castella	16.	de sent Isidoro e de sent Alfonso
en frances	17.	Mexaut
en lati	18.	ores de santa Maria
en lati	19.	la biblia
en lenga aragonesa	20.	Paulo Orosio
en lenga catalana illustració: «en lenga limosina»	21.	Boeçi de consolacio
en lenga aragonesa	22.	Valerius Maximus
en lenga francesa	23.	de la ciutat de Dieus
en lenga aragonesa	25.	summa de collacions
en lenga cathalana	26.	istorias del principi del mon tro al avaniment de Ihesu Christ
en lati	27.	speculo sturial
en lenga castellana	28.	las cinco partidas
en leti	29.	speculo ystorial
en leti	30.	regimine principum
en lenga castellana	31.	liber primus compilacionis decretalium
en leti	33.	saltiri
en lenga cathalana	34.	coronicas del rey en Pere del regne de Arago
en lenga cathalana	35.	ensenyament o instruiment dels princeps
en leti	36.	concordanças de la biblia
en lenga castellana	37.	ordonament del rey de Castella
en lenga castellana	38.	ordonamientos del rey don Alfonso del regne de Castella
en leti	39.	los furs de Aragon
en lenga castellana	40.	de la munteria
en leti	41.	los furs de Valencia
en lenga castellana	42.	canonica de Espanya
en lenga castellana	43.	reglas de la orden de la cavallaria

Nom de la llengua	Número de l'inventari	Títol de l'obra
en lenga castellana	44.	[Libre dels feyts]
en lenga castellana	45.	furo de Castiella
en lenga catalana	46.	Paris e Viana
en leti	47.	costituta; costitucions de Sicilia
en leti	48.	Vegecius de re militari
en leti	49.	estituta
en lenga castellana	50.	canonicas de Espanya
en lenga castellana	51.	-
en lenga castellana	52.	-
en lati	54.	-
en legua castellana	55.	com se deu hom confesar
en langa catalana	56.	governacio general
en lengua cathalana	57.	libre dels angells
en lenga cathalana	58.	vide dels sants
lenga cathalana	59.	letres de Ovidi
en lati	60.	Bartholina
en lenga cathalana	61.	ordinacions de la casa del dit senyor

5. DARRERES MANIFESTACIONS ARAGONESES

En una lletra del mateix 1417, en la qual el rei Alfons acusa recepció a «Látzaro de Acaffet, jurista de Calatayud» d'alguns llibres, i que Ramon d'Alòs (1924:406-407, document núm. v) també publica, podem llegir tot de formes encara rònegament aragoneses, cosa que contrasta amb les que acabem de veure de l'any 1495. Així hi apareixen, entre altres, mots com: *cullir*, *fruytos*, *dreytos*, *taulas*, *se clama* 'es diu', *sobreditos.* Això no és obstacle perquè poc més tard, el 1426, topem amb *muchos*, *conseio*, en la correspondència d'aquest rei (Alòs 1924:412-413, document núm. xv). Cosa que confirma una vegada més la decadència de l'aragonès genuí. Aquesta davallada medieval contrasta amb la ufana de l'altre idioma romànic de la Corona d'Aragó.[8]

6. COROL·LARI

Ens hem estranyat que encara al segle xv hi hagués una consciència diferenciadora entre castellà i aragonès. Tot seguit que vaig començar a escriure aquesta nota, em vingué al pensament el llibret de Brigitte Schlieben-Lange (1971), estimada i mala-

(8) Dit sia de passada, no atorgaríem pas un premi d'observador agut a Heinrich Lausberg, qui taxativament va afirmar: «Eine schriftsprachliche Geltung hat noch das Katalanische», *Romanische Sprachwissenschaft*, I, Berlin, De Gruyter, 1963, p. 40 (l'espaiat és meu).

guanyada amiga, sobre l'occità i el català. Sempre els lingüistes s'han demanat quin grau d'afinitat hi ha entre l'occità (sobretot el llenguadocià) i el català, o bé entre l'aragonès i el castellà. Fins i tot ingènuament alguns han cregut sovint que cadascun d'aquests dos grups no és més que un sol idioma. S'ha parlat així mateix d'un continuum. Ara bé, ningú no ha pretès mai que català i castellà tinguin aquestes afinitats. L'enutjós debat sobre la «Subagrupación lingüística del catalán» també s'hauria pogut mirar des d'aquest angle sociolingüístic.

GERMÀ COLÓN DOMÈNECH
Universitat de Basilea
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALOMAR i CANYELLES A. I. (1996) «La llengua catalana com a patrimoni de les Balears des de la perspectiva del passat», *Actes del IV Congrés «El nostre patrimoni cultural: el català patrimoni de Mallorca»*, Palma, pp. 17-56.

ALÓS, R. d' (1924) «Documenti per la storia della Biblioteca di Alfonso il Magnanimo», *Miscellanea Francesco Ehrle*, Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, vol. V, pp. 390-422 («Scritti di storia e paleografia pubblicati sotto gli auspici di S. S. Pio XI in occasione dell'ottantesimo natalizio dell'Emo. Cardinale Francesco Ehrle»).

Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón (1848),vol. I, Barcelona.

COLÓN, G. (1976) *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos ("Biblioteca Románica Hispánica", 245). [Traducció catalana, *El lèxic català dins la Romània*, Universitat de València, 1993.]

FERNÁNDEZ DE HEREDIA, J. (1964) *La Grant Cronica de Espanya Libros I-II*, ed. R. af Geijerstam, Uppsala.

GONZÁLEZ HURTEBISE, E. (1907) «Inventario de los bienes muebles de Alfonso V de Aragón», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, I, 1907, p. 185.

GONZÁLEZ OLLÉ, F. (1983) «Distinción legal entre castellano y aragonés en 1409», *Revista de Filología Española*, LXIII, pp. 313-314.

LÁZARO CARRETER, F. (1951) «Formas castellanas en documentos zaragozanos de los siglos XV y XVI», *Argensola*, V, pp. 48-50.

LLEAL,Coloma (1977) *El castellano del siglo XV en la Corona de Aragón*, Zaragoza, Institución "Fernando el Católico", 2 vol. ("Fuentes Históricas Aragonesas", 25 i 26).

MADURELL I MARIMON, J. M. (1934) «Les noces de l'infant Joan amb Matha d'Armanyac», *Estudis Universitaris Catalans*, XIX.

MASSÓ TORRENTS, J., ed. (1910) *Decameron*, New York.
MOREL-FATIO, A. (1882) «Un poème barcelonais de l'an 1473» *Romania*, XI.
ROCA, J. M. (1929), *Johan I d'Aragó*, Barcelona.
RUBIÓ I LLUCH, A. (1921-1908) *Documents per a l'historia de la cultura catalana mig-eval*, vol. I, Barcelona, 1908; vol. II, Barcelona, 1921.
SALAVERT, V. (1956) *Cerdeña y la expansión mediterránea de la corona de Aragón*, II, Madrid.
SCHIEBEN-LANGE, Brigitte (1971) *Okzitanisch und katalanisch. Ein Beitrag zur Soziolinguistik zweier romanischer Sprachen*, Tübingen ("Tübinger Beiträge zur Linguistik", 20).

ARTUR QUINTANA I FONT

BELLAS CONSIDERAZIONS SOBRE RO PROZESO DE NORMATIBIZAZIÓN DE L'ARAGONÉS

A finals de ra decada dos sesenta do sieglo pasato son os primers treballos ta ra normatibizazión de l'aragonés, luenga que dica allora no teneba atra manifestazión que ra dialeutal, e an cada escritor se feba, basándose en o castellano, una ortografía a*d hoc*. En l'autualidá esiste l'aragonés tamién en forma supradialeutal normatibizata, e se fa serbir mayoritariamén en a fabla escrita, en l'amostranza, e en o lenguache charrato d'os neofablans. O prozeso de normatibizazión ye muito enantau en a grafía, prou en a morfolochía, e menos en o lesico.

Razons metodolochicas –preferenzia por as formas más conserbadoras, espardidas e chenuinas, d'os dialeutos– e ideolochicas –*méfiance catalane*– han portau a repuyar cuasi todas as carauteristicas d'o ribagorzano de l'aragonés normatizibato. Asinas beyemos como no s'azeutan, u s'azeutan nomás que en testos intenzionalmén dialeutals, os siguiens rasgos foneticos, e simplifico por razons obias, d'o ribagorzano.

Fonetica: 1) a palatalizazión de ra *l* latina inizial: *lluna* fren a *luna*; 2) palatalizazión da *l* en os grupos latinos FL, PL, CL, BL, GL fren a ra suya conserbazión en os atros dialeutos: *lluna*, *fllama*, *plleno*, *cllaro*, *bllanco*, (*g*)*llera* fren a *luna*, *flama*, *pleno*, *claro*, *blanco*, *glera*; 3) yodizazión debán de *x* fren a ra carenzia de yodizazión en os atros dialeutos, *caixa* fren a *caxa*, rasgo que beluns tienen como conserbador, entre que atros lo beyen como inobazión, e nomás que en un caso como conserbazión –beiga-se un sobrebuén resumen d'a custión en Arnal Purroy 1998: 157-168–; atros casos son propios solamén

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 81-84

de belunas barians d'o ribagorzano, más que más d'o benasqués: 4) seseyo inobador d'o benasqués fren a ro ceceyo conserbador d'os atros dialeutos, (*sena* fren a *zena*; 5) sistema conserbador de siete bocals tonicas d'o benasqués e belunas atras barians d'o ribagorzano (*a*, ɛ, *i*, *o*,ɔ, *u*) fren a un sistema de zinco bocals tonicas (*a*, *e*, *i*, *o* , *u*) en toz os atros dialeutos.

Morfoloxía: 6) l'articlo determinau masculino singular conserbador, *el*, e asobén tamién o masculino plural, *els*, se troba en o ribagorzano, o chistabino e o belsetano, encara que bi alterna, en pro de casos, con atras formas (*lo, los, es*), solamén en o benasqués son *el*, *els* d'uso cheneral, entre que os atros dialeutos tienen as formas inobadoras *o, os, ro, ros*, e en beluns casos as conserbadoras *lo, los*; 7) –morfema *-m* d'a primera persona d'o plural de beluns tiampos, tamién en o chistabino, fren a l'inobazión *-n*, u ro morfema conserbador *-mos* d'os atros dialeutos; 8) indefiniu perifrastico inobador *ba* + infinitibo, tamién en parte d'o chistabino, fren a l'indefiniu sintetico conserbador, *canté, metié, adubié,* d'os atros dialeutos; muitos atros rasgos son carauteristicos solamén de parte d'o benasqués: 9) plurals inobadors d'o sustantibo en *-es*, e belunas atras formas, fren a ros plurals conserbadors en *-as* d'os atros dialeutos; 10) prenombre neutro *u* fren a suya carenzia en os atros dialeutos; 11) morfema berbal conserbador d'a segunda persona d'o plural *-ts*, *-t* (en o imperatibo) fren a ro morfema inobador *-z* d'os atros dialeutos; 12) sistema conserbador de tres morfemas en o partizipio pasato: *-au, -eu, -iu* fren a ra suya reduzión inobatiba a dos morfemas, *-au, -iu,* en os atros dialeutos.

Lesico: 13) no esiste en aragonés un dizionario cheneral normatibo, sino solamén beluns bocabularios basicos tendenzialmén normatibos, como o d'Antonio Martínez Ruiz (1997), en os que ras formas ribagorzanas tan apenas se rechistran –por exemplo no bi se troban parolas como *acochar* ('abrigar en cama'), *barboll*, *dan* ('con'), *dona* ('muller'), *encantaria, muixar*, *mustrela*, *on* (prenombre impersonal), *patamoll*, *saller*, etz.; importans eszeuzions son *prou,* que tamién se fa serbir en chistabín, e a forma benasquesa *follet*. Os rasgos 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 os comparte o ribagorzano con o catalán en cheneral, u, por lo menos, con o catalán ozidental; os rasgos 2, 6 e 12, e en beluns casos tamién o 13, solamén con as fablas catalanas ribagorzanas.

Os rasgos ribagorzanos 1, 2, 4, 7, 8 e 9 no son conserbadors; en o rasgo 13 solamén a casuistica de cada palabra puede determinar o suyo caráuter conserbador o inobador. Toz os rasgos ribagorzanos, ixo ye platero, son menos espardidos. En rilazión con o criterio de chenuinidá ye difizil negar ixa condizión a ros rasgos carauteristicos d'o ribagorzano alazetándose nomás en o feito que se troban tamién en o catalán en cheneral u en parte d'ixa fabla. Toz ixos rasgos son muy biellos en o ribagorzano e en dengún caso posteriors a ra baixa edá meya. Resumindo beyemos: fendo serbir un criterio meramén mecanizista os rasgos d'o ribagorzano que poderban aber teniu entrada en l'aragonés normatibo, por lo menos como formas alternatibas, serban, si se dona ra preferenzia a ro criterio de conserbadurismo: o 3 (por lo menos en parte), 5, 6,

10, 11 e 12; si se dona ra preferenzia a ro criterio de más gran espardimén, denguno; si se dona ra preferenzia a ro criterio de chenuinidá, toz.

En a prasis autual de l'aragonés normatibizato denguno d'os rasgos carauteristicos d'o ribagorzano bi ha trobau entrada. As razons d'ixa dezisión cal buscar-la, menos en o chiquet espardimén d'as formas ribagorzanas –atras formas encara menos espardidas d'atros dialeutos han sito azeutatas en l'aragonés normatibizato–, que en o feito de beyer en eras formas no chenuinas d'influenzia catalana.

Fren a ixa autitú, bi ha abiu prou de reazions en fabor d'una más gran presenzia d'as formas ribagorzanas en a normatiba aragonesa. Se bi afirma o caráuter chenuino e sin d'influenzia catalana d'ixas formas, e se bi donan razons soziolingüisticas dinas de considerazión (Quintana 1999: 40; Romanos Hernando 1990: 104).

¿Qué posibilidaz d'aplicazión en a normatiba aragonesa tienen as formas ribagorzanas? Pocas en rilazión con os rasgos foneticos, o cambo más normatibizato de l'aragonés. Ye claro que se pueden prexinar formas dobles *luna*/*lluna*, *pleno*/*pllena*, etc., pero fendo serbir o criterio d'a grafia-suspòrt, ye lizito preszindir-ne. O que si poderba fer-se, serba presentar, en una descrizión d'a fonetica aragonesa, as formas ribagorzanas no como dialeutals, sino como barians territorials normatibizatas d'a prenunziazión, pero mantenendo a autual grafia normatibizata.

En o caso d'a morfoloxía e do lesico, cambos menos normatibizatos dica güei en l'aragonés, se puede esperar una más gran atenzión en o futuro a ras formas ribagorzanas en l'aragonés normatibizato, siga como barians secundarias en a morfolochía e en una parte d'o lesico, siga como lesema prinzipal en una atra parte d'o lesico. Bi n'ha belun indizio en ixe sentiu. Como tals se pueden beyer, por exemplo, os cambeos d'autitú que s'oserban en rilazión con l'uso de l'indefiniu perifrastico: si por una parte se declaraba, e se sigue declarando, que «por supuesto, el perfecto perifrástico de tipo catalán (*bas* fer por *faziés*) no se utiliza en el aragonés unificado» (Conte 1977: 89), e o perifrastico no tiene entrada en a gramatica de Francho Nagore (1989: 154), considerata l'obra basica ta ra normatibizazión de l'aragonés, por l'atra o Ligallo de Fablans de l'Aragonés edita un manual sobre o berbo aragonés, an se reculle con caráuter normatibo l'indefiniu perifrastico a ro costau de l'indefiniu sintetico (Recuenco Caraballo 1992), e Fernado Romanos Hernando declara que «A o igual que atras presonas d'o Consello [d'a Fabla Aragonesa] e d'atras asoziazions, yo defiendo o emplego e más que más l'amostranza d'as dos formas [de l'indefiniu]» (1999: 101). Os interesaus en mas detallos e bibliografía d'o tema pueden beyer Quintana 1999.

ARTUR QUINTANA I FONT
Universität Heidelberg

REFERENZIAS BIBLIOGRAFICAS

ARNAL PURROY, M. L. (1998) *El habla de la Baja Ribagorza Occidental. Aspectos fónicos y gramaticales,* Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

CONTE, A., CORTÉS, CH., MARTÍNEZ, A., NAGORE, F. & VÁZQUEZ, CH. (1977) *El aragonés. Identidad y problemática de una lengua,* Zaragoza, Librería General.

MARTÍNEZ RUIZ, A. (1997), *Vocabulario básico bilingüe aragonés-castellano y castellano-aragonés,* Uesca, Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa.

NAGORE LAÍN, F. (1989) *Gramática de la lengua aragonesa,* Zaragoza, Mira.

QUINTANA, A. (1999) «Chenesis y carauteristicas de l'aragonés común», dintro Nagore Laín, F., Rodés Orquín, F. & Vázquez Obrador, Ch., eds, *Estudios y rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura. Autas d'a I Trobada (Uesca, 20-22 de febrero de 1997),* Uesca, Instituto d'Estudios Altoaragoneses / Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa, pp. 31-42.

RECUENCO CARABALLO, P. (1992) *Conchugazión y prenombre febles de l'aragonés,* Zaragoza, Ligallo de Fablans de l'Aragonés.

ROMANOS HERNANDO, F. (1999) dintro Nagore Laín, F., Rodés Orquín, F. & Vázquez Obrador, Ch., eds., *Estudios y rechiras arredol l'a luenga aragonesa y a suya litertura. Autas d'a I Trobada (Uesca, 20-22 de febrero de 1997),* Uesca, Instituto d'Estudios Altoaragoneses / Publicazions d'o Consello d'a Fabla Aragonesa, pp. 101-104.

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ

EL REPOBLAMENT ARAGONÉS: COLONITZACIÓ I LLENGÜES (SEGLES XII-XIII)

Els darrers anys s'ha escrit molt i encara s'ha polemitzat més sobre els orígens dels repobladors medievals que fundaren el Regne de València a mitjan segle XIII, així com sobre les llengües que portaren amb ells.

Més enllà dels debats sociopolítics que s'han donat, és evident que el tema té una visió estrictament acadèmica. Aquell procés de colonització medieval del País Valencià ha estat i és valorat per historiadors i filòlegs com el punt de partida del poble valencià actual i també com el moment de difusió del català cap a aquestes terres; així doncs, com l'origen del valencià que parlem actualment.

Una resposta històrica a aqueixos debats ha estat la passada edició que hem fet del llibre *Els fundadors del Regne de València* (València, 1999), una obra que ha recollit sistemàticament el testimoni individual del nom i cognom de milers i milers de colons que emigraren a aquestes terres valencianes durant els segles XIII i XIV. L'anàlisi sistemàtica dels dos models antroponímics estàndard existents per separat a Catalunya i Aragó durant aquells temps ens va permetre comparar-los amb els llistats d'antropònims de més d'un centenar de pobles valencians repoblats per cristians durant els primers cent cinquanta anys després de la conquesta, entre el 1238 i el 1400 aproximadament. Els resultats són les conclusions aportades en aqueix llibre i que, en la nostra opinió, permeten demostrar de forma categòrica i contundent l'existència d'un repoblament majoritàriament català durant aquelles primeres generacions, el qual

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 85-94

és l'origen dels nostres pobles, de la nostra gent, de la nostra cultura i de la nostra llengua.

Al mateix temps, l'anàlisi feta sobre el procés de repoblament cristià i colonització feudal del segle XIII ens ha permés plantejar amb major detall tota una sèrie de matisacions o fins i tot canvis significatius en la visió que havia dominat la historiografia sobre com i de quina manera s'havia produït la instal·lació dels colons aragonesos i catalans en el nostre país. Potser un poc agosaradament fins i tot hem parlat de desmuntar mites, com ara el del dualisme catalans-aragonesos, costa-interior del país, burgesia urbana *versus* feudalisme rural. O, almenys, centrar històricament el significat d'aqueixos conceptes socials.

Així doncs, en aquestes pàgines, voldríem reflexionar un poc més sobre aquestes noves aportacions quant al procés de colonització del segle XIII i principis del XIV i, més concretament, sobre dos aspectes: un primer de més general referent al context ideològic en què es bastiren les idees sobre el repoblament medieval durant bona part del segle XX; en segon lloc, sobre els trets principals de la participació aragonesa en el repoblament valencià.

EL CONTEXT TRADICIONAL DE LES EXPLICACIONS SOBRE EL REPOBLAMENT

Les explicacions dominants durant la major part del segle XX sobre allò que era anomenat la reconquesta i el repoblament medieval en la Península Ibèrica, tant en l'àmbit espanyol en general com en l'àmbit català, han coincidit molt sensiblement en la visió general del procés històric. Ha estat habitual presentar les conquestes cristianes sobre al-Andalus i la consegüent colonització feudal com un procés lineal i predeterminat de la història medieval, bé siga titulada història d'Espanya, de Castella, de Catalunya o de la Corona d'Aragó.

En aqueix context no és estrany que durant massa temps s'haja valorat la dinàmica d'expansió territorial de les societats feudals en una mena d'ajust de comptes pel qual la societat *superior*, la pertanyent a la cultura cristiana, *vertadera*, indefectiblement va complir la seua missió: l'expulsió dels sarraïns –estranys, forasters i de religió falsa–, del solar patri de l'Espanya medieval. Que en aqueix context no hi haguera una Espanya sinó fins a quatre o cinc regnes distints segons els períodes (Castella, Lleó, Portugal, Navarra i la Corona d'Aragó), no deixava de ser una qüestió menor. Evidentment no totes les explicacions sobre aquell procés d'expansió medieval són tan directes en el seu vocabulari, però lamentablement sí que està relativament estesa la visió «predestinada» de tot ell.

Els darrers anys les coses han canviat només relativament. En certs àmbits acadèmics i investigadors ha anat obrint-se pas una interpretació molt més flexible i no essencialista sobre el que es qualifica com procés d'expansió de la societat feudal. Un

procés que no té una direcció unívoca sobre al-Andalus, sinó que també té lloc contra els altres regnes i territoris cristians feudals veïns, causa d'una multitud de guerres tant a Castella com a Aragó o Catalunya, o té una repercussió més coneguda com ara l'anomenada expansió feudal catalana sobre Occitània durant el segle XII. A més a més, aqueixa dinàmica interna del sistema feudal d'expansió territorial presenta diferències notables entre unes èpoques i altres; com hauria de ser lògic, no hi hagué una visió predeterminada d'«anem al sud». Com a norma general no va existir un concepte de «reconquista» entre la major part de la societat medieval i això explica a bastament la realitat dels comportaments, contradiccions i conflictes produïts durant els segles XI a XIII en els regnes cristians respectius. No cal insistir més, doncs, en el caràcter marcadament ideològic que ha tingut l'explicació de la «reconquista y repoblación» medievals per part de la historiografia espanyola durant molts anys, i, també, per bona part de la historiografia catalana.

A més a més, i amb certes matisacions, podrien traslladar-se bona part de les anteriors observacions a les visions que han existit més estrictament sobre el repoblament i la colonització del País Valencià medieval i sobre l'arribada de catalans i aragonesos.

Primer de tot, podríem recordar que la conquesta jaumina del País Valencià no va ser fruit de la casualitat ni de la gran visió històrica d'un estrateg magnífic, sinó una etapa més en una dinàmica de llarga durada que s'havia encetat en tots els països europeus a partir del segle XI. Això és, l'expansió territorial dels regnes feudals no va donar-se exclusivament en la Corona d'Aragó ni tampoc en aquells regnes cristians situats a la Península Ibèrica. Durant els segles de l'expansió de l'XI al XIII, multitud de petites entitats polítiques feudals arreu de l'Europa occidental encetaren un procés violent, bèl·lic, de creixement territorial sobre els seus veïns, normalment tan cristians com ells mateixos, fent que es multiplicaren les guerres feudals arreu del continent.

Açò vol dir que hi hagué emigracions en moltes direccions, la qual cosa no vol dir en qualsevol direcció, i que les dinàmiques de moviment de la població foren periòdiques i més usuals del que se sol pensar.

D'altra banda, durant molts anys ha perdurat la idea de l'existència d'un dualisme repoblador bàsic que hauria marcat la història dels valencians des dels temps de la conquesta de Jaume I –catalans enfront d'aragonesos–, i això, a més a més, fins al nostre segle.

El diferent origen dels repobladors del segle XIII hauria generat un País Valencià dividit en dos, on els repobladors catalans s'haurien assentat a les ciutats i la zona costanera en general, construint-ne una societat més liberal, burgesa i comercial, enfront d'un interior repoblat pels aragonesos i sotmés als poders feudals de la noblesa d'aquell origen. A partir d'aquestes idees-força, ha anat elaborant-se tot d'un conjunt d'explicacions sobre els principals esdeveniments i conflictes que s'haurien produït des de la formació foral del regne medieval, passant pels grans moments de crisi social com ara la Guerra de la Unió o les Germanies i fins a la Guerra de Successió.

Cal remuntar-se a principis dels anys 60 per a trobar els treballs històrics que avalarien aqueixa afirmació. Sens dubte l'obra de Joan Fuster i també les contemporànies de Manuel Sanchis Guarner i Joan Reglà, molt probablement tots ells bevent en les investigacions de Miguel Gual Camarena de finals dels anys 50. Aquest darrer autor va publicar diversos treballs sobre els furs usats en les cartes de poblament del segle XIII, fur de València *versus* fur d'Aragó o de Saragossa, i la distribució geogràfica aproximada d'ambdós textos forals el va portar a dibuixar una divisió territorial aproximada entre les comarques interiors de Castelló i un poc les de València, enfront de les comarques costaneres, especialment l'Horta de València, on s'hi va generalitzar ràpidament la concessió del fur valencià.

Pensem que aquesta dualitat foral va ser convertida en algun moment en una dualitat d'orígens, de procedències i d'arrelament. La constatació contemporània que era a part de les comarques d'interior on s'hi parlava castellà, mentre que el país valencianoparlant era sempre el situat a les comarques costaneres, d'alguna manera va ser lligada a aquella dualitat foral. Molt probablement rau en això l'origen del repoblament dual del nou regne de València: els catalans repoblaren la costa, on s'havia de parlar català, i els aragonesos l'interior, on s'havia de parlar el castellà.

Els nostres estudis han posat en evidència una situació molt diferent. El repoblament del País Valencià va ser mixt a totes i cadascuna de les comarques valencianes. A tots i cadascun dels pobles més importants i més grans arribaren gents d'arreu, de pràcticament totes i cadascuna de les comarques catalanes i aragoneses, si bé amb un tret fonamental i decisiu per les seues conseqüències: en proporcions distintes, amb majories i minories que decantaren el parlar de cada zona i comarca en una direcció o una altra. D'altra banda, el fenomen immigrador del segle XIII no va ser exclusivament intern a les fronteres del Regne de València fundat per Jaume I l'any 1240. També va donar-se a les comarques del Baix Ebre i Tortosa, a tota la part meridional de la província de Terol, a l'actual província de Múrcia i, és clar, a les Illes Balears. A cadascun d'aqueixos espais hi hagué immigració de catalans i aragonesos, contacte de llengües i decantaments en una direcció o una altra, segons les proporcions dels colons.

ELS ARAGONESOS EN EL REPOBLAMENT VALENCIÀ

Feta aqueixa observació general, sí que podem seguidament aportar alguns aspectes més sobre com es va produir l'emigració de població aragonesa vers les terres valencianes i quines conseqüències va poder implicar. Bàsicament, d'aragonesos, en trobem arreu de totes les comarques valencianes repoblades durant el segle XIII. Hi ha, però, un espai on la seua presència va ser molt minoritària durant aquells temps: es tracta de les comarques de la Plana de Castelló, l'Alt i Baix Maestrat i els Ports de Morella.

A partir dels estudis antroponímics que hem dut a terme, pensem que durant l'època baixmedieval hi hagué una mitjana del 10-15% de repobladors aragonesos en aquestes

comarques, més reduïda com més al nord. La raó fonamental es troba en les rutes dominants dels emigrants: els repobladors catalans baixaren al país seguint la costa, bé per via marítima, bé per via terrestre, mentre que els aragonesos, d'acord amb la geografia de l'actual província de Terol, baixaren fonamentalment per la ruta existent almenys des de temps islàmics: Saragossa, Daroca, Terol, Sogorb i Morvedre (Sagunt). A partir d'aquesta darrera ciutat el moviment natural era i va ser vers el sud, cap a la ciutat i horta de València i ja seguint l'eix vertebrador de les comunicacions que era la ruta cap a Alzira, Xàtiva, Ontinyent, etc.

Evidentment parlem de moviments majoritaris, la qual cosa no exclou moviments menors de població aragonesa, i especialment castellana, al llarg de tota la frontera occidental del regne: els límits històrics de les actuals províncies de Conca i Albacete amb les comarques valencianes veïnes com a via de penetració. El que va ser molt minoritari fou el moviment de població des del sud cap al nord, la qual cosa no impedeix que puntualment fóra protagonitzat per famílies concretes.

Aqueixa emigració fixa la ruta bàsica al llarg del riu Palància, i sembla confirmar aquesta valoració el fet que són aquesta comarca al voltant de Sogorb i Xèrica, i les veïnes de l'Alt Millars i els Serrans, les que protagonitzaren la colonització absolutament majoritària d'aragonesos. En els nostres estudis hem valorat nivells de més del 90% dels cognoms medievals com d'origen aragonés, amb casos puntuals de navarresos i castellans, la qual cosa entenem com absolutament raonable donat que es tracta de l'espai geogràfic veí i immediat al gran territori del *Concejo* de Terol. De fet, hem analitzat els cognoms dels veïns de Terol a mitjan segle XIV, i la seua antroponímia és pràcticament semblant a la de viles com ara les esmentades de Sogorb, Xèrica o Alpont.

Quant a la presència d'aragonesos repobladors a les comarques centrals i meridionals valencianes, pensem que hi ha algunes característiques a recordar sobre la seua distribució i conseqüències. Una primera és que la seua representativitat va ser notable, si bé minoritària com ja s'ha dit; els tants per cent varien segons comarques, però en alguns pobles de l'Horta de València hem trobat nivells del 40% i fins i tot puntualment del 50% de cognoms d'origen aragonés ja en el segle XIV, com en el cas de Torrent o Xirivella.

També a la Costera, la Vall d'Albaida i part del Comtat podríem parlar d'una presència que pot ser raonablement d'un terç de les famílies, la qual cosa vol dir que es tracta d'uns contingents suficients per a produir fenòmens d'anivellament lingüístic amb els seus conveïns d'origen català durant les primeres generacions.

En canvi, tant a la Ciutat de València com a les comarques costaneres (la Ribera, la Safor i la Marina Alta), en la nostra opinió la presència de repobladors aragonesos va ser quantitativament més reduïda en època medieval, i és especialment cridaner el cas del patriciat urbà de València. Hem calculat per a la primera meitat del segle XIV, als cent anys de la conquesta, una representació aragonesa inferior al 10% dels ciutadans i participants en les eleccions de consellers de les parròquies i gremis de la ciutat, la qual cosa sens dubte tingué les seues conseqüències socials en aquells temps. El patriciat burgés i mercantil prengué molt prompte un caràcter socialment coherent

i homogeni, amb possibilitat d'actuar amb una veu i plantejant-se una veritable visió de la societat i del seu món.

Una darrera observació és que les nostres valoracions són raonables per als temps de la construcció del país i de la societat valenciana, per als primers cent cinquanta anys posteriors a la conquesta de Jaume I, però que després, segons èpoques, tornà a haver-hi moviments d'emigració alguns d'ells significatius per al conjunt de la població valenciana.

És aqueixa la raó per la qual no hem documentat per als segles XIII-XIV molts cognoms que hui en dia considerem antics i habituals dels valencians, i sens dubte poden ser-ho, però posteriors al segle XV.

SOBRE L'ORIGEN DELS REPOBLADORS ARAGONESOS

Un segon aspecte no gens banal sobre la qüestió de la participació dels aragonesos en el repoblament valencià medieval és qui eren aquelles persones. Els límits tradicionals entre Catalunya i Aragó anaren definint-se, conflictivament, al llarg del segle XIII i és raonable dubtar de vegades sobre l'adscripció de certes comarques entre el Cinca i el Segre.

Però no es tracta d'adjudicar orígens nacionals estrictes a la gent procedent de comarques frontereres ni de bon tros, sinó de definir les llengües parlades per aqueixos aragonesos que emigraven al País Valencià.

Durant els segles XIII i XIV el regne d'Aragó no era homogeni lingüísticament sinó que poden dibuixar-s'hi, almenys, dos grans espais. Una zona majoritària entre la Vall de l'Ebre i els límits amb València, que comprén bàsicament les actuals províncies de Saragossa i Terol, i on des del segle XII o XIII, segons va anar avançant la conquesta cristiana, es parla castellà. La raó és que el repoblament d'aquestes terres va ser mixt, amb aragonesos que baixaren del Pirineu, però amb un pes –que considerem majoritari– de castellans que baixen en diagonal per la ruta més factible, la pròpia Vall de l'Ebre: castellans de la Rioja, de Burgos i de Sòria, de les terres altes de Santander, bascos i navarresos. Un conjunt divers, segur que amb accents variats i que coincideixen en un contacte de llengües a les terres turolenques a finals del segle XII i principis del XIII.

D'altra banda, tenim la franja pirinenca, l'Aragó històric, més menut en superfície que no l'espai anterior, i que podem situar en un triangle tendent a coincidir amb l'actual província d'Osca, que limita per la seua cara més ampla amb les terres de Lleida. Els lingüistes han atribuït a aquest espai l'existència de la llengua aragonesa, tot i que caldria valorar quin component té de la llengua romànica parlada per les comunitats rurals del Pirineu i quina part de confluència i anivellament amb l'occità parlat per la importantíssima emigració –els francs de les fonts documentals i dels historiadors aragonesos– que es va donar durant els segles XI i XII sobre aquest Aragó primitiu. Només a tall d'informació, la ciutat de Jaca, la capital urbana d'aquest espai, en temps de la

conquesta de València, té una antroponímia del 50% d'origen occità. Així ho prova la llengua en què està escrita la documentació de Jaca durant aquella època.

D'altra banda, existeix l'anomenada «franja d'Aragó» o «franja de Ponent», nom amb el qual s'identifiquen les terres i pobles de l'actual Aragó que parlen català i que es troben situades just a l'orient d'aqueixes terres d'Osca. Doncs bé, tal com ha apuntat algun historiador, hi ha més pobles a l'oest de l'actual frontera lingüística de la Llitera i la Ribagorça que parlaven català, aragonés-català, aragonés-occità o quelcom de semblant en els temps medievals. Açò és evident en els documents locals del segle XIII de poblacions com Monçó, publicats per A. Sesma, i pensem que pot ratificar-se amb els models antroponímics de la Llitera i, especialment, de la Ribagorça del segle XIV. No hi ha diferències en els cognoms dels veïns de la Ribagorça d'aqueixa època baixmedieval, estiguen situats a una o altra banda d'allò que hui en dia es considera frontera lingüística. Si bé cal recordar com els especialistes no fixen una frontera neta en les isoglosses d'aqueixa comarca, a diferència del Matarranya repoblat a les darreries del segle XII i primera meitat del XIII, quasi coetàniament al País Valencià.

Una segona observació sobre l'origen dels aragonesos és que a Aragó la població no es trobava homogèniament distribuïda sobre el seu territori, i això per raons històriques. Cal endinsar-se un poc en la història aragonesa del segle XII per a poder entendre-ho.

A la meseta castellana i a la Vall del Duero, durant el segle XI, s'havia produït una expansió territorial enorme, fruit dels trets físics del territori i de l'adaptació de la petita noblesa i la cavalleria villana a la mobilitat a cavall sobre el país, la qual cosa els havia portat a l'ocupació de Toledo, sobre el riu Tajo, l'any 1085.

Mentrestant, a Catalunya la frontera es trobava en els límits del Baix Penedès i del sud de l'Anoia, però és que el petit regne aragonés encara restava a les darreries del segle XI encaixonat a les valls pirinenques. La primera ciutat situada als afores de les muntanyes, Osca, només va ser ocupada pel rei aragonés l'any 1096. Així doncs, fins als inicis del segle XII, el regne d'Aragó i l'evolució de la seua llengua es va coure en un territori molt reduït.

La primera meitat del segle XII és l'escenari de la gran expansió territorial d'Aragó; en poc més de vint anys la societat feudal aragonesa aconseguí controlar militarment tota la Vall de l'Ebre, des de Calataiud a l'oest fins a Belxit a l'est, passant per la ciutat vertebradora de tot aqueix espai: Saragossa, ocupada l'any 1118. La conseqüència va ser la duplicació de la superfície territorial del regne aragonés en menys d'una generació i l'inici d'una emigració de població autòctona de les valls pirinenques i d'occitans de l'altra banda de la serralada cap a les ciutats i pobles de la frontera del riu Ebre.

Els pobles i terres situats al sud del curs fluvial sols començaren a tenir assentaments puntuals a partir de mitjan segle XII; només cal recordar que la definitiva fundació de Daroca és obra del comte-rei Ramon Berenguer IV, en novembre de 1142, mentre que la d'Alcanyís és de novembre de 1157, i la concessió dels furs de Terol és de 1177, tot

i que el primer assentament és de tres o quatre anys abans. A més a més, i tal com estudiàrem en un treball anterior (Guinot 1995), cal valorar l'enorme extensió en quilòmetres quadrats dels termes generals d'aqueixes viles aragoneses durant la segona meitat del segle XII.

En realitat, bona part de l'actual província de Terol, tot i haver estat conquistada pels cristians durant aquelles dècades, va ser repoblada molt superficialment, de tal manera que la densitat de pobles i de gent va ser molt reduïda fins als temps de la conquesta de València per Jaume I. Això vol dir que cap al 1240 el regne d'Aragó concentrava una majoria de la seua població a les valls pirinenques, amb Jaca com a capital, i que la capacitat de les terres de Saragossa i de l'actual província de Terol per a fornir repobladors cap a la València de mitjan segle XIII era molt més reduïda. A més a més, els turolencs de 1240 eren els fills o, com a molt, els néts dels repobladors d'aqueixes terres, la qual cosa vol dir que el seu arrelament i consolidació com a comunitats amb tradicions, llengua i mentalitats eren encara incipients, a diferència de la població que havia baixat des del nord de l'Ebre, i especialment la pirinenca. Evidentment, com en el cas de Tortosa i de tot el Baix Ebre, convindria no oblidar això.

Sumant ambdós arguments, densitat demogràfica i diversitat de llengües a l'Aragó del segle XIII, sembla obvi que haurem de matisar les valoracions sobre les conseqüències de la participació aragonesa en el repoblament valencià. En cadascun del nostres pobles no va ser igual l'impacte en l'anivellament lingüístic si la presència d'aragonesos era majoritària de les terres del Pirineu o bé de les terres de Saragossa i Terol. Tornem a insistir-hi: no es tracta de buscar «nacionalitats» perdudes, ni de transformar aragonesos en catalans –com sí que es va fer en cert moment comptant els repobladors de Lleida del *Llibre del Repartiment* de València com a aragonesos– sinó de constatar les diversitats lingüístiques d'un temps concret, el segle XIII, i d'entendre històricament les seues conseqüències.

També cal observar que, amb la documentació de què disposem, no sembla possible, a curt termini plantejar-se identificacions d'origen més detallades de les que hem construït per mitjans estadístics i tendencials, però potser no cal patir per això. Les observacions lingüístiques que puguem fer a partir dels moviments de població del dos-cents no tindran major valor amb casos aïllats poble per poble quan aquests tenen demografies molt baixes, d'unes poques desenes o, com a molt, pocs centenars de persones. Només amb consideracions comarcals potser puguen deduir-se algunes conclusions més precises, i recorde les peculiaritats apuntades sobre els Ports de Morella i el Maestrat de Castelló. En tot cas, això ja serà qüestió del treball d'altres especialistes.

ENRIC GUINOT RODRÍGUEZ
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALVAR, M. (1973-1978) *Estudios sobre el dialecto aragonés*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

CAMARENA MAHIQUES, J. (1966) *Focs i morabatins de Ribagorza (1381-1385)*, València, Anúbar.

COLOMINA, J., ed. (1995) *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, Alacant, Universitat d'Alacant.

CORRAL, J. L. (1983) *Historia de Daroca*, Saragossa.

FUSTER, J. (1962) *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62.

GARGALLO MOYA, A. (1984) *Los orígenes de la Comunidad de Teruel*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses, 3 vols.

GÓMEZ CASAÑ, R. (1988) *Aproximación a la historia lingüística del Alto Palancia entre los siglos* XIII *y* XVI, Sogorb, Ayuntamiento de Segorbe.

GUINOT, E. (1995) *Els límits del Regne. El procés de formació territorial del País Valencià medieval (1238-1500)*, València, Institut Valencià d'Estudis i Investigació.

— (1999) *Els fundadors del Regne de València*, 2 vols., València, E. Climent editor.

LACARRA, J. M. (1951) «La repoblación del Valle del Ebro», dins *La Reconquista Española y la repoblación del país*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

— (1981) «Los franceses en la reconquista y repoblación del Valle del Ebro en tiempos de Alfonso el Batallador», dins *Colonización, parias, repoblación y otros estudios*, Saragossa, pp. 151-168.

LEDESMA RUBIO, M. L. (1982) *Morabedí de Teruel y sus aldeas, 1384-1387*, Saragossa, Anúbar.

MARTÍNEZ SOPENA, P., coord. (1995) *Antroponimia y sociedad. Sistemas de identificación hispano-cristianos en los siglos IX a XIII*, Santiago/Valladolid, Universidade de Santiago/Universidad de Valladolid.

PONSODA, J. J. (1996) *El català i l'aragonès en els inicis del Regne de València segons el* Llibre de Cort de Justícia *de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi, Marfil.

POTTIER, B. (1952) «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du Moyen Age», *Bulletin Hispanique*, LIV, pp. 184-199.

RASICO, PH. D. (1989) «L'evolució de la llengua catalana al centre de l'antic Regne de València: conquesta, immigració i canvi fonològic», *Caplletra*, 6, pp. 95-106.

SANCHIS GUARNER, M. (1967) *La llengua dels valencians*, València, E. Climent editor.

SESMA, J. A. (1986) «Demografía y sociedad: la población de Monzón en los siglos XIII-XV», *Príncipe de Viana. Homenaje a J. M. Lacarra*, II, pp. 687-710.

TERRADO PABLO, J. (1991) *La lengua de Teruel a fines de la Edad Media*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses.

UBIETO ARTETA, A. (1962) «Sobre demografía aragonesa del siglo XII», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, VII, pp. 578-598.

UBIETO ARTETA, A. (1975) *Jaca: documentos municipales*, I, València, Anúbar.
UTRILLA UTRILLA, J.F. (1977) «El monedaje de Huesca de 1284. (Contribución al estudio de la ciudad y sus habitantes.)», *Aragón en la Edad Media*, I, pp. 1-50.

AGUSTÍN RUBIO VELA

VALENCIA Y LOS ARAGONESES EN LA BAJA EDAD MEDIA: LA RUTA DEL TRIGO

Al profesor Santiago Sebastián. In memoriam.

En la Baja Edad Media, las tierras de Aragón proporcionaron una parte importante del trigo consumido por la ciudad de Valencia, cuyo mercado de granos, el *almodí*, fue destino de un tráfico frumentario que obedecía tanto a los habituales excedentes obtenidos en los campos del reino vecino, como al déficit crónico de la urbe, bien perceptible en la documentación local desde las resonantes crisis cerealistas de las primeras décadas del Trescientos.[1] Sabemos, en efecto, que un porcentaje considerable de la producción triguera de las comarcas del Ebro, transportada por vía fluvial hasta Tortosa para ser reexportada por mar a mercados diversos –al parecer preferentemente catalanes (Ledesma & Falcón 1977: 176)–, llegaba a Valencia. Lo demuestran numerosos testimonios documentales, algunos muy bien estudiados,[2] entre los que destaca la serie de *Claveria comuna*, conservada en el archivo de la ciudad: libros de cuentas municipales, con los gastos y los ingresos realizados a lo largo de cada año administrativo, en cuyas páginas quedaron registrados los pagos a mercaderes ordenados por el gobierno local en concepto de subvenciones o *ajudes* a la importación de cereal.[3] La ciudad era fuertemente deficitaria, como la mayoría de las de Occidente, y había que evitar a toda costa la carestía en ella de un producto básico en la alimentación diaria,

(1) A esta cuestión nos hemos referido en tres trabajos: Rubio Vela 1982, 1987 y Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1988.

(2) Sobre Tortosa como centro reexpedidor de los excedentes frumentarios de las tierras del Ebro, v. Cuvillier 1970.

(3) Los volúmenes correspondientes al siglo XV fueron analizados en los trabajos pioneros de Rausell Boizas, Guillot Valls, Llop Català y Belenguer Cebrià (1973).

cuya escasez solía desencadenar malestar social e incluso revueltas. De ahí la política municipal de subvenciones a los importadores, que nos permite hoy conocer con cierto detalle este peculiar comercio.

Investigaciones llevadas a cabo han puesto de relieve cómo el producto llegaba básicamente por mar hasta el Grau de Valencia, donde era desembarcado de grandes navíos procedentes de puertos sicilianos, norteafricanos, andaluces –Sevilla casi siempre–, sardos, languedocianos, roselloneses, etc., o de la ya mencionada Tortosa.[4] Ahora bien, la espectacularidad de este tráfico de carácter «internacional» ha oscurecido la existencia de otro tipo de comercio frumentario, sin duda más modesto y de menor alcance, pero que jugó un papel nada despreciable en el avituallamiento urbano. Nos referimos al cereal de procedencia aragonesa –y, en menor medida, castellana– traído por tierra, a lomos de animales, desde las mismas zonas rurales y aldeas en que se producía. No lo importaban poderosos mercaderes, sino pequeños comerciantes, e incluso a veces era transportado por los mismos campesinos que lo cultivaban. El carácter permanente de ese trasiego por rutas interiores, que suponía un contacto continuado de las gentes de la gran urbe con las de las comarcas aragonesas vecinas, constituye un fenómeno digno de estudio, que debe ser tenido en cuenta a la hora de explicar ciertos aspectos de la sociedad, la cultura material y la lengua de Valencia en los siglos XIV y XV.

UN COMERCIO SINGULAR

La extraordinaria importancia de la ciudad como centro de consumo, consecuencia evidente de la elevada población que albergaban las murallas, hacía que su influencia se proyectara, por el interior, mucho más allá del entorno inmediato. Su traspaís, el *hinterland* rural con el que intercambiaba productos, rebasaba, con mucho, las fronteras políticas: se adentraba en los territorios vecinos de Castilla y de Aragón, cuyo papel era crucial en el avituallamiento urbano. Valencia, salida natural de los excedentes de aquellas comarcas limítrofes, no pertenecientes a su reino, recibía de las mismas cereales, sobre todo trigo, traído por arrieros que seguían las rutas del Turia, del Palancia o del Mijares. Se trata de unas importaciones infravaloradas hasta ahora, quizá porque no afloran en la documentación de la época con tanta frecuencia como las del cereal transportado por mar. Pero la escasez de datos constituye en este caso, paradójicamente, la mejor prueba de su importancia cuantitativa.

En efecto, es difícil constatar la existencia de este tráfico hasta bien avanzado el Trescientos. Antes de la penúltima década de la centuria son poquísimos, aunque bastante elocuentes, los testimonios del mismo. En 1325, por ejemplo, se menciona la ciudad de Segorbe como lugar habitual de paso de «los blats qui de càreg aporten d'Aragó a València».[5] Es una prueba inequívoca de que los cereales de tierras aragonesas se transportaban por vía terrestre hasta Valencia. El gobierno local –sospechamos– no

(4) Remitimos al lector a Rubio Vela (1989: 243-244), donde están expuestos resumidamente los resultados de un estudio inédito sobre el comercio frumentario en la Valencia del Trescientos, del cual forma parte también el presente trabajo.

(5) Archivo Municipal de Valencia (en adelante, AMV), *Manuals de Consells* (*MC*) A-1, f. 251r (1325, noviembre, 8).

necesitaría entonces fomentar con incentivos económicos esta importación, precisamente por ser la ciudad su destino natural. De ahí la dificultad de encontrar alusiones en la documentación, a diferencia de las reiteradas referencias al grano adquirido en lugares lejanos por los grandes mercaderes, que sí necesitaba subvenciones municipales para encaminarlo hacia la ciudad y que no se desviara hacia otros centros consumidores rivales. Como los pagos de tales subvenciones se registraban en los ya mencionados *llibres de claveria* y éstos han servido de fuente principal a los investigadores, la impresión resultante es que el comercio por tierra con Aragón, si no inexistente, era muy secundario. La realidad, sin embargo, es bien distinta, como vamos a ver.

Los testimonios documentales surgen, significativamente, en los tiempos de carestía. Es una circunstancia que debe tenerse en cuenta, pues era entonces cuando la escasez obligaba a utilizar todo tipo de recursos para hacer llegar cereal de cualquier lugar en que hubiere. Por ello, en esos tiempos se registran pagos, en concepto de *ajuda* al grano aragonés importado por tierra, en dichos *llibres de claveria*. Así, en la difícil coyuntura de 1351-1352, se subvencionaron pequeñas cantidades de trigo procedente del «loch de Villell, aldea de Terol».[6] Y en 1374-1375 –época de hambre en gran parte de la Europa mediterránea– consta que se trajo, igualmente por tierra, algún trigo, cebada y centeno desde Villel, Teruel y Albarracín.[7]

Hay más noticias reveladoras al respecto. En 1352, Jacme Cortit fue enviado por los *jurats* de Valencia «a l'honrat En Blasco Ferrández de Heredia e al comanador de Cantavella», a fin de negociar la compra de tres mil cahíces de trigo, necesario, para remediar las dificultades de la ciudad.[8] Y cuatro años más tarde, el citado comendador negociaba con los ediles la importación de mil cahíces «venals a la dita ciutat», para conseguir abundancia en el *almodí*.[9] La producción de la zona de Cantavieja, fronteriza con el reino, en los momentos de dificultades incrementaba su importancia en el avituallamiento urbano. En 1372 se volvía a poner de relieve: por encargo del gobierno municipal, Antoni Jorba emprendió viaje «al loch de Cantavella e altres d'aquelles partides, per regonéxer si allí havia blats vendables a covinent for, per comprar aquells a la dita ciutat, hon n'avia e ha gran carestia e fretura».[10] Dos años después, algunos mercaderes valencianos, a instancia de los *jurats*, enviaron sendos correos con cartas dirigidas a amigos de Teruel y de Zaragoza, «per haver certificació de valor de blats en aquelles partides, e per senyalar e comprar dels dits blats a for covinent».[11] Debieron ser positivas las noticias, puesto que unos meses más tarde se ordenaba el pago de ciertas cantidades de dinero en favor del pelaire Domingo Calbó, «per despeses per aquell fetes en provisió sua e de una cavalcadura e dos macips, en I viatge lo qual, a instància e pregàries nostres, ha fet vers Aragó, en la Serrania, per comprar e haver a obs nostre totes aquelles quantitats de blats que pogués trobar e haver en aquelles partides, hon havíem entés dir que n'havia venals alcunes quantitats o graners de blats, en lo qual viatge ell ha estat XXIIII jorns cercan totes aquelles partides».[12]

La excepcionalidad de estas situaciones impide conocer en términos reales el alcance de la relación comercial entre Valencia y el interior aragonés en tiempos de

(6) AMV, *Claveria Comuna* (en adelante, *CC*), J-1, f. 39v (1352, mayo, 23).

(7) AMV, *CC* I-8, f. 34r (1375, abril, 6).

(8) AMV, *CC* J-1, f. 23r (1352, febrero, 4).

(9) AMV, *MC* A-12, f. 65r (1356, marzo, 3).

(10) AMV, *CC* I-5, f. 21r (1372, enero, 3). Con la misma finalidad fue enviado Domingo Calbó «a Vilafermosa e altres lochs d'aquelles partides» (id., *ibid.*).

(11) AMV, *CC* I-7, f. 31r (1374, abril, 5).

(12) AMV, *CC* I-8, f. 7r (1374, agosto, 5).

normalidad. Si la había, ¿cuál era su importancia? ¿Qué porcentaje suponía ese trigo con respecto al total importado? La opacidad de las fuentes de la mayor parte del Trescientos constituye un serio obstáculo. Ahora bien, afortunadamente se produjo un cambio a partir de 1380: el sistema de ayudas a la importación comenzó entonces a hacerse extensivo al grano transportado a lomos de animales, por lo que ya pueden encontrarse datos susceptibles de cuantificación. Resultado de este análisis son las cifras de las dos últimas décadas del siglo, que hemos resumido en el cuadro núm. 1, y que demuestran que, anualmente, el cereal llegado de Aragón por tierra superaba casi siempre la cuarta parte de todo el importado por la urbe. Más aún: en bastantes ocasiones se aproximó al cincuenta por ciento. Y hubo años en que lo rebasó con creces. Estamos, pues, ante un comercio de considerable importancia, al menos durante las dos citadas décadas. Y nos parece razonable sospechar que lo pudo ser también en tiempos anteriores.

UNA FUENTE VALIOSA: LOS *LLIBRES DE SEGURETATS*

Para esta época finisecular, la fuente de mayor interés no son ya los volúmenes de *Claveria comuna*, sino otra serie del Archivo Municipal de Valencia, hasta ahora escasamente utilizada, los *Llibres de seguretats*, de los que han sobrevivido muy pocos relativos al siglo XIV, pero de valioso contenido. En sus páginas se registraban los contratos de *seguretat* entre los mercaderes que se comprometían a hacer llegar en cierto plazo hasta Valencia una cantidad de grano desde una determinada zona, y los *jurats*, que les garantizaban el pago de cierta *ajuda* o subvención, una vez hubiese sido importado y vendido en el *almodí* el cereal en cuestión. A continuación, bajo el texto de cada contrato, se iban consignando conforme llegaban, una por una, las aportaciones de grano traído por cuenta del comerciante, hasta alcanzar la cantidad asegurada, requisito necesario para que pudiesen percibir el dinero de la *ajuda*. En estas breves notas, la persona o personas que lo habían transportado hacían constar, mediante juramento, la fecha en que llegaron con el producto, el lugar del que procedía, la cantidad concreta (según la medida de Valencia), y el nombre del *mesurador* encargado de determinarla en el *almodí*. He aquí un ejemplo: «*Die lune, XIX*ª *iunii*, Gómiç García e Berthomeu Sánxez, manifesten ab sagrament haver carregades XXVIII bésties a Torralba dels Frares, e descarregats ací XVIII caffís VIII barcelles de forment. Mesurador, Bernat Ponç.»[13] Gracias a estos detalladísimos *manifests de blats* es posible conocer el origen exacto, lugar por lugar, del grano importado por las rutas del interior, y estudiar aspectos relativos a las personas que se encargaban de transportarlo, y a los medios empleados.

En lo tocante a la procedencia, el análisis de uno de los *llibres de seguretats* supervivientes, el que abarca el periodo comprendido entre los años administrativos 1385-1386 y 1391-1392 (*vid*. cuadro núm. 2), revela cuál era el área de la que partían hacia Valencia la mayor parte de las recuas con los sacos del preciado producto: la que

(13) AMV, *Llibres de Seguretats*, i-2, s. fol. (1385, junio, 19).

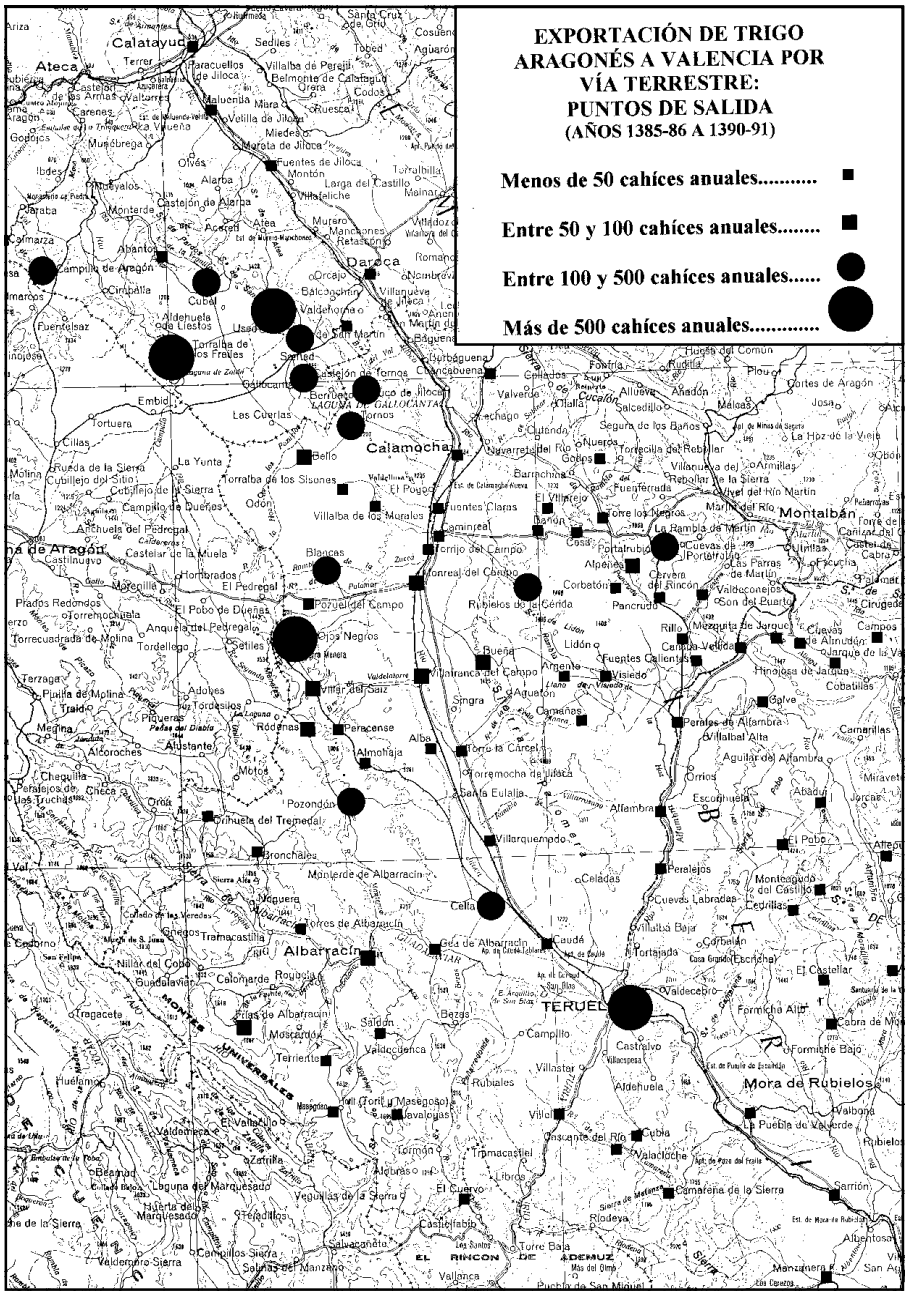
EXPORTACIÓN DE TRIGO
ARAGONÉS A VALENCIA POR
VÍA TERRESTRE:
PUNTOS DE SALIDA
(AÑOS 1385-86 A 1390-91)
Menos de 50 cahíces anuales.....
Entre 50 y 100 cahíces anuales.....
Entre 100 y 500 cahíces anuales.....
Más de 500 cahíces anuales.....
Calatayud
Ateca
Daroca
Calamocha
Montalbán
Albarracín
TERUEL
Mora de Rubielos

se extiende entre Daroca y Teruel –en términos geográficos, la fosa de Calatayud-Teruel, recorrida por el río Jiloca–, y más concretamente, dentro de ella, las tierras que circundan la laguna de Gallocanta. Los excedentes frumentarios de estas comarcas se llevaban por tierra hasta Valencia para ser consumidos, a diferencia de la producción de la zona situada algo más al norte, que, como fue demostrado hace algún tiempo, era comercializada por el Ebro, vía Zaragoza, su salida natural. Las poblaciones de Torralba de los Frailes, Used y Villanueva de Jiloca parecen señalar el límite septentrional de la proyección mercantil de Valencia por el interior.[14]

Más de un centenar de topónimos de aquellas tierras del sur de Aragón que miraban hacia ella, quedaron plasmados en las páginas del citado *Llibre de asseguraments e manifests de blats*, pulcramente confeccionado en la escribanía municipal cuando estaba al frente de la misma, según se indica en la primera página, el más brillante de sus *dictatores*: «Estant escrivà de la Sala En Berthomeu de Vilalba». Los amanuenses, bajo su sabia dirección,[15] hicieron un meticuloso trabajo que hoy proporciona información prolija, de extraordinario interés geográfico, lingüístico e histórico. Los nombres de las poblaciones no siempre fueron consignados en la forma aragonesa genuina: *Bello, Bronxales, Ojos Negros, Pancrudo, Tornos, Torrijo, Villalba*... Generalmente los encontramos catalanizados, con mejor o peor fortuna: *Cantavella* (Cantavieja), *Conqua Bona* (Cuencabuena), *el Corvo* (El Cuervo), *Fonejosa* (Hinojosa), *Fontes Calentes* (Fuentes Calientes), *Inglesola* (Iglesuela), *Melonda* (Maluenda), *Pobla de Vallvert* (La Puebla de Valverde), *Portalrovio* (Portalrubio), *Rubiols de la Cérida* (Rubielos de la Cérida), *Terrent* (Terriente), *Vilonga* (La Vilueña)... Hay casos en que un mismo lugar aparece escrito de dos maneras, e incluso de tres: Bañón (*Banyon, Banyó*), Campillo (*Campell, Campello*), Castejón (*Castejon, Castejó, Castelló*), Corbatón (*Corbaton, Corbató*), Peracense (*Perasenci, Perassensio, Peraxenç*), Torralba de los Frailes (*Torralba dels Frares, Torralba de los Frayres*)... Y otros figuran en formas corrompidas, tan alejadas a veces del topónimo original que no resulta fácil identificarlo. Así, *Nevanto* podría ser una versión errónea de Abanto, localidad de la actual provincia de Teruel que también aparece como *Avanto*. *Alfarba* es, con toda probabilidad, el actual pueblo de Alfambra, de la citada provincia. El lugar de Almohaja figura en el documento con esta misma grafía –la genuina y actual–, pero también como *Almuaxo, Malmuaja* y *Almufages*. El lugar de Caudé debe ser el *Capdet* de la documentación cuatrocentista. *Hiudes* y *Hudis* podrían corresponder a Chodes, población de la provincia de Zaragoza. Y Villel aparece escrito como *Vilell*, pero también como *Villén*.

La importancia de estas localidades en el comercio frumentario era muy desigual, según puede observarse en el mismo cuadro núm. 2, antes mencionado. Pero tres de ellas destacaban, con mucho, sobre todas las demás: Torralba de los Frailes, Ojos Negros y Teruel. Esta última ciudad era, además de centro exportador y reexportador, lugar de paso casi obligado de los trajineros que conducían hasta la costa el grano comprado en la comarca.[16] Hacían siempre el trayecto al frente de reatas de *bésties menors* –rara

(14) V. Falcón Pérez 1977, especialmente el mapa de la p. 250, gracias al cual puede afirmarse que la frontera entre ambas zonas se hallaba ubicada en la línea imaginaria que uniría esas tres villas.

(15) Sobre la figura excepcional de Vilalba, v. Rubio Vela 1995: 43-51.

(16) El 16 de agosto de 1374 se ordenaba el pago de cierta cantidad de dinero a Pere Capmany, quien, a instancia del gobierno municipal de Valencia, había viajado a Alzira y la Ribera «per cercar e haver bésties de tragí, per trametre aquelles a Terol, per portar alcunes quantitats de forment que nós havíem allí comprades, en diverses lochs d'aquelles partides» (AMV, *CC* I-8, f. 8r).

vez se registran *bésties majors*–, siguiendo la ruta del río Palancia, a través de Segorbe, o bien la del río Guadalaviar o Turia, a través de Ademuz. En contadísimas ocasiones el grano era transportado hasta Peníscola o hasta Castelló de la Plana para ser reexpedido desde allí, por mar, hasta el Grau de Valencia.[17] Era, pues, básicamente un comercio por tierra, del que la documentación municipal de *seguretats* permite conocer detalles tales como la cantidad media transportada por animal, que, según nuestros cálculos, era de unas ocho *barcelles* (medida de Valencia) en el caso de las *bésties menors* (asnos), y de un cahíz (*cafís*) en el de las *bésties majors* (mulos seguramente).[18] Si tenemos en cuenta que, según cálculos de especialistas, un litro de trigo pesaba por término medio 750 gramos (Neveux 1973: 372), la carga por animal había de ser de unos cien kilos, o de ciento cincuenta en el caso de las *bésties majors*.[19] Quiere ello decir que para hacer llegar a la ciudad por tierra, en acémilas, una cantidad de grano equivalente a los cien cahíces que en un solo viaje traía la más pequeña de las embarcaciones empleada en este tráfico –la *barca*–, había que utilizar alrededor de un centenar de bestias de carga. Por otro lado, el más grande de los barcos que se empleaba entonces para este tipo de comercio, la *nau*, podía llegar a transportar más de cuatro mil cahíces en un solo viaje. Hemos de tener presentes estos datos para situar en sus verdaderas coordenadas el tráfico frumentario por las rutas del interior. Pese a su carácter secundario con respecto al marítimo, aventajaba a éste en regularidad y seguridad. Aunque de pequeño calibre, era un comercio que se realizaba de manera ininterrumpida y en el que participaban gran número de personas, y había de suponer por ello, desde una perspectiva social, la existencia de una relación continuada y estrecha entre los valencianos de la capital y los aragoneses de las comarcas del Jiloca.

TRAGINEROS Y CAMPESINOS: «EL COMPTE PER MENUT»

En el avituallamiento triguero de la Valencia bajomedieval intervenían dos tipos bien distintos de mercaderes: por una parte, el poderoso hombre de negocios que, entre otras actividades, se dedicaba a la importación de cereales, haciéndolos traer por mar desde lugares más o menos lejanos en cantidades considerables; y, por otra, el pequeño comerciante especializado exclusivamente en un tráfico frumentario de menor volumen y riesgo, generalmente realizado por tierra, y que exigía menores inversiones. En la documentación de la época, estos últimos suelen figurar como *formenters* o, más raramente, como *mercaders de gra*,[20] mientras que los primeros son sólo *mercaders*. De la diferente consideración social de unos y otros, casi todos habitantes de la ciudad, da cuenta el hecho de que los *formenters* solían ser simples «vecinos» de la misma, mientras que los *mercaders*, personas de mayor rango, tenían la condición de «ciudadanos».[21] Es un hecho cierto que la importación de grano aragonés por vía terrestre fue asunto casi exclusivo de los primeros. Una actividad que en modo alguno era irrelevante, al menos a finales del siglo XIV, como demuestra el dato siguiente: cuatro

(17) «Castellot, via Paníscola» (AMV, *CC* I-12; 1382, marzo, 31); «Aragó, via Paníscola» (id., *ibid.*, ff. 40v-41r; 1382, mayo, 8); «Aragó, per la via de Castelló» (id., *CC* I-14, f. 22r; 1384, diciembre, 23).

(18) El *cafís* valenciano, medida de capacidad para áridos, equivalía a 201 litros; la *barcella* era la doceava parte de un *cafís*. V. Orenga Beltrán (1973: 137).

(19) AMV, *Llibres de seguretats*, i-2, *passim*. Un caso bien claro al respecto se puede encontrar en el asiento correspondiente al 26 de julio de 1386.

(20) Pere Sanyis, por ejemplo, figura en el libro de *claveria* de 1393-1394 (AMV, *CC* O-3) como *formenter* (f. 34r), y también como *mercader de gra* (f. 40v).

(21) Similar situación advierte en Barcelona Del Treppo (1976: 285 y 313-314). En Florencia tampoco interesaba el tráfico de corto radio a los grandes mercaderes, que sólo intervenían en las importaciones por mar a larga distancia, según La Roncière (1981: 188).

formenters de Valencia, Bernat Savila, Bartomeu Gomis, Martí de Luna y Joan Vilarnau, figuran entre los nueve principales importadores de grano del periodo comprendido entre los años 1383-1384 y 1391-1392.[22]

Naturalmente, no eran ellos los que realizaban el transporte. Contrataban trajineros, aragoneses por lo general, que se dedicaban a acarrear en sus bestias de carga cereal ajeno, según ponen de manifiesto los *llibres de seguretats*. Pero también circulaban por esta ruta campesinos de la zona, que bajaban hasta Valencia con sus animales para vender en el mercado de la gran urbe parte de su cosecha de grano, y que, una vez realizada la transacción, emprendían de inmediato viaje de retorno. Probablemente también intervendrían mercaderes eventuales: trajineros o dueños de jumentos que, en un momento dado, compraban pequeñas cantidades de trigo, las transportaban y las vendían. Lo cual explica que el gobierno municipal, siempre interesado en fomentar estas importaciones, arbitrara una fórmula especial para el pago de las *ajudes* a todos éstos: a los campesinos, a los improvisados comerciantes y, en general, a cuantos llegaban a la urbe con reducidos cargamentos del preciado producto. Era aconsejable utilizar con ellos un sistema de pago rápido, directo, sin trámites burocráticos entorpecedores, a fin de no prolongar innecesariamente su estancia, una vez hecha la venta del producto, y de que se animaran a repetir la operación.

Se debe tener en cuenta que los grandes importadores percibían las subvenciones después de que oficialmente se certificase que el cereal asegurado había sido traído y vendido en el *almodí*. Sólo entonces, tras rigurosos controles administrativos que quedaban consignados en los ya mencionados *llibres de seguretats*, el *clavari* municipal recibía la orden de los *jurats* de pagar las cantidades correspondientes, para lo cual expedían un documento en el que se solía indicar el nombre del mercader, el origen del cereal, la cantidad aportada y, a veces, el medio empleado para su transporte. Pues bien, en el caso de quienes bajaban de Castilla o de Aragón con reducidas cargas, la *ajuda* era percibida en el momento mismo en que vendían el producto, sin ningún trámite burocrático. Ello era posible porque, al comenzar su regiduría anual, los *jurats* ordenaban verbalmente –«de paraula» – que «les ajudes dels blats los quals, a coll de bésties, de diverses parts fora lo regne de València, ço és d'Aragó e de Castella, són estats portats per moltes e diverses persones, e venuts ací en l'almodí», fuesen pagadas a sus importadores *de menut*, diferenciándolos de este modo de «aquells qui per escrit fahien e han fetes segurtats dels dits blats en grosses o covinents quantitats». Lo cual suponía llevar una contabilidad especial, el «compte de menut», que se justificaba por la necesidad de mantener bajos los precios del trigo en el *almodí*, a lo que contribuía, al parecer muy eficazmente, la modesta, pero continua importación por vía terrestre: «E açò, per tenir en peu, segons és estat fet, ab ajuda de Déu, l'almodí de la dita ciutat, e no metre remor en aquell».[23]

Esta última frase se repetiría, en términos siempre parecidos, a partir de la carestía que afligió Valencia entre los años 1384 y 1387, durante los cuales el grano del interior, subvencionado *per menut*, contribuyó decisivamente a aliviar las necesidades de la

(22) Según datos extraídos de AMV, *CC* J-19, J-20 y J-21, y de *Llibres de seguretats*, i-2 y 3.

(23) AMV, *CC* J-23, f. 33v (1389, junio, 5). Pueden verse documentos similares en *CC* I-14, f. 48r (1385, mayo, 20); I-15, f. 35r (1386, junio, 9); I-16, f. 41r (1387, mayo, 25); I-18, f. 37r (1390, mayo, 21); I-19, f. 48r (1392, junio, 1); I-20, f. 12v (1393, mayo, 24); I-21, f. 32r (1396, mayo, 20).

ciudad.[24] No obstante, más que la cantidad, lo que el gobierno urbano parece valorar es el efecto tranquilizador que la afluencia de aquel cereal tenía para las gentes de la capital, donde cualquier noticia adversa podía hacer que se elevara de inmediato su precio.

LOS CAMINOS DE ARAGÓN

No sólo el tráfico frumentario por vía interior facilitó el contacto entre valencianos y aragoneses. La presencia de pastores de la ciudad en el sur de Aragón en busca de pastos con que alimentar el ganado, bastante habitual a lo largo de la Baja Edad Media, fue motivo de no pocos conflictos, de los que dan cuenta las misivas municipales. A mediados del Cuatrocientos, los *jurats*, al exponer sus quejas al juez, alcaldes y regidores de Teruel por el atropello de que fueron víctimas los pastores y mayorales que custodiaban ciertos rebaños cuando se disponían a ir al «loch de Torriges per pagar los erbatges d'Aragó», aportan un valioso testimonio sobre dicha presencia: «Segons som stats imformats, en lo mes d'agost propassat, stants les cabanyes d'En Ramon Llobet e Aldulquerim, moro, vehins d'aquesta ciutat, en terme de Camarena e de Torriges...».[25] No muchos años antes, los regidores de las aldeas de Teruel fueron destinatarios de otra protesta de los ediles valencianos por un incidente que tuvo lugar en la población de Albentosa: «Per clamor a nosaltres feta per En Miquel Spàrech, carnicer, ciutadà nostre, havem entés que, qualque hun mes e mig pot haver, poch més o menys, venint la sua cabanya de bestiar de moltons en dues raberes, on havia II^{m} CL moltons, de les parts d'Aragó a aquesta ciutat per ops e provisió de aquella, e passant per lo terme d'Alventosa, hòmens de allí li penyoraren hun moltó...» Al expresarles su malestar, de nuevo constataban la habitual llegada de aragoneses con mercaderías de aquella zona a Valencia, donde recibían, según los *jurats*, un trato exquisito: «E creem que si a memòria vostra vingués o fos com vostres vehins e habitants, venints en aquestes parts ab lurs mercaderies, cabanyes e bestiars per fer-ne lurs comercis e ço que·ls plau, són tractats per nosaltres ab tota benivolència e amistat...».[26]

Sumamente ilustrativo de la relación entre la ciudad y las tierras meridionales del reino vecino en la baja Edad Media es el caso de Cella, una población aragonesa que figura en la lista de las que enviaban trigo a Valencia. No sólo partían de allí trajineros con bestias cargadas de grano para el consumo urbano, según hemos visto. También se constata la presencia de pastores valencianos con ganado destinado al mercado de la ciudad. Una queja epistolar por el trato incorrecto de que éstos fueron objeto por parte de «los monteros e guardes» de Teruel, da pie a la descripción de una interesante escena que por entonces debía de ser habitual: «ara, pochs dies són passats, venints dos ramats de moltons de terra d'Albarrazí per provissió de aquesta ciutat, lo un aprés l'altre, comprats en nom de aquella per lo honorable En Pere Mayques, com foren a la font de Cetla, que hac abeurat lo un ramat per fer loch a l'altre, se hac algun tant apartar e fer

(24) AMV, *CC* I-14, f. 48r (1385, mayo, 20); I-15, f. 35r (1386, junio, 9); I-16, f. 41r (1387, mayo, 25).

(25) AMV, *Lletres Missives* (en adelante, *LM*) g^{3}-20, f. 121 v (1442, octubre, 12).

(26) AMV, *LM* g^{3}-19, f. 10v-11r (1437, julio, 30).

loch que l'altre pogués abeurar...».[27] Pero, además, sabemos que desde antiguo acudían a Cella vendedores de pescado de Valencia, como demuestra el texto de otra misiva, dirigida en diciembre de 1340 por los *jurats* a su gobierno local –«lo justícia, jurats e consell de Çelha, aldea de Terol»–, donde se quejaban de que «En Guillem Jofre, mercader de peix, vehí nostre», hubiese sido retenido «en la dita aldeya ab una banasta de peix de albuffera, ço és, peix granat e de valor e de preu, per vendre aquí», y de que le hubiesen confiscado injustamente, por espacio de tres días, tanto el pescado como la bestia en que lo transportaba. Cuando, pasado ese tiempo, el pescadero valenciano volvió a disponer de lo suyo, «pres e carregà lo dit pex e aquell féu aportar a la vila de Terol, en la qual no poch vendre lo dit peix, com aquell fos podrit e consumat».[28] Pese a su lejanía relativa, pues, Cella no podía ser lugar desconocido para las gentes de la urbe medieval, donde el topónimo, en una de sus variantes (*Celfa*), al igual que los nombres de otras poblaciones de la zona, era apellido de algunos habitantes de la Valencia de mediados del XIV (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1997: 55).

La relación entre aragoneses y valencianos derivada de este comercio continuado y permanente, realizado por los caminos del interior, constituye una evidencia histórica que podría ayudar a comprender mejor ciertas peculiaridades culturales y lingüísticas que afloran desde época muy temprana en la documentación municipal valenciana, referidas a los cereales y sus denominaciones. En ella, por ejemplo, se usaba de manera sistemática la palabra castellana *centeno* para referirse a esta gramínea, y nunca la hemos encontrado citada como *sègol*. Así, en 1346-1347, en el impuesto sobre granos, se lee: «*Item*, tot comprador de espelta e de centeno pach per kafís VI diners».[29] También en 1386, en los capítulos de las condiciones de venta del mismo impuesto, leemos: «*Item*, tot comprador o moledor d'ordi, de paniç, de dacça, de centeno e de mill, pach per cascun caffis, ultra la dita imposició dels murs, VI diners.».[30] Y a finales de agosto de 1375, en el apartado de compras de cereal del hospital de En Clapers, el administrador anotó: «*Item*, comprí dues faneques de forment, a rahó de XII sous fanequa. Item, dues faneques e dos almuts de centeno, a rahó de VII sous fanequa. Item, dues faneques e III almuts de dacça, a rahó de VI sous fanequa...».[31] Tal vez haya que buscar la explicación de esto, al igual que la razón del empleo temprano de palabras castellanas del ámbito ganadero,[32] en aquellas rutas del interior por las que las gentes del traspaís llegaban con alimentos.

Recordaremos, finalmente, otro caso significativo: el término *trigo* aparece a veces en lugar del catalán *forment* –usado en los textos valencianos para denominar el cereal panificable por excelencia– en ciertos autores medievales. En los sermones de san Vicente Ferrer hemos hallado varios ejemplos: «*Item* més, aquell se n'anà a hun altre, e devie a son senyor cent caffiços de trigo, e dix-li...»; «*Item*, lo trigo sosté, e signifique bona ordenació, la qual los governadors de la vila deuen fer que sostinguen lo poble en pau e en justícia, e que degú no vage a adevins»; «Sí farem en la lengua, que ells dien 'sebolet', e nosaltres 'tebolet' (que vol dir 'spiga de trigo')» (*Sermons*, III, pp. 132 y 136; V, p. 178). Sin duda la palabra resultaba familiar a nuestro apocalíptico

(27) AMV, *LM* g[3]-19, f. 210r (1440, julio, 6). Carta al juez, regidores y prohombres de la ciudad de Teruel. El mismo día se envió otra igual al juez, regidores, alcaldes y consejo de la ciudad y comunidad de Santa María de Albarracín (f. 210v).

(28) AMV, *MC* A-4, ff. 26v-27v (1340, diciembre, 8).

(29) AMV, *MC* A-7, f. 189r.

(30) AMV, *Notals de Bartomeu de Vilalba*, ll-9, s. fol. (1386, diciembre, 9). En los del año siguiente también se alude al *centeno* (id., *ibid.*, ll-11, s. fol.; 1386, diciembre, 10).

(31) AMV, *Llibres d'administració de l'hospital d'En Clapers*, 351 (1)-1, s. fol.

(32) «...no gos o presumesca vendre, cambiar, donar o en altra manera alienar alcuns moltons, cabrons, borregos, segalls, corders o cabrits...» (AMV, *MC*, A-16, f. 42r; 1371, diciembre, 10). La palabra *borrego* aparece ya en la relación de precios de la carne establecida por el gobierno municipal de Valencia el 10 de junio de 1366 (id., *ibid.*, A-14, f. 69r).

predicador. Y hemos de suponer que también a buena parte de su auditorio de Valencia, consumidor de trigo cultivado, traído y vendido por gentes de lengua aragonesa.

AGUSTÍN RUBIO VELA

CUADRO NÚM. 1

TRIGO DE ARAGÓN TRANSPORTADO A VALENCIA POR TIERRA (1380-1400)

Fuente: AMV, *Claveria Comuna*, I-11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21 y J-23; y *Llibres de Seguretats*, i-1 y 3.

Año administrativo	**Cantidad importada**			**Porcentaje con respecto al total del trigo importado**
	Cafissos	**Barcelles**	**(hectólitros)**	
1380-81	5.734	7	11.526,5	25,6
1381-82	8.510	5	17.105,9	29,6
1383-84	13.584	-	27.303,8	37,7
1384-85	14.193	3	28.528,4	46,0
1385-86	5.641	2	11.338,7	17,3
1386-87	3.984	2	8.008,1	15,3
1387-88	8.665	6	17.417,6	21,0
1388-89	11.642	7	23.401,5	30,2
1389-90	11.770	1	23.657,8	45,5
1390-91	7.956	4	15.992,2	48,8
1391-92	8.027	3	16.134,7	38,5
1395-96	16.247	9	32.657,9	68,0
1396-97	16.951	1	34.071,6	60,2
1397-98	18.572	6	37.071,6	60,2
1398-99[1]	11.945	1	24.009,6	49,5
1399-00	24.721	1	49.689,3	48,1

(1) Las cifras de este año son parciales al no haberse conservado completa una de las fuentes documentales.

CUADRO NÚM. 2

IMPORTACIONES DE TRIGO DE ARAGÓN A VALENCIA POR VÍA TERRESTRE (1385-1391)

Fuente: AMV, *Llibres de Seguretats*, i-2.

Lugares de procedencia	**Cantidad**[1]	
Àlava (Alba, provincia de Teruel [= p. Te.])	54 c	4 b
Albarrazí (Albarracín, p. Te.)	472 c	6 b
**Alboreya, Alborea, aldea de Xorquera* (Alborea, p. de Albacete)[2]	65 c	7 b
Alcalà de Mora (Alcalá de la Selva, p. Te.)	45 c	- -
Alfarba (Alfambra, p. Te.)	10 c	8 b
Almohaja, Almuaxo, Malmuaja, Almufages, aldea de Daroqua (Almohaja, p. Te.)	72 c	3 b
Alpenyes, Alpanyes (Alpeñes, p. Te.)	308 c	3 b
Allepuç, Lepuç (Allepuz, p. Te.)	236 c	11 b
Argent (Argente, p. Te.)	127 c	9 b
Avanto, Nevanto (Abanto, p. Zaragoza [Za.])	158 c	4 b
Banyon, Banyó (Bañón, p. Te.)	120 c	7 b
Bello, Abello (Bello, p. Te.)	375 c	2 b
Blanques, Blanques de Terol (Blancas, p. Te.)	1.967 c	5 b
Bronxales (Bronchales, p. Te.)	156 c	5 b
Buenya, Boenya, Bonya (Bueña, p. Te.)	406 c	5 b
Cabra Fonte (¿Cabra de Mora?, p. Te.)	28 c	9 b
Calamotxa (Calamocha, p. Te.)	25 c	- -
Calatayut (Calatayud, p. Za.)	115 c	- -
Calmarça (Calmarza, p. Za.)	50 c	7 b
Camanyes (Camañas, p. Te.)	19 c	3 b
Camarena (Camarena de la Sierra, p. Te.)	73 c	11 b
Camín Real (Caminreal, p. Te.)	53 c	10 b
Campell, Campello, el Campello, Campello de Calatayut (Campillo de Aragón, p. Za.)	608 c	5 b
Campos (p. Te.)	24 c	3 b
Cantavella (Cantavieja, p. Te.)	19 c	11 b
la Canyada (¿Cañada Vellida?, p. Te.)	5 c	4 b
Capdet (Caudé, p. Te.)	51 c	4 b
Cascant (Cascante del Río, p. Te.)	20 c	3 b
Castejó, Castejon de Daroqua, Castelló de Tornos (Castejón de Tornos p. Te.)	964 c	8 b

(1) En *cafissos* (c) y *barcelles* (b), medida de Valencia.

(2) Los topónimos precedidos de asterisco son de lugares que, excepcionalmente, no pertenecen a Aragón.

Castell Pedrers, Castell Petrers (Castelpelés, Comunidad de Daroca [= Co. Da.])[3]	216 c	- -
Castellar (El Castellar, p. Te.)	12 c	1 b
Cedrelles (Cedrillas, p. Te.)	42 c	9 b
Celfa, Celha (Cella, p. Te.)	1.197 c	3 b
Cervera, aldea de Daroqua (Cervera del Rincón, p. Te.)	9 c	1 b
Cetina (p. Za.)	37 c	3 b
Conqua Bona (Cuencabuena, p. Te.)	14 c	5 b
Corbató, Corbaton (Corbatón, p. Teruel)	69 c	8 b
el Corvo (El Cuervo, p. Te.)	5 c	- -
Cosa, Acosa (Cosa, sexma de Barrachina, Co. Da., p. Te.)	109 c	1 b
les Coves de Vall de Xarch (Cuevas de Almudén, p. Te.)	26 c	10 b
Cubell, aldea de Calatayut (Cubel, p. Za.)	794 c	8 b
Cubla (p. Te.)	12 c	6 b
Daroqua (Daroca, p. Za.)	191 c	1 b
Exea (Gea de Albarracín, p. Te.)	2 c	- -
Fababuig, Favabuix (Ababuj, p. Te.)	165 c	11 b
Fonejosa (Hinojosa de Jarque, p. Te.)	239 c	11 b
Fontes de Calatayut (Fuentes de Jiloca, p. Za.)	18 c	- -
Fontes Calentes (Fuentes Calientes, p. Te.)	16 c	3 b
Fontes Clares (Fuentes Claras, sexma del río Jiloca, Co. Da., p. Te.)	161 c	7 b
Fries, Frides (Frías de Albarracín, p. Te.)	255 c	10 b
Fuset (Used, p. Za.)	2.684 c	5 b
Gallicanto, Gallocanto, Galicanta, Gallicanta, Galocanta, Gallocanta (p. Za.)	956 c	1 b
Galve (p. Te.)	150 c	5 b
Godos (p. Te.)	79 c	2 b
la Grisela[4]	32 c	9 b
Hiudes, Hudis (Chodes, p. Za.)	34 c	11 b
Inglesola (Iglesuela del Cid, p. Te.)	11 c	11 b
Javaloyes (Javaloyas, p. Te.)	15 c	- -
Ledó (Lledó, p. Te.)	11 c	- -
Linares, Linars (Linares de Mora, p. Te.)	15 c	11 b
Mançanera (Manzanera, p. Te.)	103 c	11 b
Massegosa (Masegoso, p. Te.)	2 c	9 b
Melonda (Maluenda, p. Za.)	14 c	11 b
Mezquita (Mezquita de Jarque, p. Te.)	20 c	11 b
Mirla, aldea de Daroqua (Mierla, caserío próximo a Ojos Negros, p. Te.)	34 c	- -
Montagut (Monteagudo del Castillo, p. Te.)	16 c	4 b
Monreal, Montreal, aldea de Daroqua, Munt Real del Camp (Monreal del Campo, p. Te.)	499 c	4 b

(3) Lugar desaparecido.
(4) No identificado.

Ojos Negros, Hojos Negros, Ujos Negros, Hujos Negros (p. Te.)	7.949 c	6 b
Oriola d'Albarrazí (Orihuela del Tremedal, p. Te.)	72 c	7 b
Pancrudo (p. Te.)	143 c	1 b
Penyella (La Penilla, lugar del municipio de Alfambra, p. Te.)	27 c	3 b
Peralejos (p. Te.)	44 c	1 b
Perales (Perales de Alfambra, p. Te.)	100 c	7 b
Perasenci, Perassensi, Perassensio, Peraxenç, aldea de Daroqua (Peracense, p. Te.)	124 c	11 b
Pobla de Vallvert (La Puebla de Valverde, p. Te.)	36 c	4 b
el Pobo (p. Te.)	143 c	10 b
Portalróvio (Portalrubio, p. Te.)	687 c	7 b
Pozodon, Pozandon, Pozendon, Pozondon (Pozondón, p. Te.)	1.066 c	7 b
Puzel, Pozuel, Pozol·la, Pozoela, aldea de Daroqua (Pozuel del Campo, p. Te.)	52 c	9 b
Riello, Rello (Rillo, p. Te.)	242 c	8 b
Ródenes (Ródenas, p. Te.)	486 c	7 b
Rubioles, Rubiols de la Cérida, Ruvioles de la Cérida (Rubielos de la Cérida, p. Te.)	546 c	8 b
Santet (Santed, p. Za.)	1.192 c	10 b
Sarrió (Sarrión, p. Te.)	33 c	9 b
Seldon, aldea d'Albarrazí (Saldón, p. Te.)	13 c	6 b
Terol (Teruel)	4.636 c	5 b
Terrent (Terriente, p. Te.)	60 c	11 b
Tornos, aldea de Daroqua (Tornos, p. Te.)	531 c	10 b
Torra la Carçce (sic) (Torre la Cárcel, p. Te.)	17 c	7 b
la Torra de los Negros (Torre los Negros, sexma de Barrachina, Co. Da., p. Za.)	19 c	--
Torralba, Torralba dels Frares, Torralba de los Frayres (Torralba de los Frailes, p. Za.)	14.759 c	5 b
Torralba dels Frisons, Torralba de los Sisons (Torralba de los Sisones, p. Te.)	69 c	1 b
Torres d'Albarrazí (Torres, p. Te.)	28 c	3 b
Torrijo, Torrija (Torrijo del Campo, p. Te.)	51 c	1 b
**Vall de Cabriol, molló de Castella* (valle del río Cabriel, en la frontera de Castilla)	4 c	--
Vall de Sant Pedro[5]	3 c	5 b
Vall de Sent Martí (Val de San Martín, sexma Campo Gallocanta, Co. Da., p. Za.)	136 c	--
Vilafrancha, Vilafrancha de Daroqua (Villafranca del Campo, p. Te.)	284 c	--
Vilalba, Villalba (Villalba de los Morales, p. Te.)	43 c	10 b
Vilar de Salze, Vilar de Çaç (Villar del Salz, p. Te.)	452 c	6 b

(5) No identificado.

Vilarejo (El Villarejo, p. Te.)	8 c	4 b
Vilarquemado (Villarquemado, p. Te.)	25 c	- -
Vilell, Villén (Villel, p. Te.)	35 c	10 b
Vilonga, aldea de Calatayut (La Vilueña, p. Za.)	21 c	- -
Visedo (Visiedo, p. Te.)	205 c	10 b
**Vistabella* (Vistabella del Maestrat, p. Castelló de la Plana)	13 c	6 b
Sin indicación de lugar	91 c	7 b
Total:	49.386 c	6 b

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

BELENGUER CEBRIÀ, V. E. (1973) «Importación de trigo por 'ayuda' en Valencia durante el último cuarto del siglo XV (1475-1500)», *Estudis*, 2, pp. 79-95.

CUVILLIER, J.P. (1970) «La noblesse catalane et le commerce des blés aragonais au début du XIVe siècle (1316-1318)», *Mélanges de la Casa de Velázquez*, VI, pp. 113-130.

DEL TREPPO, M. del (1976) *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona, Curial.

FALCÓN PÉREZ, M. I. (1977) «La comercialización del trigo en Zaragoza a mediados del siglo XV», en *Aragón en la Edad Media. I. Estudios de Economía y Sociedad en la Baja Edad Media*, Universidad de Zaragoza, pp. 239-273.

GUILLOT VALLS, D. (1973) «Importación valenciana de cereales mediante el sistema de 'ayudas' en el segundo cuarto del siglo XV», *Estudis*, 2, pp. 34-59.

LA RONCIÈRE, Ch. M. de (1981) «Alimentation et ravitaillement à Florence au XIV siècle», *Archeologia Medievale*, VIII, pp. 183-192.

LEDESMA RUBIO, M. L. & M. I. FALCÓN PÉREZ (1977) *Zaragoza en la Baja Edad Media*, Zaragoza.

LLOP CATALÀ, M. (1973) «Importación de trigo por 'ayuda' en Valencia, 1450-1472», *Estudis*, 2, pp. 61-77.

NEVEUX, H. (1973) «L'alimentation du XIVe au XVIIIe siècle. Essai de mise au point», *Revue d'Histoire Economique et sociale*, LI , pp. 336-379.

ORENGA BELTRÁN, J. M. (1973) «El sistema de medidas, pesos y monedas del Reino de Valencia», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLIX, pp. 130-143.

RAUSELL BOIZAS, H. (1973) «Importaciones de cereales mediante 'ajudes' en la Valencia del primer cuarto del siglo XV», *Estudis*, 2, pp.13-33.

RAUSELL BOIZAS, H. & D. GUILLOT VALLS & M. LLOP CATALÀ & V. E. BELENGUER CEBRIÀ (1973) «Movimiento secular de las importaciones trigueras del siglo XV mediante las *ayudas de la ciudad de Valencia*», *Estudis*, 2, pp. 5-12.

RUBIO VELA, A. (1982) «A propósito del *mal any primer*. Dificultades cerealísticas en la Corona de Aragón en los años treinta del siglo XIV», *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, III, Universidad de Valencia, pp. 475-487.

– (1987) «Crisis agrarias y carestías en las primeras décadas del siglo XIV. El caso de Valencia», *Saitabi*, XXVII, pp. 131-147.

– (1989) «El segle XIV» dins *Història del País Valencià. II. De la conquesta a la federació hispànica*, Barcelona, Edicions 62, pp. 169-264.

– (1995) *L'escrivania municipal de València als segles XIV i XV: burocràcia, política i cultura*, Valencia, Consell Valencià de Cultura.

RUBIO VELA, A. & M. RODRIGO LIZONDO (1988) «El problema frumentari a València i la crisi de la Unió (1340-1348)», *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez*, I, Generalitat Valenciana, pp. 89-101.

– (1997) *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmines de la ciutat de València (1368-69 i 1373)*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SANT VICENT FERRER (1932/1971-1984) *Sermons*, ed. J. Sanchis Sivera y G. Schib, Barcelona, ENC, 5 vols.

MARIA ROSA FORT I CAÑELLAS

EL CATALÀ I L'ARAGONÈS, LLENGÜES EN CONTACTE (EDAT MITJANA I MODERNA)

I. INTRODUCCIÓ

1. Es planteja sovint en els estudis de parles frontereres, comenta Veny (1991: 100), el problema de la pertinença d'un determinat tret a la llengua A o a la llengua B, en el nostre cas a l'aragonès o al català; i és que hom oblida amb massa freqüència que en dialectes constitutius de dues llengües es produeixen fenòmens de *continuum*, és a dir, que trets fonètics, morfosintàctics o lèxics formats a partir d'un fons llatí, modificat pel susbtrat o algun altre factor, són compartits totalment o parcialment per dos dominis lingüístics adjacents. Ja Juan Antonio Frago (1977), en referir-se als casos de paral·lelismes entre els lèxics patrimonials de distintes àrees, emprà l'expressió *comunidad de sustrato*.[1]

Així, basant-me en el concepte clàssic de «contigüitat d'àrea lingüística», em detindré en un aspecte digne de consideració com és el de la relació entre el lèxic català i el lèxic aragonès, i serà aquí objecte d'atenció aquella bibliografia que fa referència a la susdita relació, esbrinant alhora l'ús que dels dos vulgars en contacte, català i aragonès –durant uns quants segles veïns pel costat hispànic, fins a la superposició lingüística del castellà sobre aquest– es fa en distintes fonts vinculades a l'àrea aragonesa.

(1) Entén per *comunidad de sustrato*, «la participación que dos o más dominios lingüísticos tienen en un fondo lexical común lo bastante uniforme para que, en una perspectiva genealógica, sus respectivos acervos léxicos presenten apreciables indicios de un estrecho parentesco; que ofrezcan, en suma, una serie de etimologías comunes desconocidas en los espacios lingüísticos ajenos a esta comunidad de sustrato» (Frago 1977: 316).

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 111-125

II. PANORAMA BIBLIOGRÀFIC

2. En els primers segles medievals, el llatí és la llengua de l'escriptura; no obstant això s'ha de parlar d'una àmplia i pregona penetració de l'element romànic en els documents, que són una font essèncial per a conèixer el romanç preliterari: sovint el notari escriu la paraula de la llengua oral, bé perquè desconeix el mot llatí o bé perquè vol que resulti familiar als otorgants del document.

L'estudi del lèxic en documents redactats en el Regne d'Aragó en els segles XI i XII palesa la presència d'un nombre considerable de mots aragonesos: *aguero ~ aquero* 'canal, conducció d'aigua', *alifara ~ aliara ~ aliala*, *axobar ~ axouar*, *betiellos*, *cabeco* 'turó elevat', *callizo*, *cellero*, *spondaleros* 'marmessors testamentaris', *exaprir* 'eixobrir, cavar al voltant dels ceps de vinya, fent-hi un clot on s'atura l'aigua de pluja o de reguiu', *jouadas*, *justicia* 'jutge', *mallo* 'gran puig rocós', *masnatero* 'soldat pertanyent a una *mesnada*', *molton*, *ordio*, *plantero*, *reguero*, *tanalla*, *tocino*, entre d'altres. La majoria dels vocables citats té formes paral·leles en català, per exemple s'atesten *splunga ~ spluga*, *pueyo ~ pux* (Fort 1994). Són patrimonials, així mateix, de l'aragonès i del català: *alod*, *bisbe ~ bispe*, *braçal*, *cambra*, *cambreta*, *carceler*, *carn*, *cavaller*, *civada*, *coma* 'depressió més o menys pregona i planera en terreny de muntanya', *corner* 'pregoner', *cosino ~ cusino ~ kosina*, *scax*, *establiment* 'estatut, reglament', *feltrer* 'el qui fa feltres', *mercer*, *moneder* 'qui fabrica moneda', *muller*, *pans*, *pebre*, *peis*, *peita*, *perera*, *pergaminer*, *pes*, *porter*, *quarter* 'la quarta part d'una lliura', *sagrament* 'jurament', *tixidor ~ tixedor*, *vendas*, *uinater*. I també s'atesten uns quants termes catalans: *açoch* 'mercat', *baralla*, *bestorre* 'torrella construïda sobre un mur', *castell*, *cavalcada* 'incursió a cavall en territori enemic', *clerge*, *coll* 'pas entre muntanyes', *devesa*, *font*, *frare*, *gendre ~ gendro*, *germa*, *mallol*, *marit*, *mercadal*, *nebot*, *neulas*, *piment* 'pebre, beguda composta de pebre, vi i mel', *pont*, *quartera* 'mesura d'àrids', *reval*, *segol*, *sogra*, *tremols* 'arbre de la família de les salicàcies, espècie *Populus tremula*', *uignols* (Fort 1986).

3. La llengua vulgar penetra en el segle XIII en la cancelleria reial, produint-se un fenomen de poliglotisme (vegeu Colón 1979): les llengües vernacles, aragonès i català –atès que es parlaven en territoris contigus, sotmesos a la mateixa corona des de l'any 1137– es comencen a emprar en l'intercanvi diplomàtic en el regnat de Jaume I i el seu ús arriba a ser normal al llarg del segle XIV i sobretot en el XV. El bilingüisme de la cancelleria implicava també l'autor dels textos: aquest podia ser de llengua catalana o aragonesa, però, al servei dels reis, utilitzava les dues; així, moltes disposicions cancelleresques són redactades en els dos idiomes vulgars i quan s'usaven es pensava en l'idioma del destinatari. Germà Colón (1993) ha demostrat que els documents cancellerescs són una font d'informació primordial per a la consideració contrastada de les preferències lèxiques, i ha subratllat la importància d'aquest llenguatge per a l'estudi del lèxic aragonès en relació amb el català; cita, entre d'altres mots, *azina*, cat. ant. *aïna*; *bresca*, cat. *bresca*; *espuenda*, cat. *espona*; *malaudo*, cat. *malalt*; *priéssegos*, cat. *préssecs* etc.

4. De principis del segle XIV és el *Libro de privilegios de Fraga y sus aldeas*, un cartulari que conté les còpies de documents en els quals es constaten, entre d'altres drets, els *privilegis* que eren expedits pel sobirà a petició d'una institució, corporació o persona; privilegis que, en aquest cas, afecten el *feu* i la *postat* de Fraga.[2] Conté aquest llibre textos relatius als compromisos entre el senyor i els habitants de la vila, al sistema fiscal, a la delimitació dels termes entre pobles, al dret de pastura o al comerç del vi; un total de trenta-vuit documents (1305-1337), dels quals trenta-cinc estan redactats en llatí i tres en català (1336-1337), llengua en què s'han escrit totes les rúbriques. De l'estudi lingüístic dut a terme per Maria Rosa Fort i Rosa María Castañer (1999), destaco, d'una banda, la terminologia d'índole juridicoadministrativa (*acort*, *àpocha*, *asegurament* 'document o garantia de seguretat', *atorgament*, *avinença*, *difinició*, *ferma*, *giaie* 'salvoconducte', *partilla* 'partició', *sentència arbitral*, *servar*, *testimonis vanats* 'testimonis presentats'), i la referent a obligacions tributàries (*aenpriu* 'ús, aprofitament d'una cosa material, d'un servei', *caça*, *cena* 'tribut que pagaven els pobles del regne d'Aragó, en diners o en espècies, per al sosteniment de l'alimentació de la casa reial o del senyor', *quèstia* 'tribut en diners o en fruits que el senyor cobrava dels seus súbdits, sia per imposició senyorial, sia per repartiment efectuat per autoritats o funcionaris subalterns', *tacha* 'taxa, tribut'), i, d'una altra, el lèxic relacionat amb el medi i entorn rural (*bestiars*, *bèsties*, *erbatge*, *vedat*, *péxer*), que mostren continuïtat en l'aragonès (*bassa*, *cèquia*, *tacha*, *toçal*) o que responen a influx de l'aragonès (*aldeas*, *fur*, *partilla*).

5. El rei Pere IV, monarca primmirat en la reglamentació i sumptuositat de la seva casa i cort, disposà que s'elaborés l'any 1353 un *Ceremonial* més solemne que el que havia estat utilitzat per a la seva coronació. Aquest es va redactar a València, probablement per un eclesiàstic català de la cancelleria reial: n'hi ha tres versions, la llatina, la catalana i l'aragonesa. El còdex estudiat per José María Enguita i Vicente Lagüéns (1992) reprodueix la versió aragonesa, en el qual hi abunden mots d'indubtable filiació aragonesa (*estreytos*, *dreyta*, *estonda*, *fillo*, *goyo*, *huellos*, *ianero*, *ienollos*, *leyto*, *mulleres*, *muyto*, *nueyt*, *peytos*, *proueytosas*, *uiello*), o que es consideren propis d'Aragó, per ser especialment abundants en la documentació d'aquesta àrea lingüística o perquè al·ludeixen a alguna institució de la història o del dret aragonesos (*ordinacion* 'conjunt de preceptes', *enantar* 'procedir', en sentit jurídic 'processar', *botillero* 'oficial encarregat de la custòdia i administració del vi de la casa reial'). Es documenten, així mateix, veus patrimonials catalanes (*aytales*, *curta*, *esglesia* ~ *eglesia*, *estaluiar*, *mantell*, *matexos*, *paraula*, *seu*, *taula*), tal vegada atribuïbles a la procedència de l'escrivà o del copista del manuscrit; d'altres vocables genuïnament catalans ho son també de l'aragonès (*vispe*, *arceuispe*, *encara*, *garlanda*) o presenten solucions coincidents en aragonès i català (*freytura* 'falta, necessitat' cat. *fretura*; *uentallo* cat. *ventall*; *ergüello* i *ergullir* cat. med. *ergull*; *ajustamiento* 'reunió' cat. *ajustament*; *panicero* cat. med. *panisser* 'flequer'; *escampamiento* cat. *escampament*).

(2) La corporació municipal de Fraga o *universsitat*, constituïda pels *prohòmens*, està presidida pels *jurats*, que podien ser quatre. El magistrat suprem del municipi és el justícia i dóna fe dels distints actes públics el *notari públich* de Fraga (cf. Fort i Castañer 1999: 196).

6. Les obres del Gran Mestre de l'orde de Sant Joan, Juan Fernández de Heredia (1308?-1396), són considerades com exponents típics de l'aragonès literari de l'últim quart del segle XIV. Ja J. Vives va posar de relleu l'heterogeneïtat de l'obra herediana des del punt de vista lingüístic, assenyalant com han d'haver influït en el resultat final els diversos col·laboradors d'Heredia. L'estudi que fa Geijerstam (1989: 511) dels traductors i copistes dels textos heredians ha revelat que n'hi ha de molts tipus: alguns copien exactament el que veuen, d'altres tenen una certa consciència lingüística, n'hi ha d'incompetents.[3] La situació lingüística d'una compilació com aquesta és, doncs, prou complexa, i encara més si tenim en compte que entre els traductors al català i a l'aragonès hi ha de diferents graus de bilingüisme, cadascú amb el seu perfil lingüístic, i s'ha de comptar, també, amb un cert grau de castellanització de l'aragonès de l'època, constatable en quasi tot el *corpus* heredià, però en grau molt variat d'acord amb la gènesi de cada text particular.

Regina af Geijerstam, estudiosa de *La Grant Cronica de Espanya* d'Heredia, examina a partir del llibre vuitè, el bilingüisme català-aragonès en la redacció definitiva d'aquesta crònica. Afirma que la llengua del traductor no és el català, ja que hi ha uns quants errors al text aragonès que s'expliquen per desconeixement d'aquesta llengua, i tampoc no és el castellà perquè usa *enta, dius, entaqua, lur*, característics de l'aragonès. Segons Geijerstam (1980: 507) el traductor segueix el model català fins en les seves vacil·lacions, fet que prova que no li és desconegut un estadi de llengua caracteritzat per tals vacil·lacions; en molts casos un estadi de llengua del català d'aquest període correspon a un estadi més antic de l'aragonès, puix que aquest últim es va allunyant cada vegada més del català per causa de la pressió del castellà. És lícit de suposar en aquest traductor la presència de dos sistemes aragonesos: un, un xic anterior i, per tant, més prop del català, i un altre que representaria el seu idiolecte personal, més castellanitzat. Coexisteixen, així, a la seva gramàtica, una forma arcaica i una altra d'innovadora: quan el traductor es troba sota la pressió del model català, és molt rar que esculli la solució natural al seu idiolecte, però gairebé cada vegada que se sent lliure del model, s'expressa en la parla que li és natural.

7. En el manuscrit del *Proceso de Cortes de Tamarite de 1375* es recull l'acta que correspon a la «Presentación de greuges por la villa de Fraga, que pide al monarca revoque todas aquellas disposiciones que van en contra de los fueros y privilegios de la villa» (Ledesma 1979: 56), únic document en el qual es reflecteix una situació de bilingüisme:[4] apareix en català el text que reprodueix les paraules del rei Pere IV.

En l'estudi lingüístic que vaig dur a terme sobre diverses actes d'aquest procés de corts afirmava que estaven redactades en aragonès amb presència d'elements catalans (cf. Fort 1977: 258). Es documenten, doncs, els mots de l'aragonès *adu, adueyto* 'portat', *aduziesssen* 'presentessin', *cincientas, crebantamiento, enantamiento* 'provisió, tramitació', *huey, hueyto, pleyto, proueyto, respuso, stamiento, yes, yeran*; i, entre els elements catalans es registren *acostumat, altres coses contengudes, canceller, contribucions, en contrari, ença, greuges, loch, nacio, priuilegi, procuradors, raho,*

(3) També es refereix als copistes Pascual en l'estudi que duu a terme de diversos manuscrits de *La Visión Deleitable* de Alfonso de la Torre (veg. § 10). Comenta al respecte aquest investigador que «cuando aceptan un vocablo o lo rechazan abiertamente, ello se debe a algún motivo, que a menudo tiene que ver con su conocimiento de los vocablos, con su deseo de normalizar según un determinado dialecto, con su interés por mantener o evitar un término no suficientemente integrado» (1988: 647).

(4) Uns anys més tard, a principis del segle XV, se celebren corts a Maella presidides pel rei Martí l'Humà. El manuscrit del *Proceso de las Cortes de Maella de 1404* palesa també la convivència de les dues llengües: en dues cartes enviades pel rei a la vila en les quals comunicava l'aplaçament de les corts, i en els textos en els quals el corredor de la vila pregona el susdit ajornament. A tall d'exemple, copio el següent passatge: « A vint e seys de junio fonch feta la crida per Pascual Cabaner, corredor, ab trompes en los lochs acostumats per la vila de Maella, en com lo senyor rey prorogave les Corts a XV dias del mes de juliol. Testes Domingo Gasto et Pere Pinos, vezinos de Maella» (Ledesma 1973: 537-538).

sobresegut, *suplicacio*, *tarda*, *tots temps*, *uxer d'armas* 'funcionari que estava encarregat de la custòdia del rei'. Endemés, d'altres termes coincideixen en aragonès i català –*apres*, *aturar*, *cinquanta*, *comte*, *en breu*, *entro a*, *promicias*, *sdeuenidor*– o mostren continuïtat d'àrea –*bayle* (cat. *batlle*), *cambrero* (cat. *cambrer*), *consello* (cat. *consell*), *filla*, *fillo* (cat. *filla*, *fill*), *itamiento*, *itauan* ~ *gitar*, *grosso* (cat. *gros*), *janero* (cat. *gener*), *pueyo* ~ *puig*, *vistraer* (cat. *bestraure*).

8. Bernard Pottier (1948-1949) fa l'estudi lexicològic dels *Inventarios aragoneses de los siglos* XIV *y* XV –publicats per Serrano y Sanz entre els anys 1915-1922– que ofereixen un vocabulari interessant i ric des del punt de vista lingüístic, ja que són testimoni de la llengua usual; i presenta així mateix les conclusions obtingudes en l'analisi d'aquest corpus que abraça des del 1330 fins al 1499. Els documents estudiats li permeten afirmar que «La plupart de ses caractères phonétiques différenciatifs sont ceux du roman commun ibérique. La pénétration castillane, accidentelle avant le XV siècle, a commencé réellement vers 1460,[5] et la castillanisation était à peu près achevée en 1500. Le catalan n'a donné que des formes sporadiques. La graphie a des traits catalans et provençaux. En morphologie, l'ancien aragonais avait de nombreux traits communs avec le catalan,[6] sans qu'on puisse préciser s'il s'agit d'un parallélisme ou d'une influence prélittéraire. Son lexique est grandement influencé par le catalan; une partie a un caractère plus particulièrement dialectal» (Pottier 1952: 198).

9. Són importants els materials facilitats per al segle XV per les memòries conservades de l'impost de les *Generalidades* del regne d'Aragó. Els *Libros de las Collidas del General* que es conserven –entorn a dos centenars– corresponen al període central del segle XV, entre 1444 i 1454, i serveixen de base per a elaborar el *Vocabulario del comercio medieval en Aragón (siglo* XV*)*, que van dur a terme José Ángel Sesma i Ángeles Líbano. El canon comercial, que s'exigia sobre les mercaderies tant per importació com per exportació, es cobrava en cada una de les quasi 200 *taulas*, distribuïdes per les fronteres i en centres estratègics de l'interior. L'interès d'aquests *Libros de Collidas* rau en el fet que les anotacions, realitzades pel *collidor* o encarregat de la recaptació, reflecteixen la declaració oral dels mercaders; es consideren, per tant, autèntiques transcripcions dels usos fonètics dels declarants, matisats pels propis del *collidor* i de la zona en la qual es troba la *taula* (per exemple, en l'àrea limítrofa amb Catalunya, a Tamarit de Llitera, Albalat de Cinca, Fraga,[7] Mont-roig...). El lèxic recollit permet als autors assenyalar, per exemple, casos de paral·lelismes lèxics com *agulleros* ~ *agullé*, *conellos* ~ *conills*, *fuella* ~ *fulla*, *maniplo* ~ *maniple*, o de particularismes del català com *alberginia*, *atzabaja*, *azemblas*, *catifa*, *cuyram*, *erminis*, *estorach*, *mangrana*, *recolcados*, *regolla*, *rejoles*, *sinigrec* que són també patrimonials de l'aragonès.

10. Al costat de la progressiva castellanització que experimentà l'aragonès escrit al llarg de l'Edat Mitjana, cal parlar de la possibilitat de moments d'autoafirmació de les pròpies arrels, que es complementa amb l'estima que diversos escriptors castellans del segle XV demostren per la cultura de la Corona d'Aragó i que dóna lloc a la presència d'un gran nombre de catalanismes i aragonesismes al llarg de les seves obres. José

(5) Per exemple, fixa el canvi de *-iello* > *-illo* entre 1460-1480, el pas de *-it-* > *-ch* entre 1468-1480, la *f-* > *h-* el 1474, i *pl-*, *cl-*, *fl-* > *ll-* té lloc cap al 1495 (*veg.* Pottier 1952: 196).

(6) És el cas del sufix *-et*, *-eta* o dels nombres *onze*, *dotze*, *seixanta-sixanta*, *vuitanta-huytanta* (cf. Pottier 1952: 196).

(7) Frago, a partir de les dades de la *taula* de Fraga, indica: «Buena idea de la fiabilidad que esta fuente documental merece la da el hecho de que el índice del registro de Fraga [...] contenga las siguientes voces, que el DCVB localiza en áreas próximas al lugar de su documentación, globalmente asignadas al catalán occidental *calàs*, *criva*, *espartenya*, *giradora*, *navalla*, *pinte*, *rall*, *sària*, *sarieta*, *sendera*, algunas de ellas relacionadas directamente con el aragonés» (1980b: 423).

Antonio Pascual (1988: 671-672), en l'estudi que fa de diversos manuscrits de *La Visión Deleitable* de l'escriptor burgalès del quatre-cents Alfonso de la Torre, identifica una sèrie de vocables «orientals» que es trobava probablement en l'arquetipus i que caracteritza el tipus de castellà emprat per aquest escriptor; tanmateix hi ha casos d'orientalismes que s'han d'atribuir a la innovació dels copistes: en l'impressor tolosà (1489) –o en el subarquetip del qual parteix– apareix el mot aragonès *deçebido*,[8] mentre que els manuscrits coincideixen tots en la lectura *detenido*, des de la qual s'explica el pas a aquesta mala lectura (*detenido* > *deceuido* > *decebido*), que suposa un camí invers a l'esperat en els errors que acostumen a cometre els copistes, ja que és més corrent que un copista passi de *decebido* a *detenido*, excepte quan hi ha un procés d'hipercaracterització que respon al desig de no perdre els senyals d'identitat.

11. A finals de l'Edat Mitjana i principis de la Moderna, mentre a la vall de l'Ebre conviuen no solament distintes normes d'una única llengua, sinó també idiomes en contacte en el si d'una mateixa societat –el castellà triomfant i l'aragonès que s'abandonava, ja que havia deixat de ser l'idioma d'una important massa d'habitants del Regne–, a la zona fronterera oriental se segueix emprant el català, llengua en la qual estan escrits diferents tipus de documents, localitzats en arxius ubicats gairebé tots en poblacions aragoneses de parla catalana.

11.1 Així, l' estudi de la llengua de dos testaments (1490-1492) del protocol notarial de Johan Sessé (AHNA), vicari de La Ginebrosa (Terol), proporciona, principalment, noms de roba de casa (*fracada*, *guaaengua* 'manta', *lencols*, *marfegua*, *matalaf*, *pellot*, *randes*, *sobrelit*, *toualles*, *touallola*, *trauerser* 'coixí llarg, que va de banda a banda del llit'), de vestits (*gonella*, *mantell*, *mongil* 'vestit llarg'), i de teixits o matèries primes (*barrat*, *borres*, *bruneta*, *burell*, *lench*, *mescla*, *seda*), o d'eines de la casa (*baci*, *calderiz* 'barra de ferro amb dents que serveix per penjar-hi la caldera o l'olla damunt el foc de la llar', *casça* 'cassó') i el material amb què estan fetes (*aram*, *lauto*), mots que quasi tots es documenten també en aragonès o presenten formes paral·leles (cf. Fort 1993)

11.2 El llibre d'actes de les reunions celebrades pel *consell de la vila de Fraga* entre els anys 1477-1504 (AHF) és la font en la qual m'he basat per dur a terme diverses contribucions a l'estudi del lèxic emprat en els anys 1501-1504 (Fort 1999a, 1999b, 2000). A partir d'aquest fragment de vida humana i social de la vila de Fraga i voltants, relatiu als primers anys del segle XVI, es coneix el patrimoni lèxic d'aquesta microàrea lingüística (*almorda* 'obertura practicada en la paret d'una sèquia per donar sortida a l'aigua que ha de regar un bancal', *conillera* 'braçal fondo de sèquia', *regador*), que s'integra dins de l'àrea del català nord-occidental (*alcavo* 'cert cobriment que es fa per protegir un desaigüe i per a aquest desaigüe mateix', *avalotar*, *coltelades*, *fanequades*, *heretat*, *laurados*, *loch*, *redrez*, *solament*, *torm* 'penyal o elevació de terreny isolada'), i que arriba fins al valencià; patrimoni lèxic que alhora connecta amb l'aragonès (*aldea*, *almutaçafs*, *arnes*, *arnero*, *bassa*, *boga*, *botiga*, *carrero*, *caxer* 'cada una de las parts laterals de la sèquia', *collada*, *costera*, *covilar*, *degolla*, *faxa*, *forcallet*, *jurada*,

(8) En el passatge on s'explica el condicionament que exerceixen les experiències infantils sobre el comportament de les persones adultes: «por ser los ombres afiçionados et amorosos a aquellas cosas en las quales han seydo instrutos et enseñados desde la innoçencia. E la causa d'esto es que el anima del ombre es buena afeçion estraña et admirable a las cosas en su niñez oydas, en espeçial si luengo tiempo fue *deçebido* en aquellas» (Pascual 1988: 671).

rabadà, *ramat*, *redolins* 'boleta de cera, o un rotllet o tireta de pergamí, en els quals s'escrivien o es ficaven els noms dels candidats a certs oficis públics', *roya*, *senda*, *spona*).

11.3 En protocols del notari Miguel Juan Salvador (AMF) es conserven diversos *capítols matrimonials*, fets entre veïns de Fondespatla (Terol) en els anys 1570-1576: a través de la relació de béns que aporta cada un dels contraents al matrimoni es té coneixement de la vida quotidiana d'aquesta societat rural i de l'economia d'aquesta zona d'Aragó. M'interessa destacar aquí, d'entre tots els mots registrats (cf. Fort, en premsa), els que són característics del català nord-occidental i del valenciâ (*barcelles*, *campa*, *cànem*) o peculiars d'aquesta microàrea (*cases d'abelles*, *morcacho* 'mitadenc, barreja de blat amb un altre cereal'), i els que es prolonguen àdhuc en aragonès (*bestiar*, *borregos*, *carrasques*, *cuba*, *faneques*, *flaçada*, *forment*, *masada*, *ovelles*, *reses*, *sementer*).

III. CATALÀ, CASTELLÀ I ARAGONÈS: UNA NOVA APORTACIÓ A L'ESTUDI DE DOCUMENTACIÓ NOTARIAL DEL SEGLE XVI

12. Presento, a continuació, un tipus documental idèntic al que acabo d'esmentar (§ 11.3), que té, però, la particularitat de reflectir alternança de codis lingüístics. Cal tenir present que els habitants dels pobles d'aquesta zona no són bilingües per la coexistència dins de cada comunitat de parlants de les dues llengües, sinó que en aquesta àrea lingüística de *frontera* hi ha un contacte de llengües produït per molts segles de continuïtat geogràfica i d'història comú i, conseqüentment, els seus textos ens poden oferir una sèrie de fenòmens propis del canvi de codi.

Es tracta de documentació procedent també de la comarca del Matarranya, concretament de l'Arxiu Municipal de Massalió.[9] He elegit, en aquest cas, cinc *capítols matrimonials* (1559-1585), que es conserven en diferents protocols notarials de Miguel Carnicer, i que són fets per veïns de Massalió, Calaceit i Cretes. En tots s'usen dues llengües: la relació dels béns duts al matrimoni per un dels cònjuges apareix redactada en català, en canvi la dels duts per l'altre figura en castellà.

13. El notari escriu les fórmules introductòries i finals d'aquests *capítols* en castellà –de vegades amb alguna reminiscència llatina– i, a pesar que no escriu en català, l'habitual contacte del català i castellà en aquesta àrea em fa pressuposar familiaritat amb els dos codis (III-1, 1559, 17v):

> E assí dada y librada la dicha e arriba inserta çédula de capitulación matrimonial en poder y manos de mí dicho Miguel Carnicer menor notario *aquella les leý y publiqué*, como de fecho las dichas partes la tubieron por leýda y publicada.

I, a més, aquest notari, com d'altres escrivans aragonesos, en redactar en castellà, s'aferra a les seves peculiaritats, emparant-se en el suport que els oferia el català per tal

(9) Aquesta recerca s'inscriu en el projecte d'investigació BFF 2000-1269 «La lengua catalana en el Bajo Aragón. Diacronía y variación lingüística en documentación medieval y moderna», concedit pel Ministerio de Ciencia y Tecnología.

de diferenciar-se d'allò que es considerava castellà; així, en l'encapçalament dels *capítols* de 1559 –i també de 1560, 76r– empra el perfet aragonès *daron* (III-1, 1559, 12v):

> ha seydo tratado y concordado matrimonio entre los dichos Joan Aguilar e Ysabel Dolz donzella mediante una cédula en paper scripta, la qual *daron* y libraron en poder y manos de mí dicho Miguel Carnicer menor notario sobredicho

mentre que en l'inici dels capítols de 1573 escriu el perfet castellà *dieron*, però en un d'ells introdueix l'adverbi aragonès *abaixo*: «mediante una cédula en paper scripta la qual las dichas partes la *dieron* y libraron en poder y manos de mí dicho Miguel Carniçer notario la qual está *abayxo* inserta» (III-1, 1573, 40r).

14. Dels béns adduïts per cada un dels contraents, selecciono, en primer lloc, uns quants mots catalans que s'atesten en la part del document redactada en català:

capel 'peça que serveix per cobrir el cap i que es compon de cofa i de ventalla més o menys ampla', del ll. vg. CAPPELLUS, cf. cat.- oc. *capel(l)* (*DCVB*, 2, 962b; *DECat*, II, 527a): «y hun *capel* de peces de or que sa jermana li dexa en son testament» (III-1, 1559, 15r).

manquo 'menys', adverbi italià que es transmeté al català parlat i que apareix ben sovint en els segles XVI-XVIII; cf. *manco* 1538, La Fresneda (Favà 1996: 69). Avui *manco* resta viu en bastants parlars valencians rurals i *mancu* a Menorca i Eivissa i a l'Alguer (*DECat*, V, 415a; *DCVB*, 7, 186b): «Item porte la almoyna del quondam en Pere Gassia de la Torre qui son mil y vuyt cens sous poch més o *manquo*» (III-1, 1573, 27v).

torquaboques 'torcaboques, tovallons', compost que es documenta ja el segle XVI en valencià: «torcaboques de taula: mantile» (1507); «torcaboques o tovallons: mantile» (1575), cf. *DECat*, VIII, 580a: «Item més hun tros de pesa de *torquaboques*»[10] (III-1, 1560, 77v).

tovales 'tovalloles' , amb aquest sentit es conserva a diversos indrets occidentals (La Llitera, Fraga, Urgell, València, Alacant, cf. *DCVB*, 10, 406a). En el següent text s'especifica que són de *seró* 'fil blanc, gruixut i fort'; comp. arag. *cierro* 1362, 1365, 1369 (*DCVB*, 3, 129a; *DECat*, II, 681b-682a); i de *stopa* 'tela teixida de dit fil' (*DCVB*, 5, 571b): «Ittem unes *tovales* de seró y altres de stopa» (III-1, 1559, 15v).

15. Citaré, únicament, com a mostra, un parell de mots registrats en la part dels capítols redactada en castellà:

ropón 'vesta llarga que cobria els altres vestits', vocable documentat a finals del segle XVI (1589), cf. *DECH*, V, 41b: «Item le doy un *ropón* de contray negro nuebo» (III-1, 1560, 79v).

saya 'túnica talar', mot localitzat en textos aragonesos dels segles XIV i XV (*DECH*, V, 180a; Sesma-Líbano 1982): «Ittem le da su madre una *saya* morada» (III-1, 1573, 41v).

16. Puc aportar, així mateix, alguns exemples en què s'atesta el mot o sintagma del català en un text català i el seu equivalent castellà, quan el document és escrit en aquesta llengua:

(10) En el manuscrit apareix escrit *torquabaques*.

caffiços ~ caffices: «Ittem quatre *caffiços* de safrà en cabeca» (III-1, 1573, 41v); «Item yo dicha Ysabel Alcalá viuda sobredicha doy en contemplación del dicho matrimonio al dicho Jayme de Bages seys *caffices* de trigo» (III-1, 1573, 43r).

futuro esposo ~ marit esdevenidor: «Item es condición que yo Bárbera Carnicer soy contenta de hermanar a vos Grabiel Peralta mi *futuro espos*o» (III-1, 1560, 80r); «Ittem que lo *marit esdevenidor* havent rebut los dits quatre milia sous aje de defenir a l'hereu per part paternal y maternal» (III-1, 1573, 27r).

heretat ~ heredat: «Item més li dono una altra *heretat* ab olives al col de les moles que affronte ab terra de na Barastulla y ab terra de maestre Martí» (III-1, 1560, 77v); «Item le doy otra *heredat* sitiada en el mismo término a la partida llamada la vall de Masalzines que affrenta con *heredat* de Parici Sunyer y con *heredat* de Cristobal Llecha» (III-1, 1560, 79r).

mantell ~ manto: «y hun *mantel* de drab de botiga de la color que ella voldrà» (III-1, 1560, 78r); «Ittem quiere le aya de azer hun *manto* de contray» (III-1, 1573, 41v).

17. Esmentaré, a continuació, aquells casos en què es presenten dos codis lingüístics diferents juxtaposats, en què hi ha *interferència* d'un mot català en un text de redacció castellana:

correja 'cinyell ornamental, fet tot ell d'un metall preciós': «Item le doy una *correja* de plata sobredorada» (III-1, 1560, 79v).

quinó, vocable que, de la noció general 'part que un té amb altres en una propietat', es concreta en 'tros de terra de conreu de dimensió variable'; comp. arag. med. *quinon*, *quinnons*, *quiñon* (Fort 1994: § 92). En aquest document s'especifica que són *dos paradas*: (vegeu infra, § 21): «Item un *quinó* a la mesma val \que es dos paradas que la una le doy yo Ysabel Alcala viuda de Jayme de Bages y la otra es del dicho Jayme de Bages/ que afrenta con Juan Pradels y con la viuda de Iaume de Bages» (III-1, 1573, 42r).

sort 'parcel·la de terra' (1572, 1573, Fondespatla, cf. Fort, en premsa) i el diminutiu *sortanella* 'petita parcel·la' (1443, *Capbreu Milian de Morella*; 1468, *Llibre de vàlues de Castelló de la Plana*, *DECat*, VIII, 98a): «Item una *sort* en la orta de Macuc que afrenta con Ia[u]me Viciat y Juan Texidor» (III-1, 1573, 42r); «Item en la mesma huerta una *sortanella* plantada de cepas que affrenta con heredad de Joan Salvador y con mi padre» (III-1, 1585, 81r).

18. Es produeix interferència del mot català *capítols* (III-1, 1559, 15r; III-1, 1573, 41r), en el significat del vocable castellà *capítoles matrimoniales* (III-1, 1559, 13r), *cédula de capítoles matrimoniales* (III-1, 1585, 81r) enfront de *cédula de capitulación matrimonial* (III-1, 1573, 40r).

S'atesta endemés el vocable *tires* 'rengles de ceps plantats' (*DCVB*, 10, 298b), que també el documento en 1572, 1575 a Fondespatla (Fort, en premsa): «Item més li dono una parada de *tires*» (III-1, 1560, 77v).

El susdit vocable català s'introdueix sota la forma *tiras* en textos de 1573, redactats en castellà: «Item una sor de tierra plantada de *tiras* y oliveras en la huerta del sot que afrenta con Joan Monconís y Joan Carnicer mayor» (III-1, 1573, 43r); «la qual suerte es plantada de *tiras* y oliveras y llega de cequia a rio» (III-1, 1573, 25r); tanmateix en les escriptures de 1585 ja apareix el corresponent castellà *cepas*: «Item una eredad en la huerta del molino plantada de *cepas* que affrenta con heredad de Colau Bernia y heredad de Joan Foz» (III-1, 1585, 81r).

19. És habitual que la núvia porti al matrimoni la roba del llit, però en els capítols fets entre Joan Aguilar i Isabel Dolz, en portar-ne tant ell com ella, és palesa l'alternança de codis en els sintagmes *cama de ropa* ~ *llit de roba*, mentre que el nom de les distintes peces figura en aragonès o català: «Item trae el dicho Joan Aguilar en su matrimonio *una cama de ropa*, es a saber una flaçada, una màrfega y un traveser y son parell de llançols» (III-1, 1559, 14v); «Ittem hun *lit de roba*, co és una màrfega, dos lancols, una flacada, una boraca, un traveser» (III-1, 1559, 15v); i en els capítols entre Grabiel Peralta i Bàrbera Carnicer, fets un any més tard, en la redacció castellana, a més del sintagma *cama de ropa* s'atesta el mot *sábanas* en lloc de *lançols*, un exemple clar d'interferència entre llengües, que ens duu a un procés de substitució del mot aragonès pel corresponent castellà: «Item més so content de donar-li una flasada, una márfega, hun traveser, una borasa» (III-1, 1560, 78r); «Item soy contento de darle *una cama de ropa*, a saber es una flacada, dos *sábanas*, una márfega, una borraça y un traveser» (III-1, 1560, 80r).

20. Es registra diferent mot per al nom d'una peça del vestit femení, segons el codi en què apareix el significant. Així, en els capítols de Grabiel Peralta i Bàrbera Carnicer, que acabo d'esmentar, crida l'atenció l'ús de *faldetes* 'falda de dona', quan els textos estan escrits en català, i, en canvi, quan ho estan en castellà s'atesta *faldillas*, amb un sufix homònim al d'aquesta llengua. Però s'ha de dir que tant *faldetes* com *faldillas* es documenten en valencià, el primer al *Tirant* i el segon a Onofre Pou, i perviuen tots dos en català nord-occidental i valencià (*DECat*, III, 857b-858a). Es testimonien també en aragonès *faldillas* (1497, Pottier 1948-1949: 151), i *faldetas* (s. XV, Sesma-Líbano 1982; Andolz 1992), vocable aquest que continua usant-se: «Item so content de fer una gonella, unes *faldetes* y hun mantel de drab de botiga de la color que ella voldrà» (III-1, 1560, 78r); «Item unas *faldillas* de mezcla nuevas» (III-1, 1560, 79v).

En *capítols* distints també es constata diferent significant –en els dos casos es documenta aquesta peça de roba entre els béns portats per la núvia–: la forma *faldetes* apareix en context català (III-1, 1559, 15v), i *faldillas* en context castellà (III-1, 1573, 41v).

21. Cito, per últim, aquells lexemes de l'aragonès que presenten solucions coincidents amb el català:

abebrador 'lloc disposat per a abeurar-hi el bestiar', alt-aragonès *abrebador*; comp. català *abeurador* (*DECat*, I, 788b). Es considera *abrevador* mot aragonès (*Aut.*, Peralta, Borao), encara que amb aquesta accepció el documenta el *Diccionario Histórico* en fonts lexicogràfiques generals de principis del segle XVII (Frago

1980a: 20): «Item un guerto a l'*abebrador* que afrenta con Iuan Roig y con Carles Moys» (III-1, 1573, 42r).

bancal 'feix de conreu', terme que apareix en un inventari aragonès de 1330; també és antic en català (1402), i avui és molt usat en català occidental i en valencià (*DECat* I, 616b-617a); s'atesta igualment el 1572 a Fondespatla (Fort, en premsa): «Item un *bancal* en la orta del molino que afrenta con Juan Liberos y con Juan Monconís» (III-1, 1573, 42r).

barancada 'barrancada, barranc', 'avinguda d'un barranc', significació aquesta pròpia del català occidental i del nord del valencià, que es continua en l'Alt Aragó fins a Aragüés, prop d'Echo (*DECat*, I, 674b): «Item una *barancada* en el término de Alcanís la partida lamada la Val Comuna» (III-1,1573, 42v).

cota 'vestit que portaven els homes i les dones i que arribava des del coll fins a prop dels peus' (*DCVB*, 3, 666b), paraula comuna amb el cat. i oc. ant. *cota* i fr. ant. *cote*, del frànc ic *KOTTA 'drap o tela gruixuda de llana' (*DECat*, II, 1007a-b; *DECH*, II, 225a): «Item una gonella colorada, una *cota* con piecas de canyamo y estopa» (III-1, 1585, 81v).

escreyx 'donació que fa en les esposalles el marit a la muller, damunt la dot o a part de la dot, i sobre la qual té el dret d'usdefruit el sobrevivent si l'altre contractant mor sense fills' (*DCVB*, 5, 302b). Aquest mot, amb l'accepció jurídica, avui resta més viu en el Principat i les Illes, però figura ja en els clàssics valencians (JRoig, *Spill*), i en aragonès (*DECat*, II, 1038a). Lacruz (1946: 126) explica que a Aragó quan s'imposa l'usdefruit vidual «las arras, llamadas después *excreix* y luego *firma de dote*, cambian de contenido, y acaban por empequeñecerse y casi desaparecer». S'especifica en el primer text que l'*escreix* era un terç de la quantitat dotal: «Ittem que lo marit esdevenidor a de asegurar a la ditta Bàrbera Gassia los dits quatre milia sous y per aquells tanbé age de aseguarar *escreyx* o lo terz dels dits quatre milia sous y més lo ters de lo que li pervindrà de la almoyna» (III-1, 1573, 27v); «Item yo dicho Jayme de Bages firmo y aseguro a la dicha Ysabel Armengol mi esposa por dot y *escreyx* y en lugar de *escreyx* a propia herencia suya y de los suyos ochocientos florines» (III-1, 1573, 43r).

farinero 'pertanyent o relatiu a la farina; molí que mol blat o altres cereals i produeix farina', comp. cat. *fariner* (*DCVB*, 5, 746b): «Item tr[a]igo en contemplación del dicho mi matrimonio una suerte sitiada en la questa del molino *farinero*» (III-1, 1573, 25r).

ferreginal 'lloc on hi ha sembrat farratge'; el plural *ferreginals* s'atesta el 1443 en el *Capbreu de Morella* (*DECat*, III, 899a); comp. arag. *ferragenal* 1174 (Fort 1994: § 162): «Item més li dono hun *ferreginal* que tinch sitiat darrere lo castel que affronte ab terra de n'Anthoni Sebil y ab terra d'en Joan Amiget» (III-1, 1560, 77r).

fustero 'qui treballa la fusta', es documenta en el s. XV (Sesma-Líbano 1982); comp. cat. *fuster* (*DECat*, IV, 244b): «Testes el reverendo mossén Monsserrat Gil presbitero y el honorable Joan de Bages *fustero*, fijo de Guillem, habitantes en el dicho lugar de Maçaleón» (III-1, 1573, 40v).

mietros, nietros, metros 'mesura de vi'. Les variants aragoneses *nietros, mietros* es testimonien en el segle XI (cf. Fort 1994: § 1085); i aquesta última en inventaris des de 1374 fins a 1487 (Pottier 1948-1949: 178) i en arag. mod. (Andolz 1992); comp. cat. *metros* 1570, 1575 Fondespatla (Fort, en premsa): «Item trae el dicho Joan Aguilar en contemplación de su matrimonio una cuba cabiente diez *mietros* poco más o menos después dias de su padre» (III-1, 1559, 14v); «Item le doy una cuba cabiente quinze *mietros* poco más o menos» (III-1, 1560, 79v); «Item una cuba de roure cabient asta cinco *nietros* poco más o menos» (III-1, 1573, 43r); «Item una cuba de roure cabiente siete *metros*» (III-1, 1585, 81r).

oliveras 'arbre que fa olives', paraula registrada en arag. med. (Fort 1986: 31; Pottier 1948-1949: 183), i mod. *olibera* (Andolz 1992); comp. cat. *oliveres* 1570, 1573 Fondespatla (Fort, en premsa); *olivera* és actualment la forma del català central i del nord-est del País Valencià, sud del Maestrat i de les Balears (*DECat*, VI, 50a): «En la mesma partida de la vall de Lavena una heredad plantada de *oliveras* y figueras que affrenta mi padre a dos partes» (III-1, 1585, 81v); «Item otra heredad a la partida lo Tocal Gris plantada de cepas y *oliveras* que affrenta con tierra de Miguel Ratella y de mi padre Jayme Viciat» (III-1, 1585, 81v).

ostillas 'estris, atuells', mot aragonès documentat en el segle XV (Pottier 1948-1949: 185; Sesma-Líbano 1982); comp. cat. *ostilles* 1435 (*DCVB*, 6, 37b), oc. ant. *ostilhas*, fr. ant. *ostille*, formes derivades d'USITILIA, metàtesi del clàssic UTE(N)SILIA (*DECat*, IV, 821b-822a): «Item una gonella colorada [...] con otras *ostillas* que me cupieron en partición» (III-1, 1585, 81v).

parada 'bancal de conreus', terme que amb aquest significat el localitza Coromines en 1933 a Valls i amb gran extensió a les terres del Camp de Tarragona (*DECat*, III, 930b; VI 264a); i a més s'empra a les comarques del Pla d'Urgell, Segarra i Priorat (*DCVB*, 8, 212b): «Item més li dono una *parada* de tires que tinch sitiada a la partida la val de Vilanova que affronte ab terra de mi mateys y ab terra d'en Bernat Monreal y senda vezinal al cab y al sol» (III-1, 1560, 77v).

pupillos, popillos, pobills 'hereus, quan són fills' (*DECH*, IV, 698a). Del ll. PUPILLUS, la variant *pobill* , amb *-ll* , és resultat mig-savi ben explicable per la influència del llatí en un terme de dret (*DECat*, VI, 847a-b); comp. la forma aragonesa *popillo* , que l'usen a la vall de Gistau, Bielsa, Torla i Terol amb la significació de 'orfe' (*DECat*, VI, 847b; Andolz 1992): «Item le doy otra heredat sitiada en el mismo término de Calazeyte a la partida llamada la vall del Molí que affrenta con heredat de Miguel Valls y con heredat de *pupillos* de Miguel Andreo» (III-1, 1560, 79r); «Ittem altra heretat en la matexa partida que affronta ab *pobills* de Miguell Just ab que se reserven lo sementer» (III-1, 1573, 41r); «Item una barancada [...] que afrenta con *popillos* de Domingo Alcalá» (III-1,1573, 42v).

sayet 'saiet, saio petit', substantiu registrat també en textos catalans del segle XVI: 1570, 1575 Fondespatla (Fort, en premsa); així mateix del segle XVI són els documents que cita *DCVB* (9, 674b). Aquest diminutiu s'ha format amb el sufix *-et* , també aragonès (*vegeu* n. 6): «y hun *sayet* negre de la mànega ample» (III-1, 1559, 15r); «Item un *sayet* de contray nuebo» (III-1, 1560, 79v).

trehudo 'cens pagat per uns béns concrets, sovint un cens emfitèutic', forma popular aragonesa que es testimonia en el *Libro de Marco Polo* (*DECH*, I, 406a), 1445 Alquézar; 1451 *Lucero* de Benasc, 1498 Isàvena, 1611 Íxar; comp. cat. *traüt* (*DECat*, VIII, 827b-828a): «Item trae el dicho Joan Aguilar en contemplación del dicho su matrimonio una heredat sitiada en el dicho término a la defesa que conffrenta con heredat de Joan Coll y con heredat de Miguel Enguera con el *trehudo* que haze a la senyoria» (III-1, 1559, 13v-14r) .

IV. FINAL

Els textos analitzats en l'apartat III constitueixen un valuós testimoni que fa palesa la situació lingüística en la segona meitat del segle XVI en aquesta àrea de frontera: l'alternança de codis posa en relleu l'habitual contacte del català, del castellà i de l'aragonès, i el coneixement dels parlants de cada un dels codis. Aporten exemples clars d'interferència entre el català i el castellà i entre el castellà i l'aragonès, alhora que proporcionen una sèrie de paral·lelismes lèxics entre el català i l'aragonès en una època en què el castellà predomina en territori aragonès.

MARIA ROSA FORT I CAÑELLAS
Universitat de Saragossa

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ANDOLZ, R. (1992) *Diccionario Aragonés*, Zaragoza, Mira editores. [4ª ed. corregida i augmentada.]

COLÓN, G. (1989) «El aragonés cancilleresco: sociología de un idioma», *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Barcelona, Ariel, pp. 237-270.

— (1993) «L'aragonès i el català», *El lèxic català dins la Romània*, Universitat de València, col·lecció "Biblioteca Lingüística Catalana", pp. 75-83.

DECH = J. COROMINAS & J. A. PASCUAL, *Diccionario crítico y etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid, Gredos, 1980-1991.

DCVB = A. M. ALCOVER & F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca-Barcelona. [2ª ed., 1968-1969.]

DECat = J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona, Curial - «La Caixa», 1980-1991.

ENGUITA, J. M. & LAGÜÉNS, V. (1992) «Aspectos filológicos», *Ceremonial de Consagración y Coronación de los Reyes de Aragón* (ms. R. 14.425 de la Biblioteca de la Fundación Lázaro Galdiano, en Madrid), vol. II, Diputación General de Aragón, Centro de Documentación Bibliográfica Aragonesa, pp. 57-84.

FAVÀ, X. (1996) «Estudi lingüístic de textos inèdits en català al Matarranya», *Anuari de Filologia*, XIX, Universitat de Barcelona, pp. 63-93.

FORT, M. R. (1977) «Estudio lingüístico de sesenta documentos del Proceso de las Cortes de Tamarite de Litera del año 1375, según el manuscrito 2», *Archivo de Filología Aragonesa*, XX-XXI, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 141-262.

— (1986) *Relación del léxico catalán con el aragonés en documentación primitiva aragonesa*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, Departamento de Cultura y Educación.

— (1993): «Manifestaciones catalanas en dos testamentos del siglo XV de La Ginebrosa (Teruel)», *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas* (*Universidade de Santiago de Compostela, 1989*), A Coruña, Fundación «Pedro Barrié de la Maza, conde de Fenosa», vol. V, pp. 317-341.

— (1994) *Léxico romance en documentos medievales aragoneses (siglos XI y XII)*, Zaragoza, Diputación General de Aragón, Departamento de Educación y Cultura.

— (1999a) «L'organització administrativa del consell de Fraga en els primers anys del segle XVI: contribució a l'estudi del lèxic», *Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a la Franja (Calaceit i Fraga)*, Barcelona / Calaceit / Fraga, Institut d'Estudis Catalans / Institut d'Estudis del Baix Cinca / Associació Cultural del Matarranya, pp. 103-124.

— (1999b) «Lèxic de l'administració i del món rural en documentació municipal de Fraga (s. XVI)», *Caplletra*, 27, pp. 87-98.

— (2000) «Elements lèxics i toponímics en un document de Fraga de 1501», *Aragón en la Edad Media XVI. Homenaje al profesor emérito Ángel San Vicente Pino*, Universidad de Zaragoza, pp. 355-371.

— (en premsa) «El català en documentació notarial del segle XVI (Baix Aragó)», *Actes del Dotzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (*París, 5-10 setembre 2000*).

FORT, M. R. & CASTAÑER, R. M. (1999) «Notas lingüísticas y transcripción de los textos en catalán», *Libro de privilegios de Fraga y sus aldeas*, vol. II, Cortes de Aragón, Ediciones facsimilares de las Cortes de Aragón, pp. 187-207.

FRAGO, J. A. (1977) «Una perspectiva histórica sobre la relación entre el léxico navarroaragonés y el del área occitana», *Revue de Linguistique Romane*, 41, pp. 302-338.

— (1980a) *Toponimia del Campo de Borja*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

— (1980b) «Sobre el léxico aragonés. Datos para el estudio de su frontera con el catalán noroccidental a mediados del siglo XV», *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1-5 d'octubre de 1979)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 405-440.

— (1991) «Determinación sociolingüística en la castellanización del valle del Ebro», *I Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Edad Media)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, pp. 115-130.

GEIJERSTAM, R. af (1980) «Sobre Heredia i el bilingüisme medieval aragonès-català», *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (*Andorra, 1-6 d'octubre de 1979*), Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 495-510.

— (1989) «Juan Fernández de Heredia, transmissor de catalanismes lèxics a l'aragonès-castellà», *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, vol. VIII, València, pp. 499-511.

LACRUZ, J. L. (1946) «El régimen matrimonial de los fueros de Aragón», *Anuario de Derecho Aragonés*, Zaragoza, Librería General, pp. 17-153.

LEDESMA, M. L. (1973) «Proceso de las Cortes de Maella de 1404», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, IX, pp. 527-639.

— (1979) *Actas de Proceso de Cortes de Tamarite de 1375*, Zaragoza, Anubar.

PASCUAL, J. A. (1988) «Los aragonesismos de *La Visión Deleitable* del Bachiller Alfonso de la Torre», *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* (Cáceres 30 de marzo-4 de abril de 1987), Madrid, Arco Libros S.A., pp. 647-676.

POTTIER, B. (1948-1949) «Étude lexicologique sur les Inventaires aragonais», *Vox Romanica*, X, pp. 87-219.

— (1952) «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du Moyen Age», *Bulletin Hispanique*, LIV, pp. 184-199.

SESMA, J. A. & LÍBANO, A. (1982) *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.

VENY, J. (1991) «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals», *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, pp. 97-114.

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO GIL

DUES MENES DE FRONTERA (LINGÜÍSTICA I ADMINISTRATIVA), DIVERSOS MODELS DE PARLARS (I DE PARLANTS) XURROS FRONTERERS

Para mi madre, prenda de aquel mes de mayo del 60

1. LIMINAR[1]

L'últim mes de maig, al IV Simposi de Filologia Valenciana –en honor de Joan Veny– organitzat pel Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València, vaig exposar oralment la meua part en l'homenatge al mestre de Campos. *Ecologia i caracterització dels parlars xurros* fou el títol que els organitzadors em van proposar, el mateix que vaig servar per a la versió escrita destinada a les actes corresponents. Un parell de mesos després vaig rebre de l'amic Josep Martines l'encàrrec de col·laborar en el present número monogràfic sobre les relacions entre l'aragonès i el català. Encara en premsa aquella contribució sobre aspectes generals dels parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià, n'ofereixo ara (desembre de 2000) una altra que pretén desenvolupar algunes qüestions particulars d'aquest món lingüístic de frontera.

«La visió dels "altres" valencians: *xurro*(*s*), ús popular i adopció filològica (dialectològica), senyal de continuïtat (lingüística i administrativa) entre valencians i aragonesos de frontera». Extens epígraf, el del punt 5 d'aquell escrit precedent, que reunia i glossava diferents informacions lexicogràfiques sobre el mot *xurro*. Abast

(1) Generosa i gentil, la meua col·lega Mar Massanell i Messalles ha volgut revisar aquest text. I un cop més m'he beneficiat dels seus suggeriments i consells.

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 127-141

divers, el d'aquesta denominació, segons la mitja dotzena de fonts que aleshores vaig consultar: cinc diccionaris de l'àmbit del català i del castellà (*DIEC*, *DRAE*, *DECat*, *DCECH*, *DCVB*) i l'enciclopèdica aportació del professor Joseph Gulsoy a la GEC.

Aplicat sempre a determinats parlars i parlants, i a llurs corresponents territoris, *xurro* (o *churro*) naix com a marca identificadora de la visió de l'altre, etiqueta popular aprofitada (sense el matís pejoratiu que a voltes comporta entre la gent del poble) pels cultivadors de la filologia, i més en particular de la dialectologia. Una alteritat que, dins del context valencià i des de la perspectiva catalanoparlant, abraça com a mínim la modalitat castellana de base aragonesa (àlies, «castellanoaragonesa») emprada pels valencians veïns de l'interior, i també els seus parlants, així com la mateixa terra que els acull. Una etiqueta que, si fem cas del *DCVB*, valdria àdhuc per al sud valencià de parla (castellano)murciana. Una visió de l'altre que s'estén, a més, segons que indiquen algunes fonts consultades (*DECat*, *DIEC*, *DRAE*), més enllà de la divisòria administrativa amb l'Aragó.

De les diverses comarques valencianes d'interior susceptibles de rebre la denominació de *xurres*, em dedicaré ací (com en el meu escrit anterior) a les més septentrionals: l'Alt Millars, l'Alt Palància, els Serrans i el Racó d'Ademús. No pararé esment, si no és per mostrar paral·lelismes o afinitats, a demarcacions com ara la Foia de Bunyol o Énguera i la Canal de Navarrés (que Gulsoy –*GEC*– considera dins del domini xurro), ni a territoris fronterers o enclavaments castellanoparlants del sud valencià (Montoya 1982, 1989). Sí que inclouré, en canvi (a diferència del que vaig fer en l'anterior escrit), dades sobre l'Aragó limítrof amb aquesta part septentrional del País Valencià.

La peculiaritat xurra no implica només una frontera lingüística (castellà/català), sinó també una d'administrativa (Aragó/València). I aquesta última, tot i condicionar determinades actituds dels parlants/habitants xurros de banda i banda de la ratlla (v. l'apartat 6), no impedeix una essencial afinitat lingüística dels corresponents parlars, siguen d'un cantó administratiu o de l'altre.

La percepció de l'element humà i lingüístic xurro desborda la divisòria administrativa amb l'Aragó en aquesta part de País Valencià on la frontera lingüística corre més cap al litoral. En són testimoni les respostes que l'*ALEANR* adjudica a dues localitats xurres del cantó valencià: Aranyuel [Arañuel] (Cs 300) a l'Alt Millars i Titagües [Titaguas] (V 101) als Serrans. SERRANO és el títol del mapa 515, que consigna *churro*[2] per a totes dues localitats, i si bé la segona aporta la precisió 'Habitante de la parte alta de la provincia de Valencia', per a la primera s'especifica 'Aragonés' com a glossa.

D'altra banda, *xurro* serveix per a anomenar l'element veí de l'Aragó limítrof (la gent, la parla, la terra) més cap al nord, allà on la ratlla administrativa coincideix amb la frontera lingüística. En rebem testimonis dels dos costats del llindar lingüisticoadministratiu: «I aquells pobles lluny? —És a Cantavella i a l'Anglesola [*Cantavieja* i *la Iglesuela del Cid*, en les respectives versions castellanes oficials], que parlen xurro», li explicaven a Joan Coromines l'any 1935 (DECat, s.v. *xurro*). «En el

(2) Com faig en aquest cas, em prenc d'ara endavant la llicència de convertir a l'ortografia castellana les dades de l'àmbit castellanoaragonès aportades per l'*ALEANR* i per l'*ALPI*, que utilitzen una transcripció prou complicada de reproduir en aquest mitjà informàtic.

habla de Iglesuela se dice de los aragoneses que viven al límite del País Valenciano», escriu Julián (1998: 30) des de l'Anglesola.

Amb aquest esperit transfronterer d'allò xurro, aplego en la meua contribució dades extretes bàsicament de monografies dialectals i de l'*ALEANR*, corresponents a les quatres comarques valencianes esmentades i a una faixa de l'Aragó (província de Terol) contigua al País Valencià (tant al de parla catalana, més al nord, com al de parla castellana –xurra– des de Villahermosa –v. 6.2.1– cap al sud). Dades que responen a diferents talls cronològics del segle XX, des de les ja llunyanes de Torres Fornés (1903) fins a les més recents de les últimes dècades.

Recull de material amb què confio allunyar la temptació de percebre el xurro i els xurros com un tipus de parlar i una mena de gent de característiques essencialment homogènies. Sanchis (1967: 210) ja ens advertia, a propòsit de Fanzara (l'Alt Millars, a la vora del domini lingüístic català), sobre trets que, tot i ser «[...] comunes al habla de los demás pueblos del Alto Mijares, suelen producirse en Fanzara con bastante mayor intensidad [...]». Així, la pèrdua de *-d-* intervocàlica en formes com *mariu* o *perdiu*, que ja no es dóna poc més a l'interior, Millars amunt. Menys cautament, en canvi, Llatas (1959, I: 79) presentava com «de uso común en todos los pueblos del contorno» la majoria de mots del seu vocabulari del Villar del Arzobispo i la comarca dels Serrans, fins i tot aquells per als quals no consignava cap localització. No és creïble, però, que formes com *cadira* (Llatas 1959, I: 148) o *juliol* (Llatas 1959, II: 55), catalanismes evidents, s'utilitzessen aleshores (ni menys ara) gaire més endins de la frontera lingüística (a la vora de la qual se situa el Villar). Ni, per tant, que arribe(sse)n fins a la localitat més ponentina del territori explorat per Llatas (1959, I: 79; n. 4): a saber, Casas Bajas, al Racó d'Ademús.

De les nou contribucions de Nebot que compto a l'*Archivo de Filología Aragonesa* (*AFA*),[3] d'entre els números que van de l'any 1980 al 1994, només en unes quantes (Nebot 1982: 63; 1983: 47; 1986: 123-124; 1994: 155) he sabut trobar l'advertiment explícit de l'autora sobre els cinc punts en què va realitzar enquestes *in situ*: concretament, a Aiòder [Ayódar], Torralba del Pinar, Vilamalur [Villamalur] (a l'Alt Millars), l'Alcúdia de Veo [Alcudia] i Almedíxer [Almedíjar] (a l'Alt Palància); tots cinc, de la zona pròxima a la frontera lingüística. Tot i així, aquests nou articles de Nebot publicats a l'*AFA* inclouen títols on s'al·ludeix sense més precisió a *el Alto Mijares* i *el Alto Palancia*, com si els respectius textos s'ocupessen en general dels parlars de la cinquantena de municipis que apleguen totes dues comarques. Em temo, doncs, que més d'un lector corre el risc de tenir una visió esbiaixada d'aquests parlars de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, si es refia de l'adequació dels títols als articles de referència.

Un altre risc és que l'extrapolació de dades d'aquells cinc punts d'enquesta al conjunt de les dues comarques faça incórrer l'autora ocasionalment en inexactituds com aquesta: «La comadreja recibe la denominación de *mustela*» (Nebot 1994: 188). On?, em pregunto. Si Nebot hagués fet enquestes més a l'interior, sens dubte hauria trobat la forma *paniquesa*, general pel Baix Aragó de parla castellana, amb continuïtat

(3) De les quals sis són citades al llarg del meu article i, per tant, recollides entre les referències bibliogràfiques finals.

per l'Alt Millars més ponentí. La recull Gargallo (1982: 245) a la seua Puebla de Arenoso natal. La consigna l'*ALEANR* a Aranyuel (Cs 300; mapa 472: COMADREJA).[4] *Mustela* s'utilitza en una part de l'Alt Millars i de l'Alt Palància, però no penetra fins al límit amb l'Aragó, ni molt menys s'utilitza a Rubielos, al territori contigu de la província de Terol, com pretén Nebot (1994: 188).[5] Tampoc al Racó d'Ademús (*ibídem*), que té igualment *paniquesa* (Gargallo 1987: 708-710).

Aquesta distribució lèxica entre *mustela* (amb lleus variants com *mustelda* o *mostelda*), que continua territorialment la *mustela* de l'àmbit català, i *paniquesa* (amb continuïtat per bona part de l'Aragó), em pareix una mostra evident de la diversitat interna (no sempre ben ponderada) dels parlars castellanoaragonesos de l'interior valencià, així com dels de l'Aragó més immediat.

Sobre aquest àmbit lingüístic de frontera, sobre una sèrie de qüestions lligades a la fesomia dels seus parlars, tracto en els quatre apartats següents.

2. CONTINUÏTAT D'ÀREA LINGÜÍSTICA TRANSFRONTERERA: ELEMENTS ARAGONESOS O CATALANS? (O CATALANS I ARAGONESOS?)

Tot sovint es poden llegir interpretacions que expliquen determinats mots d'aquesta àrea xurra com a valencianismes (catalanismes), quan fàcilment es presten a ser interpretats alternativament com a aragonesismes. M'hi vaig referir a Gargallo 1986: 652-653. Però val a dir que també es pot donar la situació inversa, com em fa notar Montoya (1989: 168), o sia, que pretesos aragonesismes admeten la interpretació alternativa de catalanismes en aquesta mena de parlars castellans fronterers. «Diuen que cadascú agrana cap a sa casa», afirma en un altre lloc el mateix Montoya (1982: 64). I deu ser cert. Un parell de pàgines més avall aquest autor (Montoya 1982: 66) es refereix a *ansa* com a catalanisme de l'enclavament de Monfort, segons dada que extrau de l'*ALPI* (mapa 18: ASA). L'atles en qüestió mostra com aquesta variant, que conserva el grup -NS- del llatí ANSA, s'estén per bona part del terç oriental peninsular, i abraça territori de parla castellana i catalana del País Valencià. L'*ansa* de Monfort, així com la de l'àmbit xurro que jo contemplo ací, tant podria ser un catalanisme com un aragonesisme. No deu ser molt diferent el cas de *pansa* (< lat. PANSA), forma general a l'Aragó, amb continuïtat per la zona xurra [*ALEANR*, mapa 1530: (UVA) PASA]. La *pansa* que recull Torres Fornés (1903: 267) entre les paraules aragoneses de Sogorb [Segorbe], a l'Alt Palància, bé podria trobar algun candidat que la volgués explicar com a catalanisme. I potser no els faltaria raó, ni a Torres Fornés ni al postulador de la interpretació alternativa des del català. Sens dubte perquè són abundants els casos de continuïtat d'àrea lèxica on la fonètica (la històrica i l'actual) va d'acord amb el català veí i amb l'aragonès residual que perviu en aquests parlars de frontera.

Molts filòlegs s'han referit ja a aquesta comunitat constitutiva de trets entre l'aragonès i el català. Així, els meus admirats Colón (1976: 88-89) i Veny (1991: 100-

(4) Tot i que l'*ALEANR* va ser publicat entre 1979 i 1980, Nebot no trau profit dels valuosos materials d'aquesta obra en els articles esmentats. Aparentment perquè aquests deriven d'un treball anterior a l'aparició de l'atles (una tesi doctoral, pel que sembla), les dades del qual no s'haurien incorporat ja als articles, de publicació més recent i esglaonada.

(5) L'autora es refia del diccionari d'Andolz (1984, s.v. *mustela*), inexacte en aquesta dada i en un bon grapat d'informacions lexicogràfiques sobre Rubielos. Vegeu més detalls a Gargallo (1986: 655-656).

103). També s'ha escrit prou sobre els elements de lèxic compartit (tot sovint sense indicis diferenciadors en la fonètica) que troben acollida en parlars castellans de frontera dins l'àmbit administratiu valencià, romanços de tipus consecutiu.[6] Remeto sense més detall a les consideracions de Nebot (1991: 41) sobre el castellanoaragonès de l'Alt Millars i l'Alt Palància, a les de Gulsoy (1963-1968: 335) sobre els parlars d'Énguera i la Canal de Navarrés, i a les de Montoya (1989: 167-168) sobre el (castellano)murcià de terres alacantines. Tots tres assenyalen elements lèxics susceptibles de ser mirats i explicats diferentment, com qui mira l'anvers o el revers d'una mateixa fulla.

3. EL COMPONENT ARAGONÈS, A BANDA I BANDA DE LA RATLLA ADMINISTRATIVA

Si no és en alguns dels aragonesismes, més o menys declarats o evidents, que s'han estès pel català de terres valencianes (Veny 1991), en general els elements de procedència i afinitat aragoneses (tot sovint delatats per llur tractament foneticohistòric) que trobem en l'àmbit xurro, palesen una continuïtat entre els parlars castellanoaragonesos del costat administratiu valencià i els de l'altra part de la ratlla, però no solen traspassar la frontera lingüística cap a llevant. L'*ALEANR* constitueix des de fa un parell de dècades, d'ençà de la seua publicació, un suport visual inestimable per a argumentar el que la documentació antiga, la gramàtica històrica i altres indicis fragmentaris com les monografies dialectals ens suggerien a voltes de manera parcial fins fa ben poc.

Vaso 'arna, rusc, buc d'abelles' sembla que és un d'aquells elements lexicals de procedència aragonesa que ha penetrat fins al català de terres valencianes, més que no pas un mossarabisme (com pretén Coromines en el seu *DECat*, s.v. *vas*). Així ho suggereix Joan Veny (1991: 111), amb una certa prudència, però («si no són [aquest i *colmena*] casos de continuïtat d'àrea lingüística»). I els diversos testimonis de *vaso* en la zona xurra (Monzó 1951: 238; Gargallo 1982: 256; 1987: 1132) fan de pont dins una àrea lèxica que baixa des de Navarra i l'Alt Aragó (*ALEANR*, mapa 745: COLMENA).

Mots que el diccionari acadèmic del castellà (*DRAE*) localitza a l'Aragó, com *mardano* ('mascle de l'ovella') o *güeña* ('embotit fet de vísceres del porc'), cobreixen també el castellanoaragonès de València. A més de nombrosos testimonis en monografies dialectals (*mardano*: Alba 1986: 44; Gargallo 1982: 240; 1987: 1056; Llatas 1951, II: 77; Nebot 1985: 460; *güeña*: Gargallo 1982: 235; 1987: 1037; Llatas 1959, II: 40; Nebot 1991: 37; Torres Fornés 1903: 263), ens corroboren l'ús de les dues formes en aquesta zona els mapes 603 (MORUECO) i 685 (EMBUTIDO DE VÍSCERAS) de l'esmentat atles.

Altres formes no exclusives de l'Aragó ni de l'aragonès, però en tot cas circumscrites a l'orient peninsular, cobreixen igualment la nostra àrea de frontera: com l'*ababol*

(6) Segueixo la terminologia de Veny (1985: 29) a propòsit de dialectes (romànics) –jo en diré *romanços*– *constitutius* i *consecutius*: «Segons que l'origen dels dialectes romànics arranqui de l'evolució *in situ* del llatí vulgar parlat en el territori en qüestió o sigui resultat d'un trasplantament humà o colonització, podem distingir els *dialectes constitutius* dels *dialectes consecutius* [...]»

('rosella') que, segons el *DRAE*, s'utilitza prioritàriament «en regiones del Oriente de la Península». Nom de flor que l'*ALEANR* registra a bastament per l'Aragó, amb continuïtat per l'àrea xurra de València (cf. a més els testimonis de Gargallo 1982: 214; 1987: 943; Llatas 1959, I: 87; Nebot 1990: 107; Ríos 1989: 117; Torres Fornés 1903: 252). Utilitzat a Múrcia, Sòria i Conca, segons el *DCECH* (s.v. *amapola*). Nom d'una revista trimestral editada des de 1995 per l'*Instituto Cultural y de Estudios del Rincón de Ademuz*.

4. LA INFLUÈNCIA DEL CATALÀ (VALENCIÀ), BEN NOTÒRIA ALS PARLARS DE FRONTERA LINGÜÍSTICA, MENYS MARCADA COM MÉS A L'INTERIOR

Basant-se en dades de l'*ALEANR*, i sota el títol d'«Algunas influencias léxicas del catalán en el castellano de Aragón», Fort realitza (1988) un estudi sobre la penetració d'un bon grapat de tipus lexicals catalans (amb les seues variants) per terres de l'Aragó de parla castellana. No deixa de cridar-me l'atenció que el mapa que aporta l'autora (Fort 1988: 841) mostre una franja d'escassa penetració de catalanismes al sud-est de les províncies d'Osca i Saragossa (a tocar d'aquella altra «Franja»; la de l'Aragó catalanòfon), mentre que la major part de la de Terol (a excepció d'una llenca de terra a tocar de la província de Saragossa i, és clar, del tros terolenc de la Franja catalanoparlant) està coberta per catalanismes dels que Fort examina en la seua mostra. Fins al punt que en aquesta demarcació provincial de Terol l'autora distingeix cinc zones, ordenades segons la densitat (de més a menys) de formes d'origen català. La zona número 1 agrupa punts d'enquesta de l'est de Terol, molt pròxims al límit amb el País Valencià: una faixa de terra que va de nord a sud, des de Bordón i Tronchón a Olba i Manzanera (aquests dos, a la vora ja de les comarques valencianes castellanoparlants de l'Alt Millars i l'Alt Palància). La número 2 aplega tres localitats de l'extrem meridional de l'Aragó (Masegoso, Arcos de las Salinas, Riodeva) que rodegen el Racó d'Ademús. Les tres zones restants ocupen respectivament (i aproximada) el centre, l'oest i el nord de la província.

Val a dir que aquests catalanismes de Terol en general formen part d'àrees lèxiques de penetració cap a l'oest que (lògicament) impliquen també l'àmbit lingüístic castellanoaragonès de l'interior valencià. És, si més no, significatiu que la força expansiva de determinats mots catalans (digueu-ne, si preferiu, valencianismes) els haja portat a bona part del Baix Aragó més meridional. Com a mostra, faré una ullada a tres casos de propagació lèxica del català terra endins, d'entre els materials elaborats per Fort (1988), completant-los amb l'intermedi territorial del País Valencià castellanoparlant.[7]

1. El tipus lexical *guardiola* (amb variants com *driola*) és abundosament registrat per l'*ALEANR* (mapa 1217: HUCHA) en punts de tota la província (Fort 1988: 835).

(7) No m'aturo en consideracions etimològiques. A propòsit de l'origen i les vicissituds de cada mot, vegeu el treball de Fort (1988) o el *DECat*.

El mateix atles anota per a Ademús (V 100) *driola*; *radiola* a Aranyuel (Cs 300); *hucha* i *radiola* a Sogorb (Cs 301).[8] Les monografies dialectals consultades ens forneixen: *guardiola* i *vidriola* en localitats de l'Alt Millars i l'Alt Palància pròximes a la frontera lingüística (Nebot 1983: 54); *driola*, *guardiola* i *ladriola* al Racó d'Ademús (Gargallo 1987: 1008, 1037, 1047); *ladriola* a Sarrión (Terol), no gaire lluny del País Valencià (López 1992: 51).

2. Tal com indica Fort (1988: 836), amb una lleu adaptació al tipus derivatiu castellà tenim *bezón* o (en plural) *bezones* (i en algun testimoni contigu al català la variant amb *-s- besón/-es*) en punts d'enquesta orientals de l'*ALEANR* (mapa 1079: GEMELOS), des de la província d'Osca fins a la de Terol, al llindar d'aquesta amb l'Alt Millars. L'atles recull igualment *bezones* a Aranyuel (Cs 300) i Begís [Bejís] (Cs 302), i *besones* a Sogorb (Cs 301). Dades de l'Alt Millars i de l'Alt Palància que ratifiquen i precisen altres estudis: Nebot (1982: 97) aporta un *bezón* en els seus tres punts d'enquesta de l'Alt Millars (v. ap. 1), i un *besón* en els dos de l'Alt Palància (v. ap. 1); la segona variant correspon, per cert, a la zona de *seseo* d'aquesta comarca. La mateixa autora remet al *bezón* sogorbí de Torres Fornés (1903: 256), que, tot i el títol de l'obra (*Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*), no sembla pas que siga un aragonesisme de la zona, tal com es desprén del present apartat. El fet que el registren alguns diccionaris aragonesos (així, el d'Andolz 1984) no li confereix automàticament l'entitat d'aragonesisme de procedència constitutiva. En tot cas, «aragonès» en el vague i desaconsellable sentit de pertanyent a alguna zona d'Aragó.[9] D'entre les dades extretes de monografies dialectals, anoto encara les següents: *bezón* a l'Anglesola (Julián 1998: 28, que corrobora el de l'*ALEANR* –Te 405); així com a Lludient [Ludiente], a l'Alt Millars (comarca a la qual pertany també el *besón* de Monzó 1951: 208). *Bezón*(*es*) a la Puebla de Arenoso (igualment a l'Alt Millars, a tocar de l'Aragó: Gargallo 1982: 220). *Besón* al Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 129), localitat amb *seseo* (v. 5); i, segons aquest autor, en algunes altres localitats de la comarca dels Serrans (*la Serranía*, com en diuen a la zona).

3. Per gairebé tota la província de Terol es registra el verb *espolsar* (*ALEANR*, mapa 899: SACUDIR; Fort 1988: 838). Les monografies consultades en donen notícia a les comarques valencianes de parla xurra: a l'Alt Millars i a l'Alt Palància (Alba 1986: 128; Barberá 1962: 250; Gargallo 1982: 231; Monzó 1951: 219; Nebot 1990: 134); als Serrans i al Racó d'Ademús (Llatas, I: 255-256; Gargallo 1987: 1022).

Fort (1988: 841) remata el seu article tot referint-se a l'extensió de *driola*, *espolsar* i una altra forma (*corbella*) per quasi tot el territori terolenc, i es planteja fins a quin punt es pot parlar d'una penetració catalanovalenciana a l'Aragó, «[...] o más bien debemos referirnos a un léxico perteneciente a un tronco común». Em miro amb cautela aquesta última conjectura. L'extensió de manlleus lexicals a un territori veí pot atorgar-los al cap del temps una certa carta de naturalesa en aquest territori d'acollida, però si en els tres casos plantejats anem als orígens, si fem gramàtica històrica o història del lèxic, no anirem a parar a un tronc comú, a un fons catalanoaragonès constitutiu (com en els casos de l'apartat 2). Anirem a parar al català.

(8) Faig notar que els punts Cs 301 (*Segorbe*) i Cs 302 (*Bejís*) de l'*ALEANR* semblen intercanviats. Ignoro si les dades que n'ofereix l'atles també estan intercanviades, o si es tracta només d'un lapsus en la numeració i l'emplaçament dels punts d'enquesta als mapes.

(9) No ho deu veure així Nebot, que acostuma a citar com a aragonès tot el que prové d'Andolz (1984). Per això escriu en el cas que ens ocupa: «En arag. *bezón* i *besó*» (Nebot 1982: 97). Per a la primera variant remet a tres repertoris aragonesos (Pardo, Coll, Andolz); per a la segona, només a Andolz, que localitza *besó* a Calaceit i Cretes (!), dues localitats catalanoparlants de la província de Terol.

En qualsevol cas, la quantitat de catalanismes que traspassen la frontera lingüística és molt més minsa com més endins. Fet al qual s'han referit ja alguns autors com Nebot (1991: 38-41), que analitza, a més, pel que fa a l'Alt Millars i a l'Alt Palància, alguns factors determinants d'aquesta penetració (proximitat geogràfica, matrimonis, servei domèstic, afluència de valencianoparlants als llocs d'interior durant l'estiu, etc.).

Jo diria que entre les zones de frontera lingüística i aquelles de més a l'interior no només varia la quantitat dels elements catalans incorporats, sinó també la qualitat, i concretament l'estructura sil·làbica del consonantisme final, més fidel al català d'origen com més a la vora del límit lingüístic (i viceversa). Finals consonàntics amb les oclusives sordes *-p*/*-t*/*-c* o amb les palatals africada (*-ch*), nasal (*-ñ*) o lateral (*-ll*), són impropis del castellà. I si bé no són infreqüents els casos d'adaptació en alguns catalanismes dels parlars estrictament fronterers, hi són també abundants els elements lèxics que guarden fidelitat al consonantisme final que els ofereix el català de procedència. Fa anys que vaig escriure sobre aquest tractament divers de l'adaptació dels valencianismes (en general substantius o adjectius masculins) als parlars xurros (Gargallo 1989). I ara torno a cavil·lar-hi.

Penso en els casos de lusismes incorporats en parlars castellans pròxims a la ratlla amb Portugal. I llegeixo el que va deixar escrit Gregorio Salvador sobre els manlleus del portuguès a l'espanyol: «[...] No tiene el lusismo ese aire de extranjería, de artículo de contrabando, que presentan, al menos durante algún tiempo, palabras procedentes de otras lenguas [...]» (Salvador 1967: 239). Efectivament, per les característiques constitutives afins del castellà i el romanç gallegoportuguès, i encara més per una estructura sil·làbica també afí en relació amb el consonantisme final, portuguesismes dialectals com *fañoso*, *payo*, *rodo*, *aguiero*, *buraco*, *porco*, *pelejo* (independentment de llur significat) no han tingut problemes ressenyables d'adaptació formal des dels corresponents models portuguesos d'origen (Salvador 1967: 260-261). A diferència d'alguns catalanismes de l'espanyol general, o dels de la zona xurra.

D'aquesta mena de catalanismes inadaptats, fidels al consonantisme original, n'hi ha molts al Villar del Arzobispo, tal com assenyala Llatas (1959, I: 52), que n'enumera els següents: (amb *-t*) *atabut*, *barrechat*, *borinot*, *brot*, *corcusit*, *chulivert*, *chut*, *frechint*, *menchant*, *mut*, *porrat*, *pulput*, *tamarit*, *titot* i *turrat*; (amb *-ll*) *barull*, *caramull*, *estornell*, *mesell* i *sorell*; (amb *-ch*) *Benacloch* (excepcionalment un topònim),[10] *escabech*, *fuch*, *rebuch* i *calich*.

Doncs bé, són molts menys els que trobarem amb aquesta mena de terminacions terra endins. Al Racó d'Ademús, per exemple, en registro tan sols quatre: *forcachet* ('mena de collar de fusta que es posa al coll dels muls per a llaurar'), *forcat* ('arada en forma de forca que s'aplica a un sol mul per a la llaurada'), *¡fuch!* (interjecció emprada per a espantar els animals o traure's algú del damunt) i *pulput* 'puput' (Gargallo 1987: 1028, 1029, 1089); aquest últim, només a la Puebla de San Miguel (v. 6.4).[11]

No en detecto gaires més al límit de l'Alt Millars amb l'Aragó, a la Puebla de Arenoso: *borinot*, *calbot*, *cheperut*, *¡fuch!*, *gallet* (*beber al -*), *pulput*,

(10) «[...] caserío y partida rural enclavados en el término municipal de Chulilla, muy próximos al Villar del Arzobispo» (Llatas 1959, I: 128).

(11) *Pulput* a Titagües (V 101), als Serrans, segons l'*ALEANR* (mapa 459: ABUBILLA), que anota variants com *burbut* o *bebut* pel centre de la província de Terol.

rebuch; figuren per ordre alfabètic dins del vocabulari inclòs a Gargallo 1982: 214-258.

D'entre els catalanismes amb *-t*, alternen en l'àmbit xurro formes amb reforçament vocàlic (adaptades) amb d'altres sense adaptar: *borinot*/*-e*, *calbot*/*-e*, *escarot*/*-e*, *porrat*/*-e*. Remeto per als detalls a Gargallo 1989: 491-492. I a aquesta mateixa obra, de manera general, en relació amb alternances similars (de distribució geogràfica complementària) en catalanismes amb [p], [k] i [tʃ] finals.

Ara bé, de catalanismes amb les palatals lateral i nasal conservades en posició final absoluta, no se'n troben més que a recer de la frontera lingüística.

Reguiñ 'rondineig, fastidi, mal humor' (tal com el mot valencià d'origen és definit al *DCVB*, s.v. *reguiny*), del Villar del Arzobispo, esdevé *reguiño* en localitats una mica més interiors (Llatas 1959, I: 154). I el *reguiñ* que Monzó (1951: 234) atribueix a l'Alt Millars, tot i que no s'hi precisa més la localització, el prevere degué recollir-lo d'algun punt fronterer.[12] *Codoñ* és un saborós catalanisme que recull Nebot (1990: 144) a Almedíxer.

Prou més abundants (però sempre a recer de la divisòria lingüística) són els catalanismes amb *-ll* (palatal) que semblen testimoniar les transcripcions de les diverses monografies consultades.[13] Als anotats per Llatas (1959, I: 52) –v. supra– podem afegir-ne ara alguns de l'Alt Millars, com *caramull* (Alba 1986: 33) i *forcall* (Nebot 1985: 427), que terra endins es fan *caramul* i *forcal* (així a la Puebla de Arenoso, Gargallo 1982: 223, 233). D'aquestes dues formes, la primera vessa més enllà de la frontera administrativa amb l'Aragó: López (1992: 11) anota *acaramul* per a Sarrión. *Raspall*, *paixarell* (forma en què *-ix-* correspon a una articulació prepalatal sorda [ʃ])[14] i *replanell* testimonia Alba (1986: 44, 61, 150) a Lludient. També a l'Anglesola, al llindar de la província de Terol amb la de Castelló, i a tocar de la frontera lingüística (v. 6.1), Julián registra (1998: 27, 37) *aguamoll*, *arguell* i *rovell*.

Sens dubte la permeabilitat que demostren en relació amb el català les poblacions arrecerades a la frontera lingüística, és molt més notòria que terra endins. Es tracta de localitats on els habitants tenen un coneixement (si més no passiu) del valencià, com ha assenyalat Nebot (1991: 41) per a l'Alt Millars i l'Alt Palància, i com puc acreditar jo mateix per al Villar del Arzobispo o l'Anglesola.

No és estrany, doncs, que s'hi produïsquen fenòmens de coexistència d'elements castellans i catalans, com un de ben curiós que Alba (1986: 51) testimonia a Lludient, a saber, diminutius amb base lèxica catalana al costat dels primitius amb tipus formal castellà: *uña*/*unglica*, *hembra*/*femellica*, *hombre*/*homenico*, *palmo*/*pamico*, *mesa*/*taulica*, *mujer*/*donica*. Coexistència lexical que em recorda les observacions de Gulsoy (1970: 101) per a la localitat (també fronterera) d'Énguera, «[...] where one hears *azaite* and *oli*, *cozina* and *cuina*, *helor* and *chelor*, *mesa* and *taula*».

També deu ser fruit d'aquesta influència catalana, més efectiva en llocs fronterers de l'àmbit xurro, un gran nombre d'expressions que els mateixos parlants per força han de percebre com a alienes al castellà: *¡Casi res porta el diari!*, *¡Torna-li la trompa al*

(12) Com ja he escrit abans (Gargallo 1989: 494, n. 27), no em mereix cap credibilitat el *reguiñ* que Andolz (1984) adjudica a la localitat terolenca de Sarrión, molt apartada de la frontera lingüística.

(13) S'haurà de tenir en compte, però, com a mesura de prudència, que aquestes transcripcions amb *-ll* són només un indici de la pronúncia real, a falta d'enregistraments de viva veu.

(14) Pronúncia del tot excepcional en el parlar de Lludient. No trobo el testimoni de cap altra paraula amb aquest so en la corresponent monografia d'Alba (1986).

chic!, al Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 169; II: 199). *Salut y forsa al canut*, *Voto a Déu si m'alzo*, a l'Anglesola (Julián 1998: 59, 64). O fins i tot refranys com el d'aquesta mateixa localitat: *El que la entorta se la emporta* (Julián 1998: 54); o el del Villar del Arzobispo (*El que l'antorta se l'amporta*; Llatas 1947: 169); com el refrany valencià que els fa de model («Qui l'entorta, se l'emporta»; *DCVB*, s.v. *entortar*).

Refranys com aquell que jo mateix vaig recollir a Fanzara: *Peñagolosa emboirá, als huit dies seca o bañá* (Gargallo 1993: 419). Refranys que només excepcionalment penetren terra endins, tot i que siga amb lleus adaptacions. Com aquest que encara he pogut arreplegar a la Puebla de Arenoso i al Racó d'Ademús, en al·lusió a la creixença del dia arran del solstici d'hivern: *A/Pa Nadal, un paso (de) pardal*.[15]

5. DECANDIMENT I PÈRDUA D'ALGUNS TRETS GENUÏNS, AVENÇ I CONSOLIDACIÓ DE LA NORMA CULTA CASTELLANA

A la dècada dels 60, Gulsoy escrivia (1968: 1737-1738) sobre un ancià de Fanzara «[...] que guarda la *s* sonora con cierta vitalidad». Aquesta articulació sonora (distingida de la corresponent sorda en funció de l'etimologia o de la fonètica sintàctica) va descriure-la Sanchis (1967: 209-210) en la mateixa dècada. La mateixa en què l'ALPI (1962) ens deixava el testimoni (de dècades pretèrites) de diverses formes transcrites amb [z] als seus mapes: tal com el que interroga sobre el nom de la localitat estudiada (756), *Fan*z*ara* (mapa 2: DENOMINACIÓN DEL LUGAR); així també en altres posteriors (9: ACERO; 22: CAUSA; 43: CEREZA; 49: COCINA).

En canvi, a la dècada dels 80, en alguna de les meues incursions fanzarines, ja no vaig ser capaç de sentir cap [z] en aquesta localitat altmillarenca contigua al valencià de la Plana.

Als anys 60 Joan Coromines va comunicar a Joseph Gulsoy (1963-1968: 328, n. 47) que «[...] havia notat la *s* sonora en mots i combinacions com *cosa*, *casarío*, *desecho*, las aguas [...]» a la localitat de l'Alcúdia de Veo (a l'Alt Palància). Nebot (1985: 411) ja no la hi va trobar.

Com ha succeït amb aquest tret propi de Fanzara i de l'Alcúdia, és ben possible que amb el nou segle acabe per esmorteir-se el típic *seseo* de la mateixa Fanzara (Sanchis 1967: 210), de diverses localitats de l'Alt Palància,[16] i qui sap si també el del Villar del Arzobispo (Llatas 1959, I: 37, 40-41, 78).

És un risc similar al que han de córrer entre les pròximes generacions de parlants moltes de les característiques (lexicals sobretot) descrites en els apartats precedents (2, 3 i 4).

L'apel·latiu familiar de *mare* que retrata Torres Fornés (1903: 155-156) en el parlar de Cortes de Arenoso, a partir de diàlegs caricaturescos com el que Mundina (1873: 267) atribueix a aquest poble, a penes se sent ja a la comarca de l'Alt Millars. D'entre els punts xurros de l'*ALEANR* (mapa 1096: NOMBRE FAMILIAR DE LA MADRE), només trobo una *mare* (juntament amb *mama*) a Aranyuel (Cs 300).

(15) A Gargallo (1993) tracto amb més detall d'aquest suggerent fenomen d'interferència lingüística transfronterera: l'adopció/adaptació de refranys catalans en territori lingüístic castellanoaragonès.

(16) «Alcudia de Veo, Almedíjar, Altura, Azuébar, Castellnovo, Chóvar, Navajas, Segorbe, Soneja, Sot de Ferrer», segons que enumera Nebot (1991: 18).

Són moltes les monografies que registren el participi analògic *tuvido* en la zona que ens ocupa (no val la pena de citar-les). En canvi, l'*ALEANR* (mapa 1655: TENIDO) no en dóna cap testimoni en aquesta àrea de frontera (i ben pocs en la resta del domini castellanoaragonès). Potser per la pressió inhibidora del moment de l'enquesta. Potser també perquè *tuvido*, com altres trets genuïns, fa temps que es bat en retirada davant l'avenç i la consolidació de la norma culta castellana.

6. FINAL: DIVERSOS MODELS DE PARLARS (I DE PARLANTS) XURROS FRONTERERS

6.1 *Parlars (i parlants) de frontera lingüística*

Especialment permeables a la influència de l'àrea catalanoparlant contigua, aquests parlars exhibeixen un hibridisme molt més marcat que els seus continuadors xurros de terra endins, un mestissatge lingüístic que en certa manera recorda els parlars castellans fronterers d'Énguera i la Canal de Navarrés (Gulsoy 1963-1968) o alguns altres de fronterers (enclavaments inclosos) del sud valencià (Montoya 1989). Els corresponents parlants són sensibles a aquest veïnatge lingüístic, molts són bilingües (almenys passius). I prou allunyats com estan de la ratlla administrativa amb l'Aragó, jo diria que no senten tant com altres xurros de més amunt la comunitat cultural i de sentiment amb la gent aragonesa. Més aviat viuen en un món de frontera que els brinda possibilitats de relació humana (familiar, comercial) en dues llengües, en dues valencianitats perfectament compatibles. Aquest podria ser el cas de Fanzara (l'Alt Millars), amb una singularitat lingüística fronterera que ha cridat l'atenció dels dialectòlegs des de ja fa temps. Model fanzarí que, en qualsevol cas, no sembla massa allunyat del d'altres localitats de frontera lingüística, com Lludient (també a l'Alt Millars), l'Alcúdia de Veo (a l'Alt Palància) o el Villar del Arzobispo (als Serrans).[17]

6.2 *Parlars (i parlants) de frontera lingüística i administrativa*

A diferència dels del subapartat anterior, hi ha parlars (i parlants) situats a la vora del català però també a la de la ratlla entre l'Aragó i el País Valencià. Amb dues situacions relativament inverses.

6.2.1 La que encarna exclusivament un poble de frontera, Villahermosa del Río (amb els seus habitants). Aquesta localitat de l'Alt Millars, tot i trobar-se ben a prop de pobles catalanoparlants, queda aïllada d'aquests per la barrera orogràfica que corona el cim de Penyagolosa. Lògicament no està sotmesa a influències del català similars a les de les poblacions del subapartat precedent. I, en canvi, el seu parlar és prou afí al de pobles veïns de la mateixa comarca (així, Cortes de Arenoso), amb els quals, a més,

(17) Potser els castellano-parlants d'Olocau del Rei [Olocau del Rey], a l'extrem occidental de la comarca valenciana dels Ports, tinguen en el seu enclavament lingüisticoadministratiu, a tocar del català, una certa afinitat de sentiments amb la gent de Fanzara, Lludient, l'Alcúdia o el Villar.

comparteix veïnatge amb l'Aragó. No és d'estranyar, tampoc, que els seus habitants senten una afinitat especial (lingüística, humana) amb els aragonesos de l'altra banda de la ratlla, tal com els parlants que retrato al subapartat 6.3.

6.2.2 La de l'Anglesola, que podria servir de model extrapolable a d'altres localitats de Terol contigües a València i al valencià. El seu parlar manifesta una marcada influència de l'element català (lèxic, expressions, refranys; v. 4), i els seus parlants estan oberts a una relació humana ben estreta amb els veïns valencians (catalanoparlants), però, segons que jo mateix he pogut percebre, el sentiment de pertinença a l'Aragó els diferencia notablement dels valencians (xurros) de frontera lingüística, per als quals l'Aragó és una realitat considerablement més llunyana (v. 6.1).

6.3 *Parlars (i parlants) de frontera administrativa*

No hi ha una gran diferència entre el parlar del meu poble (Puebla de Arenoso, a l'Alt Millars) i el de la veïna localitat terolenca d'Olba. En canvi, la ratlla que els separa sí que pot influir en el sentiment (socio)lingüístic dels pocs habitants d'un lloc i de l'altre. La consciència mixta dels de la Puebla («hablamos castellano, o churro, o chapurreau, o como podemos; pero somos valencianos, o medio valencianos y medio aragoneses, o churros») no la tenen els d'Olba. En qualsevol cas, sí que hi ha una comunitat de sentiments, una identificació de terra, cultura i llengua compartides, que transcendeix la divisòria administrativa. D'altra banda, les localitats d'aquesta àrea transfronterera, ja siguen del cantó administratiu aragonès o del valencià, parlen una modalitat de castellà (amb aragonesismes i catalanismes) essencialment afí. Amb una lleu matisació, i poc menys d'un segle de distància, comparteixo la percepció de Torres Fornés (1903: 156) sobre els parlars de la zona: «En Olba, Rubielos y otros pueblos de la provincia de Teruel, el lenguaje en nada [en ben poc, anoto jo amb més cautela] se diferencia del de Cortes de Arenoso, Puebla de Arenoso y demás lugares valencianos de la dicha ribera.»

6.4 *L'illa administrativa del Racó d'Ademús (i els racons del Racó)*

Cas excepcional, el del Racó. Molt allunyat de l'àmbit catalanoparlant, al qual (tot s'ha de dir) el lliga durant les últimes dècades l'emigració que retorna periòdicament a la comarca. Aïllat administrativament de la resta de territori valencià. El seu parlar presenta afinitats amb els de les demarcacions contigües de la província de Terol i de la de Conca. Als seus parlants l'etiqueta de *xurro* els és aliena (tan apartats com estan de la dialèctica territorial i lingüística entre valencià i castellà). Però tampoc el Racó és un tot monocrom. Rodrigo (1999) ha escrit, en referència a la Puebla de San Miguel (a l'extrem oriental de la comarca), *el rincón del Rincón*. N'hi ha més, de racons, al Racó. No parla igual Ademús [Ademuz], al centre, que la Puebla o altres llocs perifèrics de

la comarca, com Vallanca i el seu annex municipal Negrón (tots dos a la vora de la *Serranía de Cuenca*), o el llogarret d'Arroyo Cerezo (*el Royo*, en diuen al Racó, d'aquesta pedania de Castielfabib; a tocar de la cruïlla amb Conca i Terol). No tenen els d'Ademús la consciència territorial (ni potser lingüística) de frontera que s'observa en els comarcans de la Puebla, Vallanca, Negrón o el Royo.[18]

No tenen *valencià*, *aragonès*, *castellà*, *xurro*, àdhuc *català*, i tantes altres etiquetes d'aquest món de frontera, el mateix valor per a tothom. Per fortuna, segueixen valent de manera diversa, segons qui i com se les mira.

JOSÉ ENRIQUE GARGALLO GIL
Universitat de Barcelona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ALEANR = ALVAR, M. (con la colaboración de LLORENTE, A., BUESA, T. & ALVAR, E.), *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, Zaragoza, Departamento de Geografía Lingüística / Institución Fernando el Católico / Diputación Provincial de Zaragoza / C.S.I.C., 1979-1980 (12 vol.).

ALPI = NAVARRO TOMÁS, T., *Atlas lingüístico de la Península Ibérica*, Madrid, C.S.I.C., 1962.

ALBA BESALDUCH, I. (1986) *El habla de Ludiente*, Castelló, Diputació de Castelló.

ANDOLZ, R. (1984[2] [1a ed. 1977]) *Diccionario aragonés. Aragonés - castellano. Castellano - aragonés*, Zaragoza, Librería General.

BARBERÁ ALBALAT, F. V. (1962) «Algunas voces de Vall de Almonacid» dins *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, XVIII, p. 245-257.

COLÓN, G. (1976) *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.

DCECH = COROMINES, J. (con la colaboración de PASCUAL, J. A.), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 1980-1991 (6 vol.).

DCVB = ALCOVER, A. M. & MOLL, F. de B., *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1926-1968 (10 vol.).

DECat = COROMINES, J., *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes / Caixa de Pensions «La Caixa», 1980-1991 (9 vol.).

DIEC = INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona / Palma de Mallorca / València, Edicions 3 i 4 / Edicions 62 / Editorial Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.

DRAE = REAL ACADEMIA ESPAÑOLA, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, Espasa-Calpe, 1992[21].

(18) Sobre el Racó d'Ademús, la seua parla i la seua gent, vegeu Gargallo 1987.

FORT CAÑELLAS, M. R. (1988) «Algunas influencias léxicas del catalán en el castellano de Aragón» dins Ariza, M., Salvador, A. & Viudas, A. eds., *Actas del I Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española* I, Madrid, Arco/Libros, pp. 833-843.

GARGALLO GIL, J. E. (1982) "El habla de Puebla de Arenoso (Bajo Aragón). Peculiaridades y afinidades", tesi de llicenciatura presentada a la Universitat de Barcelona.

– (1986) «Problemes en la interpretació d'algunes afinitats lèxiques entre el valencià i els parlars *xurros*» dins Veny, J. & Pujals, J. M. eds., *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tarragona-Salou 1985)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 647-658.

– (1987) "Una encrucijada lingüística entre Aragón, Valencia y Castilla: el Rincón de Ademuz", tesi doctoral presentada a la Universitat de Barcelona.

– (1989) «Alguns aspectes fonètics en l'adaptació dels valencianismes als parlars *xurros*» dins Ferrando, A. ed., *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)* VII, València, Institut de Filologia Valenciana, pp. 487-497.

– (1993) «Un caso particular de interferencia lingüística: la adopción/adaptación de refranes de sello valenciano (catalán) en territorio lingüístico castellano-aragonés» dins Lorenzo, R. ed., *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)* IV, A Coruña, Fundación «Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa», pp. 411-423.

GEC = Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986 [2a ed.] (24 vol.).

GULSOY, J. (1963-1968) «L'origen dels parlars d'Énguera i de la Canal de Navarrés», *Estudis Romànics*, XII, pp. 317-338.

– (1968) «La vitalidad de la *s* sonora en Bajo Aragón [*sic*]» dins QUILIS, A. ed., *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas* IV, Madrid [Annex LXXXVI de la *Revista de Filología Española*], C.S.I.C., pp. 1733-1738.

– (1970) «The background of the *xurro* Speech of Upper Mijares», *Romance Philology*, XXIV, pp. 96-101.

JULIÁN ROCHELA, C. (1998) *El habla de La Iglesuela del Cid*, Zaragoza, Mira.

LLATAS, V. (1947) «Lenguaje de Villar del Arzobispo», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XV, pp. 164-193.

– (1959) *El habla del Villar del Arzobispo y su comarca*, Valencia, Diputación Provincial de Valencia (2 vol.).

LÓPEZ NAVARRETE, R. (1992) *El habla de Sarrión*, Barcelona, ed. Gregorio López Navarrete.

MONTOYA I ABAD, B. (1982) «El repartiment lingüístic al Vinalopó Mitjà», *L'Espill*, 13/14, pp. 57-70.

– (1989) *La interferència lingüística al sud valencià*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència / Gabinet d'Ús del Valencià.

MONZÓ NOGUÉS, A. (1951) «El Mijares y el mijarense», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XIX, pp. 41-65, 93-120, 187-249.

MUNDINA MILALLAVE, B. (1873) *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón*, Castellón, Imprenta y Librería de Rovira Hermanos.

NEBOT CALPE, N. (1982) «Voces prerromanas en el habla castellano-aragonesa del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXX-XXXI, pp. 63-112.

– (1983) «Germanismos y arabismos en el habla castellano-aragonesa del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXII-XXXIII, pp. 47-99.

– (1985) «El castellano-aragonés en tierras valencianas (Alto Mijares, Alto Palancia, Serranía de Chelva, Enguera [*sic*] y la Canal de Navarrés», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXIV-XXXV, pp. 395-535.

– (1986) «Léxico referente al tiempo, a los accidentes geográficos, a la naturaleza del suelo y agricultura del alto Mijares y del alto Palancia [*sic*] (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XXXVIII, pp. 123-185.

– (1990) «Léxico referente al mundo de las plantas en el Alto Mijares y el Alto Palancia (Castellón)», *Archivo de Filología Aragonesa*, XLIV-XLV, pp. 95-160.

– (1991) *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia. Estudio etimológico*, Castelló, Diputació de Castelló.

– (1994) «Nombres de animales en el habla del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón): artrópodos, gusanos y moluscos; anfibios y reptiles; aves; alimañas y otros mamíferos silvestres» dins *Archivo de Filología Aragonesa*, L, pp. 155-195.

PADILLA GARCÍA, X. A. & MARTÍNEZ RUIZ, R. (1999) «Rastreando el aragonés en el bajoaragonés de la comarca del Alto Palancia (el habla de Torás y sus peculiaridades léxicas y fonéticas)» dins Aleza Izquierdo, M. ed., *Estudios de historia de la lengua española en América y España*, Valencia [*sic*], Universitat de València, pp. 229-237.

RÍOS GARCÍA, I. (1989) *El habla de Sot de Ferrer*, Castelló, Diputació de Castelló.

RODRIGO ALFONSO, C. (1999) *Puebla de San Miguel. «El rincón del Rincón»*, Ayuntamiento de Puebla de San Miguel.

SALVADOR, G. (1967) «Lusismos» dins Alvar, M., BADÍA, A., BALBÍN R. de & LINDLEY CINTRA, L. F. dir., *Enciclopedia Lingüística Hispánica* II, Madrid, C.S.I.C., pp. 239-261.

SANCHIS GUARNER, M. (1967) «Las hablas del Alto Mijares y de Fanzara» dins *Boletín de la Real Academia Española*, XLVII, pp. 201-212.

TORRES FORNÉS, C. (1903) *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*, Valencia [sense indicació d'editorial].

VENY, J. (1985) *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

– (1991) «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals» dins Veny, J., *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, pp. 97-114.

JOAN VENY

SOBRE EL VALENCIÀ *GEMECAR* 'GEMEGAR'

INTRODUCCIÓ

1. Fa deu anys (Veny 1991), en estudiar les concomitàncies entre català i aragonès, en distingia tres grups:

1) mots (o variants) generals, o quasi generals, en ambdós dominis (*budells*/*bodillos*), sovint en època medieval (cat. *ramat*/arag. *ramado*);

2) mots o variants que, dins el català, només afecten el català nord-occidental (cat. *birbar* 'eixarcolar'/arag. *bribar*);

3) mots o variants que, dins el català, només afecten una part del nord-occidental (cat. *revolví*/arag. *revolvín* 'remolí', cat. *baldador*/arag. *baldeador*).

Es tracta d'afinitats que obeeixen a condicionaments de «continuïtat d'àrea lingüística», realitzada en territoris de dialectes constitutius: un fons llatí –o, eventualment, de substrat– comú desemboca en resultats paral·lels, sense que puguem atribuir influència d'un domini sobre l'altre.

Són casos diferents els de les concomitàncies del valencià, dialecte consecutiu, amb l'aragonès. Quan una unitat lèxica (o una variant fonètica) es troba en valencià i en aragonès, pot ocórrer:

4) que el mot es trobi en valencià i en aragonès actuals: cas de *grill(o)* 'llagost'/*grill(o) cantador* 'grill';

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 143-155

5) que el mot es trobi en valencià actual i en aragonès antic: *sinse* 'sense', *llanda* 'llauna', *carcallada* 'cop de rialla';

6) que el mot es trobi en valencià antic i en aragonès actual: *lolo* 'avi' (Veny 1991: 100-103).

Aquestes coincidències són atribuïbles a les colonitzacions d'aragonesos i, especialment, a llurs aveïnaments en terres valencianes, segle rere segle, després de la conquesta de Jaume I; això, deixant a part els contactes ramaders i comercials entre una i altra comunitat.

2. Avui m'ocuparé d'un cas concret: la variant valenciana *gemecar* 'gemegar', amb una consonant intervocàlica sorda, contrària a l'evolució normal que esperaríem en català, *gemegar* (< llat. GEMICARE, derivat de GEMERE[1]), que ocupa la resta del domini lingüístic, amb els seus derivats (*gemegós*, *gemegor*, *gemeguejar*[2]).

Tractaré de demostrar que la proposta de mossarabisme no té fonament i que, en canvi, des de l'òptica de la geolingüística, i a la vista de la documentació, cobra versemblança la proposta d'aragonesisme.

ÀREA CATALANA

3. L'*ALC* de Griera no conté un mapa que permeti estudiar els resultats del concepte 'gemegar'; en canvi, sí que ho fa l'*ALDC* (mapa 21), la qual cosa confirma l' ús força general, suposat per Coromines, de *gemecar* en valencià: «Modernament sembla ser allà [al País Valencià] bastant general» (*DECat*, s.v. *gemegar*).

Segons aquelles dades, s'estén pel valencià meridional i central, en divuit localitats; també es troba en diverses poblacions de l'Aragó catalanòfon (vegeu mapa).[3] Atès que el mot alterna sovint amb altres sinònims (*queixar-se*, *somicar*), és segur que localitats on s'ha recollit un d'aquests mots coneix també *gemecar*; és el cas de Sorita, on l'*ALDC* registra *queixar-se*, mentre que l'*ALDT* (m. 6) recull *gemecar*, a més de *querellar-se*. L'*ALDT*, microatles que densifica la xarxa de punts, ens forneix noves ocurrències de *gemecar* en localitats que no ha enquestat l'*ALDC* del Maestrat i els Ports de Morella.[4]

Algunes monografies corroboren aquests resultats:

Alacant (terme municipal i poblacions veïnes): «*Gemecar*: fer gemecs o sorolls planyívols» (Segura 1996: 190).

Peralta de la Sal: «*Chemecá*. Gemir, gimotear, chemecar»; «*Chemecán*. Lamentándose» (Meler *et al.*1998: 61).

(1) Vegeu *REW* 3722 (on s'esmuny l'errata «arag. *chemezar*»), *FEW* s.v. *gemicare*, García de Diego (1985: 280).

(2) Salvat v. 1912 i Salvat 1934 addueixen un *ant. gemessagar*, pouat en Labèrnia (1839 i 1888-1892), en el Quintilingüe 1839 o en Esteve 1803.

(3) Les dades referents a l'aragonès es basen en el mapa 1474 del *ALEANR*. Agraeixo a Pedro Monzo la seva gentilesa de confeccionar el mapa que adjunto tot connectant l'àrea catalana de l'*ALDC* amb l'aragonesa de l'*ALEANR*.

(4) Aquestes localitats són Castell de Cabres, Herbers, les Coves de Vinromà, Albocàsser, Vilanova d'Alcolea, Ares, Xert, el Portell, Sorita, Morella, el Boixar, Torredarques (*ALDT*: m. 6).

DOCUMENTACIÓ CATALANA

4. Tenim documentació des del s. xv fins al s. xx, present en obres lexicogràfiques i literàries, tant cultes com populars:

Esteve 1489: «*gemequar*» (p. 180); «*jamecar*. Gemere» (p. 194); «Per què *iemeques*? Quid gemis?» (p. 284).

Tirant 1490: «suspirant y *jamecant*» (ap. Aguiló)

Passi en cobles 1493: «sovint lo qui's riu *gemeca* y suspira» (ap. *DCVB*, s.v. *gemegar*).

Roís de Corella, *Lo Primer del Cartoixà* 1496: «y les colomes y tortres en to cantar *gemequen* i sospiren» (50, ap. Aguiló).

Roís de Corella, *Lo segon del Cartoixà* 1500: «Setenament *jemecà* no perquè li fos mester sospirar ni *gemecar*» (144 v, ap. Aguiló).

C. Ros 1764: «*Gemecar*: gemir: espressar naturalmente, con sonido y voz lastimosa, la pena, congoxa y dolòr, que aflige y comprime el corazón».

Sanelo 1803: «*Gemecar*. Gemir».

Pastor 1827: «*Gemicar*, gemir».

Lamarca 1839: «*Chemecar*. Gemir» *cá, -da*. Gemido, por la acción y efecto de gemir. *Gemecador, -hor, -ra*. Gemidor, -ra. *Gemecament*. V. gemecá, -da. *Gemecánt*. Gimiendo. *Gemecar*. Gemir, en algunas acepciones. *Gemecát, -cá, -da*. Gemido. *Gemequet*. Gemidico, -llo, -to. *Gemich*. V. Gemech. *Gemicar*. V. *Gemecar* y sus derivados».

Escrig 1851: «*Geméch*. Gemido en algunas acepciones. *Geme*».

Altet 1855: «—Frare vullch ser... perque m'ho mana Deu. —No ho seràs, respón ell *gemecant*»; «...les mullers que *gemecant* se queixen».

Palanca 1859: «...oüint els seus rellinchos / el còr *chemeca*!».

Escrig-Llombart 1887: «*Gemecar*. Gemir. Expresar naturalmente, con sonido y voz lastimera la pena que aflige el corazón». «*Gemicar*. Gemir. Lo mismo que *gemecar*».

Martí Gadea 1891: «*Gemecar*. Gemir: espresar con acento y voz lastimera que aflige el corazón. | | Met. Aullar algunos animales, imitando el gemido del hombre».

Morales 1910: «sos llavis rojos *gemecaren* un, imperceptible casi, sospir dolorós»; «Quant Candelaria pogué parlar, *gemecà* trista i doloridament»; «Baixà el cap sense *gemecar* una paraula»; «Son molts els que se veuhen arruinats y ploren y *chemequen*».

Crit Valencià 1912: «dependents que *chemequen* baix la seuha esclavitud».

Puig-Espert 1919: «Les dos ànimes s'havien conegut i volien *gemecar* unides»; «Els pares *gemecaven* en la desesperació».

Sànchez-Gil 1931: «(*Chemecant*) Què vol vostè que hiacha?»; « (*Chemecant*) Pascua, per Deu».

Pascual Tirado 1935: «ficant-se en la seua alqueria, a *gemecar* de pena i de despit»; «Les petrolieres *chemequen* vibrant i esgarrades»; «¿Per que *gemeques* i xilles?»; «encorbat i *gemecant* dels esforços que fea»; «los patos *gemecant* son escandalós pet, pet»; «aixina estigué un rato *gemecant*».

Martínez 1912: «Entre banch i banch, ix un frare *gemecant*...»; «la mare *gemeca* y plòra al costat del seu fillet mort».

Martínez 1947: «no li valgué [...] el plorar i *gemecar*».

Sànchez Navarrete 1950: «fet manoll de nafres, sempre *gemecant*»; «Que com el riu / el aigua porta a la mar, /me fa per tu *gemecar* / el voler que'n mon cor viu»; «*gemecar* plens de sentiment i dol».

Llorente: «*gemecant*» (ap. DECat).

També tenim documentació de l'adjectiu *gemecós*:

López-Chàvarri 1907: «aquell famós concert que en un teatro va'n ferne uns quants amichs de la estiramenta *gemecosa*».[5]

La variant *gemicar* que, com a forma antiga, apareix en Labèrnia (1839, i després 1888) i que reprenen Aladern (1904), Salvat (1912 i 1934) i Rovira i Virgili (1914) podria ser un manlleu lexicogràfic al valencià (cf. Pastor *gemicar*) o, més aviat, a l'occità.

ARAGONÈS

4. L'aragonès presenta una àrea força compacta del tipus *gemecar*, amb la sorda intervocàlica [k], amb oscil·lació de la palatal inicial entre [tʃ] (*chemecar*), conseqüència de l'ensordiment del correlat sonor, realitzat dins el sistema de l'aragonès, i l'articulació [χ], resultat de la substitució de la primitiva palatal per aquesta velar deguda a un contacte de llengües castellà-aragonès (i que va canviar semblantment *aixada* per *a*[χ]*ada*, etc., cf. Veny 1994); aquesta variant ocupa la part meridional i sudoccidental del domini aragonès (vegeu el mapa).

La informació geolingüística es corrobora amb la que ens forneixen les monografies i vocabularis dialectals.

Per a l'aragonès general:

Borao (1908: 206): «*Chemecar*. Quejarse sollozando. *Chemeco*. Quejido, sollozo».

Pardo (1938: 118): «*Chemecar*. Quejarse sollozando. *Chemeco*. Quejido, sollozo. *Chemequido*. Chemecos, quejidos muy fuertes y prolongados. *Chemecón*. Chemeco fuerte y breve».

Per a Ribagorça (cal tenir en compte que, segons els autors, es barregen dades de parlars aragonesos i catalans):

Coll (1903, 65): «*Chemecá*. Chemecar (Borao). Ribagorza».

Ferraz (1934: 46): «*Chemec*. Quiere decir gemido. *Fas uns chemecs que espanten* [...] En otras regiones de Aragón dicen *chemeco*». «*Chemecar*. Significa gemir. *No chemeques més que mes fas po*. [...] . Con el anterior es este vocablo muy usado en toda la región aragonesa».

(5) He extret la informació literària moderna de la base de dades del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana, que he pogut consultar gràcies a l'amabilitat del seu director, Joaquim Rafel, així com de Josep M. Domènech, per als quals deixo constància de la meva gratitud.

Haensch (1960, 77): «*Chemecá* (Renanué, Espés, Bonansa)».

Andolz (1977): «*Chemecar*. Quejarse, lamentarse, emitir chemecos (Huesca, Ribagorza)»; també *Chemeco* i *chemecón* «chemeco fuerte y breve».

Per a Echo: Kuhn (1935: 35 i 242): «[tʃomekár], quejarse», «[tʃomekó], quejido»

Per a Chistau: Mott (2000, 91): «*chemecar* (a) [tʃemekár] esforzarse (respirando); coexiste con *ixafegar, manchar, ronflar*; (b) [tʃimikár] gemir (el niño)».

Andolz 1977: «*Chemecare*. Quejarse, lamentarse, emitir 'chemecs'».

Per al Campo de Jaca: Alvar (1948: 80): «el *chemecar* de los niños».

Per a Navarra: Iribarren (1952): «*Chemecar*. Quejarse sollozando (valle de Romanzado, Roncal, Fustiñana)».

Reta (1976, 211): «*Gimiquiar* (Eslava)».

Per a Benasc: Ballarín Cornel (1971: 92): «*Chemecá* [...] Mácho chemecón ye el que chemeque cuán ba cargáu»; també *chemec*.

Per a Saragossa: Alvar (1953, 166): «*chemecar*».

Ena (1977: 273): «*Chemecar* 'sollozar, lloriquear».

Per a Tarazona i la seva comarca: Gargallo Sanjoaquín (1985: 439): «*Chemecar*. Gemir. *Chemeco*. Gemido».

Per a las Cinco Villas: Sierra (s.a.): «*chemecar*. Quejarse sollozando. || Contar a otros sus penas para inspirar compasión».

Per a la Vall de Mezquín: Quintana (1976: 61): «*Chemecar*. Quejarse especialmente las caballerías cuando van cargadas. *Chemeco*. Quejarse mucho. *Qué chemeco llevas!*»

Per a Calanda: Mindán (1998): «*chemecar*».

PROJECCIÓ MERIDIONAL

6. La variant amb velar sorda es projecta també per parlars castellanòfons del País Valencià i arriba a terres murcianes i andaluses:

Alt Millars, Alt Palància, Serrania de Chelva, Énguera i la Canal de Navarrés: «*Gemecar*. Gemir»; «*Gemeco*. Quegido, gemido» (Nebot 1985: 447).

Villar del Arzobispo i comarca: «*Gemecar*. Gemir [...]. Úsase también en Alcublas, Casas Bajas, Chelva, Chulilla, Domeño, Gestalgar y Yesa»; «*Gemeco*. Gemido»; «*Gemecón, -ona*.. Gemidor» (Llatas 1959: 33-34).

Titaguas i Rubiellos de Mora: «*Gemecar*. Sollozar» (Rojas Clemente:1815 i Torres Fornes 1903: 195).

Andolz (1977: 163): «*Jemecar*. Como *chemecar*, sollozar, quejarse, lamentarse».

Sogorb: «*Gemecar*. Sollozar» (Torres Fornes 1903: 195).

Ludiente: «*Gemecar*» (Alba 1986: 133).

Racó d'Ademús: «*Gemecar*» (Gargallo 1987; Antón 2000: 24).

Comarca de Requena-Utiel: «*Gemecar*. Gemegar, ploriquejar» (Briz 1991: 128).

Murcia: Sevilla (1919: 99): «*Gemequear*. Sollozar, gemir. *Gemequeo*. Acción y efecto de gemequear. Gemido».

García Soriano 1932: «*Gemecar*». (Arag. «chemecar»; val. «gemecar»; cat. «gemegar». intr. Gimotear»; «*Gemequear*. Gimotear»; «*Gemequeo*. Gimoteo».

Zamora Vicente (1943: 275): « *Gemecar* 'sollozar' es claro aragonesismo [...]. Es usada por Fernández de Heredia en la Crónica de Conquiridores».[6]

Quilis (1960: 428): «*Gemecar*. Quejarse, lloriquear» (Albacete).

Ortuño-Ortín (1999: 98): «*Gemecar* (Del catalán *gemegar*). Gemir, gemiquear, gimotear, sollozar». (Yecla).

Guillén (1974: 276): «*Gemecar*. Gimotear»; «*Gemequear*. Gimotear»; «*Gemequeo*. Gimoteo». (Oriola).

Coromines suposa que aquestes variants haurien arribat a Andalusia. La suposició esdevé realitat car Salvador (1960: 339) registra *gemecar* per a Cúllar-Baza (nordest de la província de Granada), el *DRAE* i Moliner recullen *gemiquear* i *gemiqueo* per a Andalusia i Ortuño-Ortín (1999) anotan *gemecar* per a Almeria. D'aquesta àrea meridional, on seria mossarabisme, haurien passat, segons Coromines, a l'espanyol d'Amèrica (*gemiquear, gemiquiai*), a voltes amb una homonimització amb *Jeremías* i *jeremiadas* (*jeremiquear, jerimiquiar*) (*DELC, DECat*); també el canari hi hauria jugat algun paper amb el seu *girimiquear* (Gran Canaria, Guerra 1965, ap. Corrales *et al.*).

L'occità pirinenc, especialment gascó, no és aliè a les variants sordes: *gemicà, yemicà, yemecà* (*FEW*, s.v. *gemicare*; Palay 1961, *DECat*).

DOCUMENTACIÓ ARAGONESA

7. És escassa la documentació que posseïm però suficientment endarrerida per a deduir la seva antiguitat. L'única que coneixem es troba en Fernández de Heredia (s. XV), que ja citava Zamora Vicente (1943: 248): «así como Tederico recontó después, et plorando et *gemeçando*, dixo tales paraulas [...]» (Umphrey 1907: 275); transcripció que Coromines, en bona lògica, corregí per *gemecando*.

MOSSARABISME O ARAGONESISME?

8. Quin és l'origen d'aquesta variant valenciana amb una velar sorda insòlita, aberrant segons la llei de sonorització de les oclusives intervocàliques que, a partir de *GEMICARE, ha donat *gemegar* a la resta del domini català?

Coromines (*DCEC*: 1954) es decantava primer per una influència de *gemec*, explicació que, cenyint-se al sistema del català, tindria una certa versemblança. El camp derivatiu d'un mot justifica canvis que l'aparten de l'evolució esperada; així, el substantiu *esternut* ha generat la variant *esternutar*, *estornutar*, bé que d'àrea molt

(6) S'ha de corregir *Federico*, del fragment reproduït, per *Tederico*.

restringida (Bassegoda, Santa Pau, cf. Veny 1978: 72), al costat de *esternudar*, resultat normal de l'evolució del llatí STERNUTARE. La comparació, però, amb l'aragonès *chemecar* que té al costat *chemeco*, invalida la proposta.

Més tard, Coromines sembla inclinar-se pel mossarabisme, bé que solament com a una possibilitat: «La conservació de la sorda -C- s'explicaria com a forma mossàrab, i no és idea que es pugui descartar» (*DECat*, IV, 455a).

Quant a la forma andalusa creu que és de procedència mossàrab i que d'aquí, com hem dit, s'hauria transmès al castellà d'Amèrica.

Diria, tanmateix, amb respectuosa discrepància amb el mestre de l'etimologia romànica, que el que s'ha de descartar justament és el seu origen mossàrab i que el camí de l'aragonesisme és molt més planer i probable.

Coromines no va tenir oportunitat de contemplar el mapa de l'aragonès *gemecar* i les seves variants sordes, tot i que ja havia aparegut l'*ALEANR*, i es basava en la informació parcial, dispersa, de les monografies i vocabularis dialectals. La visió geolingüística d'una variant d'àrea força compacta que puja fins a les altes valls pirinenques d'Ascó i Echo i es prolonga dins territori gascó feia més que suspecte una hipòtesi sustentada en el mossàrab. Sembla que hi ha consens en l'acceptació d'aquesta influència per a certs topònims (*Muro*, *Campos*, *Llombai*, etc.); ara bé, pel que fa als apel·latius, hauríem de restringir-la a mots d'àrea reduïda, local, com podria ser , per exemple, *catxel* 'escopinya de gallet' (cast. *berberecho*), propi del delta de l'Ebre (Veny 1989); evidentment no és aquest el cas de *gemecar*.

D'altra banda, tenint en compte que dins el català, tret de les poblacions catalanòfones d'Aragó o de les de transició, l'àrea de la variant és exclusivament valenciana, la conclusió més acceptable és que es tracta d'un aragonesisme, més encara si l'aragonès, com veurem, ha conegut una tendència al manteniment de les sordes intervocàliques. El cas que estudio aquí s'adequa perfectament al mètode que havia preconitzat fa algun temps (Veny 1991: 104):

> De l'exemple esmentat [*grill* 'llagost'/*grill cantador* 'grill'] es desprèn un mètode fàcil per a la identificació dels possibles aragonesismes del valencià: quan un element lingüístic apareix solament en aquest dialecte, i, en canvi, no es registra mai en els dialectes matrius septentrionals, ni antics ni moderns, i sí, per contra, en els aragonesos, podem pensar en una probable influència d'aquests. Geolingüística i documentació seran, doncs, les bases d'aquest mètode. Cal comptar evidentment amb l'entrebanc d'eventuals mossarabismes, envoltats de les conegudes boires.

He de reconèixer, tanmateix, que aquest entrebanc és cada vegada menor gràcies a la nova informació que es va recollint i que, en canvi, es fan més espesses i negres les boires del mossarabisme.

LA [K] DE L'ARAGONÈS

9. Com s'explica la [k] de l'aragonès? És un fet que aquest tendia al manteniment de les oclusives sordes intervocàliques -p-, -t-, -k-. No manquen els testimonis antics (*pocilca* < PORCILICA, *paco* < OPACU, *marito* < MARITU, etc.) i moderns (*ixucar* < EXSUCARE, *espícol* < SPICULU, *focaza* < FOCACIA, *foricá* < FURICARE, *melico* < UMBILICU, top. *Acuta* < ACUTA, etc.). Les seves isòfones actuals se centren en una àrea situada entre Biescas, Broto, Boltaña i la frontera francesa, però Alvar (1953: 174-176) troba restes d'aquesta habitud fonètica més al sud, on campen mots com *mielca* < *AMBELICA (cat. *pórca*, cast. *amelga*), *suco* < SUCU (cat. *suc*, cast. *jugo*), *paco* < OPACU (cat. *obaga*, cast. *umbría*), *allaca* (cat. *argelaga*, cast. *aliaga*, *aulaga*), a més d'alguns topònims (vegeu també Á. Conte *et al.* 1977: 57).[7]

No entraré en la discussió de les causes d'aquest manteniment d'oclusives: García de Diego no creia en la continuïtat del fenomen (per ex., *meligo* hauria passat a *melico* per analogia amb el sufix *-ico* i *gemecar* deuria la sorda a influx de *PLORAMICARE [García de Diego 1923: 280]); Saroïhandy, Rohlfs i Tovar pensaven en el bascoiberisme, negat, d'altra banda, per Elcock i Menéndez Pidal (vegeu Alvar 1953: 172-174). Aquest problema no té incidència en la qüestió ara estudiada. El fet és que l'aragonès manifesta una tendència a la conservació de les oclusives intervocàliques, frenada sens dubte a les àrees central i meridional per la penetració del castellà que, com el català i les llengües romàniques occidentals, practicava la sonorització -C- > *-g-*.

«GEMECAR» I LA NORMATIVA

10. Davant la tradició de *gemecar* en la *scripta* valenciana, el seu ús sovintejat en escriptors moderns dels tres subdialectes (valencià meridional, central i septentrional) així com la seva extensió geogràfica, no és estrany que la normativa regional l'hagi acollit, juntament amb derivats, en alguns diccionaris no suspectes de transgredir l'estàndard unitari de la llengua:

Ferrer Pastor 1985: «*Gemecar*. Fer gemecs, gemegar»; «*Gemecós*. Que exhala crits planyívols»; «*Gemecador*». Que gemeca».

Generalitat Valenciana 1995: «*Gemecar*. Gemegar»; «*Gemecador*. Gemegador».

CONCLUSIÓ

11. Després del que precedeix, sembla que podem arribar a aquestes conclusions:

1) La variant *gemecar* coneix una extensió pràcticament total en valencià, reflex d'una tradició escrita de més de cinc segles.

(7) Dels exemples adduïts per Alvar, caldria suprimir *Melica*, forma medieval del topònim *Màlaga*, freqüent també en el domini català (Veny 1988); i dels citats per Conte *et al.* s'hauria d'elimiar *capolar*, congènere del mateix mot català, que procedeix de *CAPPULARE, amb una labial geminada (*DCEC* s.v., García de Diego 1985, s.v.).

2) L'explicació a través del camp derivatiu, a partir de l'analogia amb *gemec*, podria ser considerada si tingués una àrea local, reduïda (com en el cas de *esternutar*), però invalida aquesta possibilitat la seva àmplia àrea, en català i en aragonès, així com la presència de *gemeco* en aragonès.

3) La hipòtesi mossarabista, enunciada amb certes reserves per Coromines, no té prou fonament per l'amplitud de la isoglossa tant en territori català com aragonès.

4) En canvi, el punt de partida aragonès fa llum sobre el problema, car:

(*a*) l'aragonès ha practicat el manteniment de les sordes intervocàliques, del qual *gemecar* és un exemple eloqüent;

(*b*) la documentació aragonesa és del segle XIV, anterior a la valenciana;

(*c*) així com l'aragonès *gemecar* (amb les seves variants) va prolongar-se per les terres murcianes com a conseqüència dels repoblaments, igualment s'hauria introduït en valencià a causa de la participació aragonesa en la colonització i dels seus ulteriors i constants aveïnaments;

(*d*) la presència a Andalusia (Almeria) no seria deguda a mossarabisme sinó igualment a l'expansió meridional aragonesa que, especialment en la part oriental, va ser significativa (Salvador 1953).

5) L'àmplia extensió de *gemecar* al País Valencià i el seu arrelament documental justificarien l'acceptació d'aquesta variant en l'estàndard oral lèxic i probablement en el diccionari general normatiu, d'acord amb l'aplicació d'un model de llengua composicional.

JOAN VENY
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AGUILÓ = *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats per Marian Aguiló i Fuster. Revisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, Barcelona, 1915-19.

ALADERN, J. (1904) *Diccionari popular de la llengua catalana*, Barcelona.

ALBA, I. (1986) *El habla de Ludiente*, Castelló.

ALC = A. GRIERA, *Atlas Lingüístic de Catalunya*, 8 vols., Barcelona, 1923-1964.

ALDC = J. VENY & Lídia PONS GRIERA, *Atles Lingüístic del Domini Català, I. Introducció. 1. el cos humà. Malalties*, Barcelona.

ALDT = Ll. GIMENO BETÍ, *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*, Barcelona, 1997.

ALEANR = M. ALVAR, *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y la Rioja*, 12 vols., Zaragoza, 1979-1980.

ALTET I RUATE, B. (1855) *Sen Vicent*, València.
ALVAR, M. (1948) *El habla del Campo de Jaca*, Salamanca.
— (1953) *El dialecto aragonés*, Madrid.
ANDOLZ, R. (1977) *Diccionario aragonés*, Zaragoza.
ANTÓN ANDRÉS, Á. (2000) «De *ababol* a *zamburrio*. El habla del Rincón», *Ababol* (Ademuz), 21, pp. 21-24.
BALLARÍN CORNEL, Á. (1971)*Vocabulario de Benasque*, Zaragoza.
BORAO, J. (1908) *Diccionario de voces aragonesas*, Zaragoza.
BRIZ, A. (1991) *El parlar de la comarca de Requena-Utiel*, València.
COLL 1902 = J. L. Aliaga & M. L. Arnal, *Textos lexicográficos aragoneses de Benito Coll (1902-1903) presentados al* Estudio de Filología de Aragón. *Edición y estudio*, Zaragoza.
CONTE *et al.* (1977) A. Conte, C. Cortés, A. Martínez, F. Nagore & C. Vázquez, *El aragonés: identidad y problemática de una lengua*, Zaragoza.
CORRALES *et al.* = C. Corrales, D. Corbella i M. Á. Álvarez, *Tesoro lexicográfico del español de Canarias*, Las Palmas de Gran Canaria. [2ª ed.]
Crit Valencià 1912 = *El Crit Valencià. Semanari independent, lliterari y defensor del comers*, València.
DCVB = A. M. ALCOVER & F. de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, 1930-1962.
DECat = J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols, Barcelona.
DCEC = J. COROMINAS, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Madrid, 1954.
DRAE = Real Academia Española, *Diccionario de la lengua española*, Madrid, 1984.
ENA BORDONADA, A. E. (1977) «Aspectos del habla de Moyuela (Zaragoza) II. Palabras y costumbres», *Archivo de Filología Aragonesa*, 20-21, pp.. 263-311.
ESCRIG = J. Escrig, *Diccionario valenciano-castellano*, Valencia, 1851. [3ª ed., 1887]
ESTEVE, J. (1489) *Liber elegantiarum*. Estudi preliminar per Germà Colón Doménech, Castelló de la Plana, 1988.
FERRER PASTOR, F. (1985) *Diccionari General*, València.
FEW = W. von WARTBURG, *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Leipzig/ Berlin, Basilea, des de 1928.
GARCÍA DE DIEGO, V. (1923) *Contribución al diccionario hispánico etimológico*, Madrid.
— (1985) *Diccionario etimológico español e hispánico*, Madrid.
GARCIA SORIANO, J. (1932) Vocabulario del dialecto murciano
GARGALLO, J. E. (1987) *Una encrucijada lingüística entre Aragón, Valencia y Castilla: El Rincón de Ademuz*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
GARGALLO SANJOAQUÍN, M. (1985) «Notas léxicas sobre el habla de Tarazona y su comarca», *Archivo de Filología Aragonesa*, 36-37, pp. 417-571.

GENERALITAT VALENCIANA (1995) *Diccionari valencià*, València.
GUERRA NAVARRO, F. (1965) *Contribución al léxico popular de Gan Canaria*, Madrid.
GUILLÉN, J. (1974) *El habla de Orihuela*, Alicante.
HAENSCH, G. (1960) *Las hablas de la Alta Ribagorza (Pirineo aragonés)*, Zaragoza.
IRIBARREN, J. M. (1952) *Vocabulario navarro*, Pamplona.
KUHN, A. (1935) «Der hocharagonesische Dialekt», *Revue de Linguistique Romane*, 11, pp. 1-312.
LABÈRNIA, P. (1839) *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona.
LAMARCA, L. (1839) *Ensayo de un diccionario valenciano-castellano*, Valencia.
LLATAS, V. (1959) *El habla de Villar del Arzobispo y su comarca*, Valencia.
LÓPEZ-CHÀVARRI, E. (1907) *Cuentos lírics*, València.
MARTÍNEZ MARTÍNEZ, F. (1912) *Còses de la meua tèrra (la Marina): primera tanda*, València.
— (1947) *Còses de la meua tèrra (la Marina): terça tanda y darrera*, València.
MELER, P. *et al.* (1998) *Vocabulario del habla de Peralta de la Sal*, Zaragoza.
MINDÁN, J. (1998) *Sentido y uso del habla de Calanda*, Calanda.
MOLINER, M. (1973) *Diccionario de uso del español*, Madrid.
MORALES SANMARTÍN, B. (1910) *Idilis llevantins*, Barcelona.
MOTT, B. (2000) *Diccionario etimológico chistabino-castellano, castellano-chistabino*, Zaragoza.
NEBOT, N. (1985) «El castellano-aragonés en tierras valencianas (Alto Mijares, Alto Palancia, Serranía de Chelva, Énguera y la Canal de Navarrés)», *Archivo de Filología Aragonesa*, 34-35, pp. 395-535.
ORTUÑO, M. & C. ORTÍN (1999) *Diccionario del habla de Yecla*, Yecla.
PALANCA I ROCA, F. (1859) *La millor raó, el trabuc*, València.
PALAY, SIMIN (1961) *Dictionnaire du béarnais et du gascon moderne (Bassin Aquitain)*, Paris.
PARDO, J. (1938) *Nuevo diccionario etimológico aragonés*, Zaragoza.
PASCUAL TIRADO, J. (1935) *De la meua garbera*, Castelló de la Plana.
PASTOR, J. (1827) *Breve vocabulario valenciano-castellano*, Valencia.
PUIG-ESPERT, F. (1919) *Nits d'hivern*, València.
QUILIS, A. (1960) «El habla de Albacete (Contribución a su estudio)», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 16, pp. 413-442.
QUINTANA, A. (1976) «El aragonés residual del bajo valle de Mezquín», *Archivo de Filología Aragonesa*, 18-19, pp. 53-86.
RETA, A. (1976) *El habla de la zona de Eslava (Navarra)*, Pamplona.
ROJAS CLEMENTE, S. de (1815) *Diccionario* (ap. Torres Fornes 1903: 179-208).
ROS, C. (1764) *Diccionario valenciano-castellano*, Valencia.
ROVIRA I VIRGILI, A. (1914) *Diccionari català-castellà & castellà-català*, Barcelona.
SALVADOR, G. (1953) «Aragonesismos en el andaluz oriental», *Archivo de Filología Aragonesa*, 5, pp. 143-164.

— (1960) «Catalanismos en el habla de Cúllar-Baza», *Miscelánea filológica dedicada a Mons. A. Griera*, II, Sant Cugat del Vallès-Barcelona, pp. 335-342.
SALVAT 1912 = *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona.
SALVAT 1934 = *Diccionari enciclopèdic de la llengua catalana*, Barcelona.
SÁNCHEZ-GIL, J. (1931) *Perque me done la gana!...*, València.
SÀNCHEZ NAVARRETE, M. (1950) *El avar arrepentit*, València.
— (1945) *Dos milacres en un vol*, València.
SANELO = J. Gulsoy, *El diccionario valenciano-castellano de Manuel Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castellón de la Plana, 1964.
SEGURA, J. C. (1996) *Estudi lingüístic del parlar d'Alacant*, Alacant.
SEVILLA, A. (1919) *Vocabulario murciano*, Murcia.
SIERRA SANGÜESA, O. (s.a.) *Vocabulario general de las Cinco Villas de Aragón*, treball mecanografiat.
TORREBLANCA, M. (1976) *Estudio del habla de Villena y su comarca*, Alicante.
TORRES FORNES, C. (1903) *Sobre voces aragonesas usadas en Segorbe*, Valencia.
UMPHREY, G. U. (1907) «Aragonese texts now edited for the first time», *Revue Hispanique*, 16, pp. 275-287.
VENY, J. (1978) *Estudis de geolingüística catalana*, Barcelona.
— (1988 [2001]) «De *Màlica* a les *figues melenquines*», in *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, III, pp. 177-194 (i reproduït a *Llengua i entorn natural*, Barcelona, 2001, pp. 56-76, d'on cito).
— (1989) «*Catxel* 'Cardium edule', un nou mossarabisme del català», in G. Holtus, G. Lüdi, M. Metzeltin (eds.), *La Corona de Aragón y las lenguas románicas. Miscelánea de homenaje para Germán Colón*, Tübingen, pp. 463-475.
— (1991) «Huellas aragonesas en los dialectos catalanes meridionales», in *Actas del I Congreso de Lingüista Aragoneses*, Zaragoza, pàgs. 89-102. [Versió catalana dins J. Veny, *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, 1991, pp. 99-114, d'on cito.]
— (1994) «La importación del fonema /χ/ en catalán», *Revista Española de Lingüística*, 24/1, pp. 1-19.
ZAMORA VICENTE, A. (1943) «Notas para el estudio del habla albaceteña», *Revista de Filología Española*, 27, pp. 233-255.

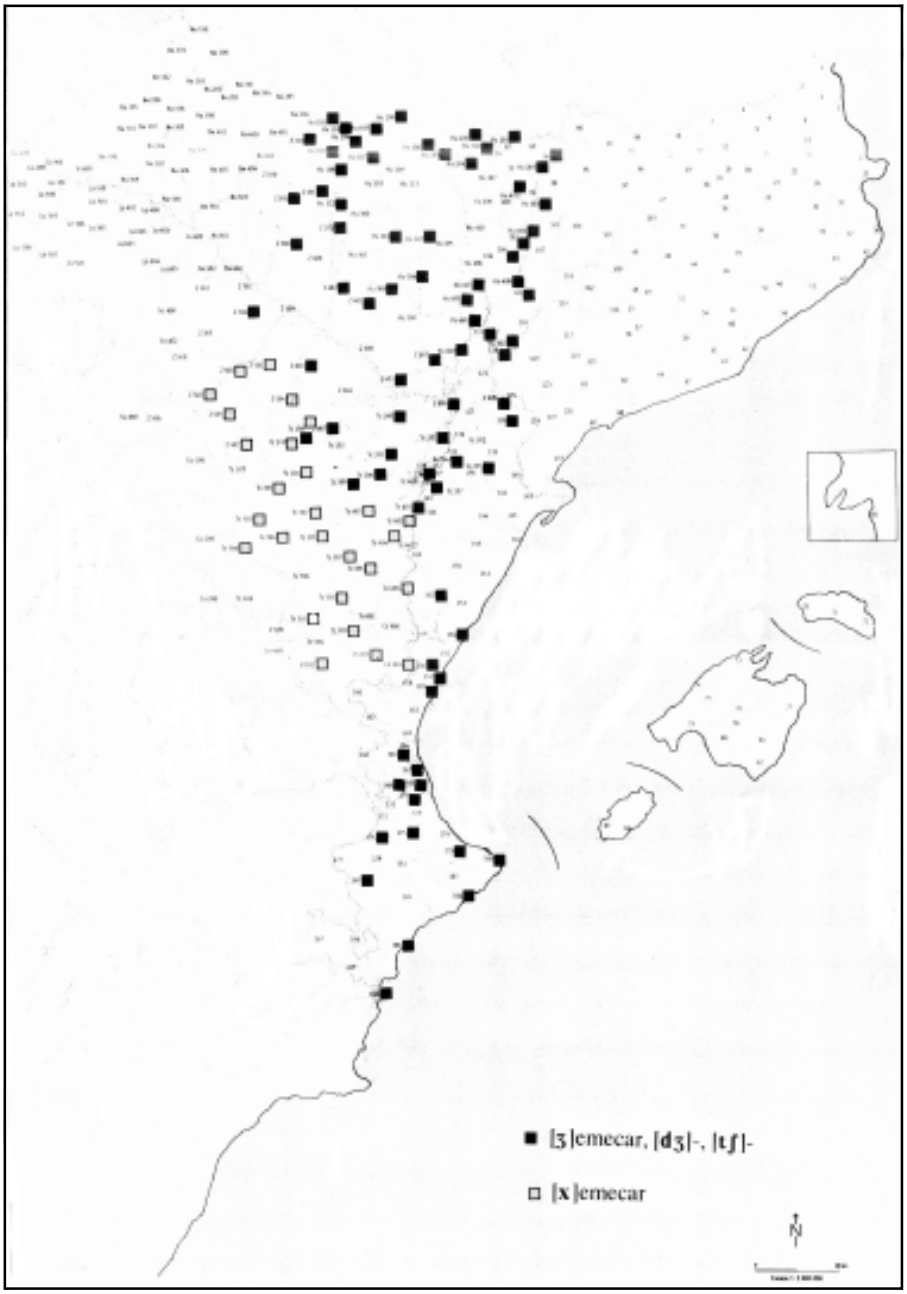
[ʒ]emecar, [dʒ]-, [tʃ]-
[x]emecar

JOSEP MARTINES

L'ARAGONÉS I EL LÈXIC VALENCIÀ. UNA APROXIMACIÓ

1.OBJECTIUS

Hi ha darrerament un interés renovat per l'aragonés en l'estudi de la història de la llengua catalana, d'una manera especial, al País Valencià [= PV]. Per ventura, això ha estat un dels efectes positius del complex i avalotat procés de recuperació nacional i lingüística que vivim els valencians: hi ha hagut la urgència d'aclarir els orígens i la natura d'aquest poble ajustadís (i siga'ns permés d'amprar una volta més el qualificatiu al clàssic Francesc Eiximenis) i de la seua llengua. Els estudis filològics i històrics que han vist la llum durant aquests anys han començat a posar en relleu la importància de l'aragonés i dels aragonesos en la configuració històrica del nostre català i de la societat valenciana.[1]

L'aragonés ha estat per als valencians un veí i, alhora, un conciutadà. Durant molt de temps, i en part encara ara, ha abraçat de nord a sud l'antic Regne de València; pensem en els parlars fronterers del Baix Aragó, en els valencians d'expressió castellanoaragonesa de les comarques interiors o, encara, en el murcià, també fronterer pel migjorn i amerat de català i d'aragonés. Alhora s'ha fet present en la quotidianitat de les comarques valencianes d'expressió catalana, gràcies a l'aportació pobladora des dels orígens (s. XIII)[2] al flux immigratori posterior i a les relacions de caire comercial i econòmic. Els segles de convivència sota una mateixa corona i l'intercanvi humà i material són factors que cal atendre i que resulten fonamentals per a explicar bescanvis lèxics com els que ací ens ocuparan.

(1) Per raons d'espai, no podem aturar-nos a revisar i a valorar la bibliografia ja ben important sobre els contactes amb l'aragonés; recordem només algun treball de referència: Alba 1986, Casanova 1986, 1993, 2001, Colomina 1991, 1995a, Colomina & Ponsoda 1995, Colón 1976, 1989, 1997, Ferrando 1980, 1989, Frago 1980, 1986, Gargallo 1987, Gimeno 1995, 1998, 1999, Gómez Casañ 1988, Llatas 1959, López García 1993, Ponsoda 1996, Montoya 1989, Rasico 1990, Veny 1991, etc.; en l'àmbit de la història, pel que fa a qüestions demogràfiques, Rubio & Rodrigo 1997 i Guinot 1999, i als contactes econòmics, Navarro Espiach 1999 (i la bibliografia que s'hi inclou) o, en aquest mateix volum de *Caplletra*, el treball de Rubio Vela i el de Guinot.

(2) Els càlculs més fiables de què disposem situen la presència aragonesa en terres valencianes durant els ss. XIII i XIV a l'entorn del 20-30% (Rubio & Rodrigo 1997, Diéguez 2001) a València o a Alcoi (Colomina & Ponsoda 1995) o a l'entorn del 50% a Cocentaina (Ponsoda 1996; v. en aqueix treball modèlic referència d'altres localitats). Guinot (1999: 259 i 260) estima que els aragonesos devien ser en els primers anys de la conquista i del poblament del nou Regne de València a l'entorn del 30%, incloent-hi un 10% d'aragonesos pirinencs i un 20% d'aragonesos meridionals; de Morvedre en avall la xifra va del 30% al 40%.

Caplletra 32 (Primavera 2002), pp. 157-201

L'evolució dels fets històrics ha mostrat que el català es va difondre a la major part del Regne de València; i que, fins i tot, els pobladors aragonesos dels primers temps i els vinguts després al llarg dels segles a les comarques de predomini lingüístic català, van adoptar (i això, fins no fa pas tant!) la llengua de la majoria. No som massa arriscats si suposem que aqueixa integració degué deixar petjada en el català consecutiu que es forjava al Regne de València.

Aquest plantejament enllaça amb la proposta d'Antoni Ferrando (1989), segons la qual, l'element aragonés degué ser un factor no gens menyspreable en la configuració històrica del valencià, com a varietat del català occidental. Al seu torn, segueix el fil de la hispanització, concepte emprat per Colón (1976) per a descriure el capgirament en la configuració del nostre vocabulari: el català abandona des dels ss. XIV-XV ençà solucions lèxiques més tost gal·loromàniques, i això a mesura que s'accentua la convivència amb la realitat social i política sudpirinenca. Cf. també Frago 1986 i 1991a: 109, n. 9.

No és, doncs, desgavellat suposar que el context històric de veïnatge que hem descrit tan sumàriament degué influir en la configuració del lèxic valencià. Ens proposem ací d'il·lustrar aqueixa influència amb una tria de mots concrets; aquest grapat de vocables ha estat aplegat a partir del despullament de fonts documentals i lexicogràfiques aragoneses i valencianes, i de la consulta dels atles lingüístics i de les descripcions dels parlars vius. L'amplitud i la complexitat de la matèria amb què treballem i la brevetat que demana aquest article ens aconsellen de centrar-nos en l'estudi dels aspectes més significatius de les relacions entre el lèxic valencià i l'aragonés.[3] Mostrarem ací, d'una banda, els esculls que trobarem quan ens endinsem en els parlars d'Aragó (§ 2). De l'altra, il·lustrarem l'interés que, malgrat aqueix terreny llenegós, poden tenir l'aragonés i les fonts documentals aragoneses per a l'estudi del lèxic català; concretament, per a (*a*) avançar en la caracterització lèxica del valencià (§ 3.1); (*b*) fer llum sobre l'origen i l'evolució d'algun dels nostres mots, no gaire ben explicats (§ 3.2); (*c*) ponderar el paper que pogueren fer en l'evolució del català dels valencians els parlars romànics prejaumins, el boirós mossàrab (§ 3.3); (*d*) explicar la presència de certs hispanismes en la documentació valenciana des d'èpoques primerenques (§ 3.4); (*e*) entendre l'evolució semàntica paral·lela a què ha arribat algun vocable valencià i aragonés (§ 3.5); i (*f*) entendre la penetració en terres valencianes i, a voltes, també en el català occidental de vocables que retrobem a Aragó i, sovint, en altres territoris de l'orient de la península Ibèrica (punts de la Rioja, de Navarra o de la Manxa, Múrcia i l'Andalusia oriental) (§ 3.6).

(3) Ens hem embarcat en el projecte d'elaborar un estudi monogràfic més extens i complet amb aquest mateix títol (*L'aragonés i el lèxic valencià*), del qual aquest article és només un avanç; aqueix treball inclourà també un capítol dedicat als paral·lelismes que observem amb la fraseologia aragonesa, un àmbit d'estudi poc freqüentat.

2. LES DIFICULTATS

L'estudi dels lligams que hi pot haver entre el lèxic aragonés i el català no és tasca de bon fer. Hi encepeguem amb dificultats de mena diversa.

(*a*) La mateixa situació de cruïlla geogràfica en què es troba l'aragonés condiciona les afinitats molt importants amb les llengües veïnes: l'element preromà de substrat (amb el basc com a referent important), l'occità, el català i el castellà. Sovint no és gens fàcil d'establir la pertinença d'un element lèxic a un domini lingüístic o a un altre. En aquest sentit, Joan Veny (1991) ha mostrat la ductilitat de la idea de continuïtat d'àrea lingüística i l'ha assajada per a la comparació entre el lèxic aragonés, d'una banda, i, de l'altra, el català general, el català oriental i el nord-occidental.

(*b*) La variació interna que observem dins l'aragonés mateix està marcada, entre altres trets: 1r) per una progressiva accentuació dels elements lèxics més pròpiament aragonesos i dels coincidents amb l'occità i el català a mesura que avancem vers el nord i vers les comarques orientals; i 2n), per un progressiu afebliment d'aqueixos elements i l'augment de l'afinitat amb el castellà, a mesura que avancem cap al sud-oest. Aquests fets deuen ser reflex del procés de castellanització, segons sembla molt important ja durant l'Edat Mitjana, de les terres meridionals del Regne d'Aragó estricte, obertes al centre peninsular (Frago 1991a). Aquest fet, lligat a l'afinitat de base amb el castellà (Colón 1976: 84, 90), és observable en la documentació històrica, que palesa, de ben enjorn, el condicionament de la llengua de Castella, sobretot per la vall de l'Ebre i les terres del Baix Aragó (Frago1991a i b). Deu explicar també, i això ja té a veure molt específicament amb els nostres objectius, el fet que l'aragonés, sobretot les parles del sud més vinculat econòmicament i socialment al Regne de València (cf. Navarro Espiach 1999 i la bibliografia que s'hi aplega), pogueren fer de mitjà primerenc d'entrada (o de reforç) de lèxic més aïnes hispànic en el català dels valencians (cf. § 3.4).

Tot i així, i pel que fa a la caracterització de l'aragonés, especialment del període medieval, no deixa de sobtar-nos la presència de solucions lèxiques i fraseològiques properes al català en textos com ara la documentació de Terol del s. XV estudiada i editada per Terrado (1991). Aqueixes afinitats són observables a l'hora d'ara fins i tot en parlars força castellanitzats de l'extrem occidental de Saragossa (cf. els materials aplegats per Pérez Gil 1995).

(*c*) No som els primers a plànyer-nos de la mancança d'un, siga'ns permesa l'expressió que manllevem a Vázquez Obrador (1994: 220), *Diccionari Alcover-Moll* dels parlars aragonesos. Com ja han clamat des de dins dels estudis filològics aragonesos autors diversos, són importants els buits, sobretot, en el despullament de la documentació històrica. Difícilment podem avançar en la caracterització del patrimoni lèxic aragonés sense biografiar-ne els mots sobre bases textuals. Els inventaris lexicogràfics disponibles no arriben a cobrir les necessitats de l'investigador: s'hi barregen criteris purament geogràfics amb d'altres de lingüístics; hi ha una dispersió important de materials i cal una revisió de les fonts orals i escrites a què recorren; cal, també, major precisió en la datació dels testimoniatges documentals.

Hi ha avanços molt importants en l'arreplega dels materials populars, tant pel que fa a textos dialectals com a la publicació d'estudis lingüístics, a través d'institucions

com la Universitat de Saragossa, Fernando el Católico, el Consello d'a Fabla Aragonesa o l'Instituto de Estudios Altoaragoneses; de revistes diverses, entre les quals cal destacar *Archivo de Filología Aragonesa*, *Fuellas*, *Alazet*, etc.; i diverses publicacions d'àmbit local i comarcal. És un instrument molt útil el recent *Endize de bocables de l'aragonés*.[4]

Els atles lingüístics, concretament, en aquest cas, l'*ALEANR*, més d'una volta complementat per l'*ALEA*, l'*ALPI*, l'*ALDT* o l'*ADLC*,[5] són, sens dubte, una aïna d'un grandíssim valor: sovint n'hi ha prou a fer una ullada als mapes per a reconstruir l'àrea d'expansió que han pogut obrir les paraules. Com és sabut cal refermar les dades cartogràfiques amb les monografies sobre parlars locals i comarcals, i amb les arreplegues lèxiques específiques, per sort, cada dia més nombroses i sòlides. L'observació quotidiana i pacient de la parla, especialment quan es tracta de modalitats en procés de substitució, pot fornir-nos materials que l'enquesta formal amb prou faenes aconsegueix d'exhumar.

Tots aquests materials permetran, a la llarga, una descripció de l'aragonés més sistemàtica, en els eixos temporal i espacial. Són una aïna esmolada per a perfilar el corpus lèxic patrimonial, els elements comuns i els divergents davant els veïns, i els que han viatjat fins a altres dominis lingüístics. Força exemples que ací aportarem fan veure la gran utilitat de la documentació, dels estudis de la parla viva i de la cultura material en aquesta arriscada descripció dels itineraris que poden haver fet els mots per les dreceres de la història.

(*d*) És fonamental disposar de fonts històriques suficients en forma de corpus documentals i de dades sobre la realitat social, econòmica i cultural de cada època. La informació sobre les rutes ramaderes, sobre els moviments de productes i de persones, sobre les innovacions en l'agricultura, en els hàbits alimentaris i en els recursos tècnics o els canvis en l'estatus social de les llengües són decisius per a entendre els canvis en els sentits dels mots, els préstecs lèxics o l'oblit de les velles paraules. La major part dels mots que han penetrat en el català dels valencians des d'Aragó (o ajudats pel contacte amb l'aragonés) obeeixen a factors com aqueixos. Recordem els estudis de Colón (1997: 349-386) i de Gimeno (1995 i 1999) sobre el lèxic ramader: el contacte quotidià amb els pastors aragonesos ha estat una porta d'entrada de mots com ara *corder*, *borrego*, *lligallo*, *redonda*, etc. No sempre disposem de dades com aqueixes sobre aspectes molt concrets de la cultura material.[6]

(*e*) Gosem suggerir l'ideològic com a un altre factor que condiciona de manera important l'aproximació a l'aragonés des de les altres dues llengües immediates, el català i el castellà. L'*opció mossàrab* havia servit en la pràctica per a menystenir el paper de l'aragonés dins l'àmbit català: vist, al capdavall, com a dialecte de l'espanyol, l'aragonés no semblava adequat ni capaç per a explicar la presència, sovint primerenca i remarcable (especialment al PV) de mots mals de justificar dins el català (cf. § 3.3). El mossàrab, llunyà i precastellà, podia resoldre l'afer. Paral·lelament, hem observat com la filologia hispànica, convençuda de l'espanyolitat radical de l'aragonés, ha

(4) V. un estat de la qüestió pel que fa als estudis de l'aragonés en Lagüéns 1999, Castañer 1999 i Enguita 1999.

(5) L'*Atles lingüístic de la Comunitat Valenciana*, dirigit per Jordi Colomina, i en el qual hem tingut l'oportunitat de col·laborar, serà un mitjà de gran utilitat també en aquesta qüestió.

(6) P. ex., ¿fins a quin punt l'arraconament de *pastenaga* o de *préssec* en la major part del valencià a favor de *safanòria* i de *bresquilla* no és reflex, en darrer extrem, d'alguna novetat en l'agricultura? Cf. actualment el castellà *ciruelo* que ha fet la competència a *pruna*: el primer dóna nom en molts llocs a una varietat del fruit més grossa i sucosa; la segona, com ja passa a bona part del lèxic patrimonial i als mateixos *safanòria-pastenaga* i *bresquilla-préssec* (v. més avant), s'ha lligat a la varietat antiga. Hi ha hagut algun canvi en les *síndries* com el que suggerim? En un altre lloc (Martines en preparació) ens referirem als *corbos* ('mena de cabassos'): qui els feia i on? Els duien d'Aragó, on trobem *corbillo*, *-iello*? Què sabem sobre la *rosa* 'xarampió, pallola' en els segles passats? Cf. en aquest volum el treball de Rubio Vela sobre la importació i el tràfic de cereals entre Aragó i les terres valencianes medievals.

adjudicat més d'una volta a aquest vocables patrimonials i bàsics del català general i presents en certs dialectes orientals o en el mateix l'espanyol comú.

3. LES VIES DE RECERCA

Des de l'òptica del català, la recerca a l'entorn de l'aragonés promet ser de molt de profit; vegem alguna de les qüestions que per ventura podrien beneficiar-se'n.

3.1 *La caracterització lèxica del valencià*

El canvi lexicosemàntic i la caracterització diacrònica del vocabulari dels parlars catalans és potser una la de les qüestions en què encara cal esmerçar més esforços en la recerca; sovint, hem tendit a projectar sobre el passat la repartició lèxica hodierna. El caràcter consecutiu del valencià, gestat dins la confluència de les varietats occidental i oriental, complica aqueixa tasca. Vegem ací ni que siga una il·lustració dels fronts oberts en la caracterització històrica del lèxic valencià i, al capdavall, del català en general; pararem atenció només en dos aspectes: 1r) en la presència en valencià de mots considerats com a aliens a aquest parlar; 2n) en la selecció lèxica dins el valencià i el paper que hi ha pogut fer el contacte amb l'aragonés.

1r) No són estranys els vocables o les accepcions donats, segons criteris diversos, com a desconeguts històricament al PV i, fins i tot, en el català occidental, que se'ns fan trobadors en la documentació (no sempre gaire antiga) i encara en la parla viva de certes contrades valencianes; aquest és el cas de paraules com ara *atzavara*, *bassal*, *calitja*, *escarlèvit*, *estimar* 'amar', *farigola*, *fleca*, *tempir*, *trespol* 'paviment de mescla no enrajolat',[7] *menovell* (v. més avant)...

2n) Per aquesta drecera, més d'un dels vocables que hom sol proposar com a característics del valencià davant els altres parlars catalans, són producte d'evolucions probablement consumades en períodes no sempre reculats. En aquest sentit, i pel que fa a la qüestió que ens ocupa ací, són especialment remarcables els canvis lèxics que han desembocat en solucions properes a les castellanoaragoneses; sovint trobem una evolució semblat en parlars occidentals (a la Franja, en tortosí, etc.). En conjunt, és una manifestació més del procés d'hispanització del vocabulari català ja encetat a les darreries de l'Edat Mitjana (Colón 1976).

Els canvis a què ens referim en alguns casos són antics; en general, però, es manifesten des dels ss. XVI-XVII, en afeblir-se el model de llengua de referència difós per la Cancelleria, la predicació, la literatura, les classes socials altes, etc. Vegem-ne, ni que siga breument, algun exemple.[8] Recordem com el clàssic *llenegar* (o vars. *es-*, *a-*) ha estat substituït en el valencià general per *esvarar* (*ThPu*, 1575), inseparable del

(7) Ens hem ocupat de vocables com aquests en Martines (2000a, b i c).

(8) Cal remarcar que algun dels mots que citarem en aquest apartat ha estat substituït en altres parlars catalans per formes properes a les hispàniques o per sinònims de caràcter expressiu, popular o emfàtic; cf., p. ex., *esllisar* (en comptes de *llenegar*, cf. nota següent) i *xarampió* (en comptes de *rosa*), per a la primera opció, i *estripar* (en comptes d'*esqueixar* o *esquinçar*), per a la segona.

tipus *esbararse* de gran extensió a Aragó (*ALEANR*, m. [= mapa] 1189;[9] cf. també colón 1989: 82). *Esvarar* és predominant en valencià (cf. *ALPI*, m. 109; *ADLC*, m. 83) amb ders. [= derivats] (*esvarada*, *esvarall*, *esvaró*, *esvarós*, *esvarallós*, etc.); en punts septentrionals hi ha també *esllissar* o *llissar* (*ALPI*, m. 109; *ADLC*, m. 83; *ALDT*, m. 22). *Esbarar* és també dels Serrans (Llatas 1959).

Esgarrar i *esgallar* o *esguellar* conviuen, sovint en un mateix parlar, amb el sentit d'‘esquinçar’; han arraconat gairebé del tot *esquinçar* o *esqueixar* clàssics. Hem trobat *esgarrar* en textos valencians del s. XVI (la 1a doc. [= documentació] era fins ara del s. XVII), a voltes en variació amb *esqueixar*:

> Ítem, a 30 de juny, any 1580, [...] tots los empelts de garroferes y oliveres que seran *esgarrats* y llevats per bèsties o bestiar, sien preats a rahó de deu sous per cascun empelt [...]; y així mateix los empelts de moreres, arbres donzels seran *esqueixats*, preen en sinch sous cascú e los rosegaments y *esqueixos* a coneguda dels dits magnífichs preadors. (*Ordenances municipals de Vila-real*, 1527, ed. de Gil Vicente 2002: 164.)

> [...] per·a que juntament ab lo cap de taula fassen la comprobació y en continent *esgarren* dits albarans perquè no puguen tornar a servir. (València, 10-IV-1598, ed. de Lapeyre 1982: 85, n. 56.)

Hem pogut seguir l'avanç d'*esgarrar* en la col·lecció d'inventaris de l'ermita de la Mare de Déu del Lledó de Castelló (ed. de Sánchez Gozalbo 1980: 35, 62, 131, 144, 167) durant els ss. XVI-XVII; es tracta de tipus textuals molts semblants que passen d'un any a l'altre i en els quals s'adverteixen fàcilment aquesta mena de variacions:

> Item una stola de domas blanch y hun maniple del mateix, mig *squeixat*. (16-II-1579)
> Item un altre davant altar de llenç ab llistes vermelles, *esquexat*. (31-VIII-1614)
> Item dos estovalles de altar de dauets, molt usades y *sgarrades*. (30-XII-1669)
> Item altre frontal molt vell de naranjat y blanch ab franja de seda de blanch, vert y naranjat, y *esgarrat* enmig. (26-XI-1674)
> Item atres quatre estovalles de dahuets velles y *esgarrades*. (26-XII-1677)

Esgallar (o *esgue-*) ‘esqueixar, esgarrar’ ens constava en documentació del s. XX. Deu ser força més antic: el tenim, aplicat a la vinya, en el *Libre d'ordinacions de la Vila de Castelló* (1360-1387, ed. de Revest Corzo 1957: 98 i 202): «Que negú no gos arrencar ni *sgallar* vinyes ni arbres sots certa pena [...]. Qui trencarà, *sgalarà* e arencarà arbres.» Germà Colón (1960) ja va fer notar l'*esgallar* d'aqueixa rica documentació castellonenca; v. també Casanova 2001: 151. Cf. aqueixos contextos amb aquests altres d'un segle abans:

> E com foren en les dites viynes, los ditz denunciatz ab d'altres qui ab ells eren, taylaren les dites viynes e arbres, ço és, figueres que eren en les dites viynes, ab destrals

(9) Segons aquest mapa, *esbarar* ocupa tot el sud de la Rioja i de Navarra, l'oest de Saragossa i la major part de Terol; hi ha també *eslizar* a la major part d'Osca, a l'est de Saragossa i de Terol (cf. *esllissar*/*-isar* a la Franja, al nord del PV i pel cat. nord-occ.; v. més amunt); i, finalment, *esbarizar*, sobretot a la zona central de Saragossa, punts de la Rioja i d'Osca. Alguna altra forma de menor extensió al Pirineu: *eslinar*, *eslurrir*, *eslessarse*, *esllezar*; o *esturruzar*, *patinar*, etc.

> e ab costallers e puyaren en los dits ceps e ab los peus *esquexaren* e trencharen e talaren en les dites viynes CC ceps e plus. (*Llibre de Cort de Justícia de València*, 1287, ed. de Diéguez 2001: 317.)

Sembla que hi ha hagut una projecció des dels valors vinculats a la pagesia cap a usos més generals; cf., p. ex., en el *DRos* (1764): *esgarràr, esguellàr* 'rasgar: dividir con fuerça alguna cosa de poca consistencia, como texidos, pieles, papèl'. *Esqueixar* és en el *DRos* (1764) mateix 'morgonàr clavellineres'. En canvi, el *DEscrig* (1851) encara arreplega *esqueixar* (s.v. *exqueixar*) com a 'escoriar [...] V. *Esgarrar*' i *esquinçar* 'esquinzar ó partir el trapo en los molinos de papel', 'despedazar'; ho manté el *DMGadea* (1891), amb definicions més detallades. Descobrim en el mateix *DMGadea* (s.v. *salut*): *expr. En salut que ho esqueixe ó esgarre* 'Con salud le rompa: dase la enhorabuena al que ha estrenado vestido ú otra cosa'. Hem sentit *esqueixar*, p. ex., a Alcoi amb valors també perifèrics: «Du la roba/ les sabates *esqueixada/-des*» 'gastada, vella, feta malbé'.[10] Sobre aquest fenomen de la restricció de l'ús del lèxic patrimonial a contextos perifèrics, v. més avant.

¿És casual que *esgarrar* i *esgallar* siguen verbs d'un gran arrelament a Aragó? Segons l'*ALEANR* (m. 336), les vars. [= variants] bàsiques són: *esgallar*, que ocupa la major part d'Osca i l'est de Saragossa i de Terol; la var. castellanitzada *esgajar*, a l'oest de Saragossa i del sud-est de Terol; i *esgarrar*, al sud de la Rioja i de Navarra, al centre i oest de Saragossa i de Terol. Recordem també els valencians *gall* (i els ders. *galló*, *gallet*), sobretot, 'grill d'una fruita', 'llavor de l'ametla, de la nou, etc.'; cf. l'aragonés *gallo* viu, segons els mapes 355 («Gajos de la nuez») i 359 («Gajo de la naranja») de l'*ALEANR*, al nord-oest i al sud-est d'Osca, i a l'est de Saragossa i de Terol.

La rúbrica XXIV dels Furs de València editada per Germà Colón i Arcadi Garcia (1983, IV: 290-296), traducció del s. XV d'un original llatí del s. XIII, ens ofereix, com bé adverteixen en nota els editors, un grapat de vocables a les hores d'ara poc usuals en valencià. Hi trobem una primera datació de *síndria* (p. 293), certament hui poc corrent per ací.[11] Ha estat desplaçat per denominacions perifràstiques com ara: *meló d'Alger*, que hem pogut datar al s. XVII, concretament, en un text de l'Arxiu Municipal de València del 24 d'agost del 1635 (ed. de Nogales 1997: 260, n. 74):

> [...] per quant se ha tengut junta de doctors en Medicina en rahó de que es tenia presumpció que los *melons de Alger* causen algunes malalties [...] era damnosíssim a la salut humana lo ús dels dits *melons de Alger*.

O *meló de moro* i *meló d'aigua* (o *de l'aigua*). Aquesta darrera és paral·lela de *melón de agua*, que trobem des d'Andalusia oriental (nord-est de Granada i de Jaén i la major part d'Almeria, *ALEA*, m. 324 i 334; Alcalá 1951, Casado 1988: 290 i ss.), Múrcia (García Soriano 1932, Gómez Ortín 1991), Oriola (Guillén 1974), Cartagena (Serrano 1986), Villena (Soler 1993), la Manxa (Serna 1983), comarques valencianes d'expressió castellanoaragonesa (Llatas 1959) i amb una gran extensió a Aragó (oest i sud

(10) Agraïsc a Jordi Colomina la confirmació d'aquesta dada.

(11) De tota manera, l'*ALPI* arreplega a primeries del s. XX «pepita de la *síndria*» a Vistabella (m. 459, «Pepita de la sandía») i l'*ALDT* (m. 313) situa *síndria* a la Pobla de Benifassà i a Fredes, ací en covariació amb *meló roig* i el castellà *sandía*. El *DMGadea* (1891) dóna *sindria* amb remissió a *meló d'Alger*. L'alcoià Eugeni Reig (1999: 454) informa sobre la var. *síndia*, que ha tingut «la sort d'oir més d'una ocasió», var. més propera a l'ètim. Potser a finals del s. XVI era un mot poc usual a València (?) (cf. Gulsoy 1964: 311); cf. la documentació de *meló d'Alger* del s. XVII que aportem tot seguit.

d'Osca, est i sud de Terol, punts de Sòria i Guadalajara, *ALEANR*, m. 396; *DAndolz*; *Endize*), fins a Navarra (*ALEANR*, m. 396; Iribarren 1984[2]); el *DAut* (1726) ja el donava com a «usada en el Réino de Murcia».[12]

En aqueix mateix text dels Furs hi ha *pastenaga*. És aquest un bon exemple del fenomen de desprototipització, de marginalització a què ha estat sotmesa una part important del lèxic clàssic davant solucions convergents amb les aragoneses i, més modernament i més massivament, amb les castellanes. *Pastenaga* és viva en força comarques valencianes, però aplicada només a la planta en estat silvestre. El *DECat* la localitza al Comtat i a la Safor; es diu també a la Vall d'Albaida (*pastanaga*, Conca & García 1994: 182), la Marina Alta (*pastanaga* i *-enaga*, Climent 1989: 82), la Marina Baixa (*pastanaga*, Colomina 1991: 261; *pastenaga*, *postenaga*, Beltran 1994: 94; d'ací coneixem també *pastonaga*, Benimantell), la Plana Baixa (*pastenaga*, Mulet 1991: 153). *Pastanaga*, *pastanaga vera*, *pastenaga*, *pastenagueta* són les denominacions que arreplega recentment Pellicer (2000: 91-92) per les comarques esmentades. El callosí Adolf Salvà (1932-1939: 274) reporta l'ús de la *flor de pastanaga* per a descobrir quan s'ha de produir un part. Observem que en el 1764 el valencià Carles Ros arreplega *safanoria* 'con la *o* agùda [llegiu greu], *pastanàga*, zanahoria', i *pastanàga* 'vease *safanoria*' (*DRos*). Més tard, el *DEscrig* remetrà de *pastanaga* a *çafanòria*. El *DMGadea* especifica el sentit que comentem: *pastanaga* 'f. bot. zanahoria silvestre. V. *çafanòria borda*'. I encara, segons Colón (1997: 422), *pastanaga* «a molts indrets de València equival al castellà *chirivía*».

La documentació antiga de *safanòria* que apleguen els nostres diccionaris històrics és escassa: les receptes de micer Joan (1466); n'hi podem afegir una atestació de molt d'interés quasi coetània del migjorn valencià:

> Ítem és pactat e concordat entre los dits senyor e moros de Catamarrut que los dits moros puixen fer ortaliça, axí com colls, cebes, ràvens, *çafanòries*, albargínies, carabaçes [...] (1490, *Capítols de Catamarruc*, el Comtat, ed. d'Hinojosa 1990: 234.)

No deu ser casual que no hi haja solució de continuïtat del tipus *safanòria* (*zafanoria* i vars.: *azanoria*, *zafandoria*, *fa-*,etc.) entre Aragó, part del català occidental i el valencià (*ALEANR*, m. 323).[13]

El triomf d'*algeps* davant *guix* al PV deu reproduir un fenomen de desprototipització ben semblant al que comentem. Com és sabut, a les hores d'ara, *algeps* (o vars.) és el vocable habitual en valencià i també de l'àmbit tortosí per a designar el 'sulfat de calci hidratat'; a grans trets, *guix* és ara la forma pròpia dels parlars orientals i *ges*, del nord-occidental (doc. des del s. XIV, *DCVB*).

Algeps se'ns fa trobador en els *Costums* de Tortosa (*DCVB*, s. XIII), en *Llibre de la Cort de Justícia* de Cocentaina (també s. XIII; ed. de Ponsoda 1996: 241) o en els clàssics del s. XV (*Espill*, *DCVB*). *Guix* s'ha mantingut en valencià amb el sentit específic de 'la barreta d'algeps de marcar la roba'; així ho reflecteix la lexicografia valenciana del s. XIX des del *DLamarca* (*guix* 'gis, clarion'), *DEscrig* (*guix* 'jabón de sastre') i continua-

(12) Com veurem, aquesta distribució geogràfica es repeteix gairebé sistemàticament en els mots que el valencià comparteix amb l'aragonés.

(13) Casanova (2001: 152) ja ha observat la coincidència d'altres arabismes en valencià i en aragonés; v. tot seguit el cas d'*algeps*.

dors; més avall reportem alguna altra especialització semàntica d'aquesta mena en l'ús valencià de *guix*. Tot i així, la documentació valenciana ens forneix atestacions de *guix* si més no coetànies a les conegudes en el conjunt de la llengua (ss. XIII-XIV, *DCVB*) i mostra la convivència amb *algeps* des d'antic; i, és més, com suggereixen els testimonis que tot seguit aportarem, palesa la pervivència de *guix* fins a èpoques tardanes.

Recordem l'atestació primerenca en els Furs de València (ed. de Colón / Garcia 1980, I: 144) de la parella sinonímica *guix o algeps*: «[...] fer portar e fer talar fusts menuts, grosses, pochs e grans, calç, *guix* o *algepç*» (v. també Colón 1976: 71). *Guix* es fa trobador en textos valencians del s. XIV, com ara la col·lecció de cartes de poblament medievals valencianes editades per Guinot (1991: 484, 506, 575):

> E que puxats fer espart e obrar aquell en lo dit loch de Xest, no en altre loch. E cendra de la peça que arancarets, cals, *guix* [...]. (Carta de poblament atorgada als cristians de la vila de Xest en el 1320; còpia feta en el 1663 sobre una altra del 1595.)

> [...] hajen tots emprius en lo terme del dit lloch, francament, de llenya, de fer cals, *huix*, [...][14] (Carta de poblament de Quart de Poblet, València, 7-XI-1334; còpia del 1636.)

> [...] tallar fusts, fer cals e *guix* a obs de fer e tornar vostres casses o alberchs. (Carta de poblament de la Font d'en Carròs, Potries i Rafelcofer, 18-III-1368; còpia del 1627.)

Cal remarcar que en les cartes escrites en romanç aragonés en la col·lecció documental que citem (ed. Guinot 1991) hi ha el tipus *algeps*: «[...] et con fustes assín verdes como secos, et con lenyas piedras, cals, *algebs* [...]» (carta de poblament a fur d'Aragó de Llucena, 6-V-1335, p. 513); «leñas verdes y sequas, piedras calcenas, *algeps* facer, et casas, et aguas, pescaderías et todos otros ademprivos» (31-XII-1305, Joan Eiximén d'Urrea atorga carta de poblament a fur d'Aragó a 110 cristians de l'Alcora); «[...] fer calç et *algepç* pora vuestras necessidades et pora vender, et fusta semblantment» (carta de poblament de Novalitxes i el Campillo, al terme de Xèrica, 10-IV-1368, p. 576). *Algeps* també apareix, és clar, en algun text en català en aqueixa col·lecció com ara: «[...] tayllar fusta e fusts a vostres propis ussos, senitzas [*sic*], calç, *algeçp* [*sic*] [...]» (carta de poblament d'Altura, 11-VIII-1372, p. 606).[15]

Tenim *guix* en textos valencians d'aqueix mateix s. XIV i més tardans; vet-ne ací una petita mostra:

> E que null hom no gos metre o posar en algun drap blanch adobat pols de *guix* ne nul·la altra pols per enblanquir aquell drap. (*Llibre del mostassaf de València*, 1336, ed. de Sevillano 1957: 285 i 363.)[16]

> [...] fer puixen francament e sense preu algú en lo terme de l'altra universitat forn o forns de calz, *guix*, tallar, pedres, [...] (Text transcrit en Mira [dir.] 1985: 62; resolució d'un conflicte entre Almassora i Castelló de la Plana, 7-I-1374.)

(14) Si és bona la lliçó, aquesta grafia ¿podria ser un indici d'una pronúncia *[gújʃ] (< ll. v. *GUPSU < GYPSUM) > *[gwíʃ] > [gíʃ], alternativa hipotètica que arreplega el *DECat* (s.v. *guix*, 749a: 31 i ss.), sense gaire èmfasi, com a explicació de l'origen de *guix*? Retrobem aquesta proposta expressada de manera més ferma en s.v. *esquilar* (700b: 15), on aquest podria ser un cas de reducció a *i* d'un *új* originari per desplaçament de l'accent a l'estil de *nit* (< *nwít* < *nújt*). Aquest podria ser, doncs, un exemple a afegir als estudiats per Colomina (1996: 198-201, 210-211 i n. 48).

(15) Convé observar que en aquest mateix text hi ha *mallada* (documentat fins ara en català en el 1385), mot d'ascendència fonamentalment aragonesa i hispànica (cf. Gimeno 1999, Martines 1999a) i *mallador* (localitzat a Andorra, Pallerols i Vilaller, *DCVB*): «[...] hajats emprius, usos de les herbes e herbatges, pastures, de *mallades* e *malladors*, abeuradors, exidors e asestadors.»

(16) En aquesta mateixa obra tenim també *algeps*: «LXXXVI. Ordenació et stabliment feyt sobre lo kafiç de la calç, et com se deu mesurar *algepç* [...] 6. Encara és stat provehit et ordenat que negun venedor o venedora de *algepç* no guos o presumescha mesurar o fer mesurar lo dit *algepç* ab almut» (finals del s. XIV, p. 255) i «Item que alcun mestre de obra de vila no sia osat comprar per a obs d'altre raiola, o teula, o *alpeps*, en pena de XX sol.» (1371, p. 383).

> Ítem, altre cofre dins lo qual ha una ymatge de la Verge Maria de *guix*. (Inventari de béns d'un cavaller, protocol, 22-II-1493, Cocentaina, ed. d'Hinojosa 1990: 366.)[17]

L'adaptador al valencià de la *Cartilla rural en aforismes catalans* (1853: 39) de Narcís Fagés no té por de mantenir-hi *guix*: «En tèrra d'argila gròsa / Es el *guix* excelent còsa». En altres ocasions fa valencianitzacions significatives; p. ex., trobem *tarquim* allà on l'original del Principat diu *fanc* (ed. valenciana del 1851, p. 40; ed. catalana del 1849, p. 50). Joan Antoni Maians (darreries del s. XVIII, ed. de Casanova 1995: 419) arreplega el refrany: «Seguix el *guix* y veuràs de ahon ix.» Segons Enric Valor (1979, II: 170), «[...] en el valencià meridional *algeps* és el de color més terrós i *guix* el blanc» (dada que no hem pogut comprovar).

Els diccionaris valencians dels ss. XVIII-XIX ens forneixen alguna dada fugissera sobre el valor de *guix* com a sinònim d'*algeps*: el monosil·làbic de Carles Ros (1770, ed. de Casanova 1991a) inclou *guix* 'yeso'; retrobem açò mateix en el *DSanelo* (85v,a). El *DRosanes* (1864: 61), mestre de Vic destinat a Sueca, aplega *Guich*[18] *ó guix* amb el sentit de 'gis, clarión ó yeso', tot i que segueix el *DLamarca* i el *DEscrig*. El *VocSecc* que Martí i Gadea (1909) va editar aprofitant i ampliant els materials de Rosanes, inclou *guix* amb aquesta mateixa equivalència espanyo-la. *Guix* apareix en tres entrades diferents del *DMGadea* (1891): *guix* 'jabón de sastre', 'yeso V. *alabastre*' (s.v. *guix*), *Pedra de llum* 'alabastrina V. *guix*' (s.v. *pedra*), i, encara, *Adorn de guix* 'ataurique' (s.v. *adorn*).[19] L'*ALPI* (m. 204, «Yeso») ens forneix dos testimonis contemporanis interessants de *guix*: a Peníscola i a Torís [gíʃ] és, respectivament i segons les notes preses en castellà pels enquestadors i arreplegades en la utilíssima edició de Garcia Perales (2001: 1845), «el que ponen al vino», el que «echan al vino; es crudo» (cf. més avall). A Torís especifiquen que [altʃéps] és «para amasar; está cocido»; açò és [ar^{d}dʒép] a Peníscola.[20]

La difusió de *guix* als parlars valencians interiors de base aragonesa i al murcià és un bon indici de la vitalitat que degué tenir per ací. Llatas (1959) dóna del Vilar: *guij* 'yeso en polvo que se tira a la uva antes de pisarla en el lagar. En val. *guix*'. García Soriano (1932) cita *guix* de les *Ordenanzas de la Ciudad de Murcia* de 1695 («Para escusar el daño que causa el vino que tiene *guix* u otros adobos»). V. els testimonis històrics que n'aplega Colomina (1995a: 258) en textos murcians del s. XV.

Alchez, *aljez* o *argez* aragonés és paral·lel d'aquest *algeps* valencià i tortosí; ben probablement degué jugar a favor del triomf d'aquesta forma en les comarques valencianes. Té una gran extensió a Aragó (cf. *ALEANR*, m. 810; i els repertoris de *DPeralta*, *DBorao*, *DPardo*, *DBadia*, *DAndolz*, *Endize*, etc.). Hi és de documentació ben antiga: Frago (1980: 30-31) localitza els topònims *Aliazares*, *Algiebzar* ja en textos del s. XIII; cf. també Frago, *AFA*, XXXIV-XXXV, p. 672).

Podria allargar-se més la llista de tries lèxiques d'aquesta mena que ara caracteritzen el valencià en les quals el contacte amb l'aragonés podria haver

(17) En canvi, en el *Llibre de la Cort de Justícia de Cocentaina* mateix (s. XIII), ed. de Ponsoda (1996: 241), només hi ha *algepç*.

(18) ¿Aquesta *-ch* és una mera grafia per *-ix* o reprodueix, més aïna, una pronúncia africada? (cf. de [vi'atʃ] per *biaix* que sentim a Oliva).

(19) Pot ser remarcable aquesta identificació de *guix*, *pedra de llum* i *alabastre*. Cf. la notícia que aplega el *DECat* (s.v. *guix*, 748b: 28-31) a Ribesaltes (la Plana).

(20) Hi ha, a més, els topònims *els Guixars* (Ribesaltes) i *el Guix* i *el camí del Guix* (Alberic) (*DECat*, s.v. *guix*, 748a: 28-35).

actuat com a factor condicionant. Pensem en *amprar* i *manllevar*, *xic* i *petit*, *roig* i *vermell*, *afonar* (i vars.) i *esfondrar*, *barandat* i *envà*, *alçar* i *desar*, *saber mal* i *saber greu*, *rabosa* i *guineu*, *carrasca* i *alzina*, *palometa* i *papallona*, etc.

3.2 *L'àmbit aragonés com a font d'informació en l'estudi del lèxic català*

L'aragonés és una font d'informació important per a l'historiador del lèxic català. Ja hem provat de mostrar-ho en altres treballs a propòsit de mots d'origen i d'evolució no gaire aclarits; els esmentem a tall d'il·lustració i n'aportem de nous.

Caragina 'tipus de caragol' i vars. (*carragina, clagina, ragina/-eta, re-, caraguina, carraguina, caraguila, caravina*), escampades pel sud del Principat i pel PV són inseparables del feix de vars. aragoneses, navarreses, riojanes i basques del tipus *carachina*.[21] V. més detalls en Martines 1999c.

Donarda. El *DECat* presenta *donarda* com a denominació de l'*Agave americana* d'ús «estrictament mallorquí» i la documenta per primera volta en el *Diccionari Figuera* (1840-41). Potser, però, caldrà matisar aquestes consideracions i, fins i tot, la proposta d'ètim (*DONACITE o *DONACIDA).

Donardo («fil de *donardo*» i «tella de *donardo*») apareix en la documentació comercial de mitjan s. XV aplegada per Sesma i Líbano (1982: 182) en diversos punts, sobretot occidentals, del regne d'Aragó: Alcanyís, Fraga, Osca, Montsó i Saragossa. Malhauradament en aquest inventari no ens informen de la llengua en què van escrits aquests documents ni tampoc hi ha cap notícia sobre la procedència ni sobre les característiques de la mercaderia. Els autors identifiquen, a tort segons el nostre parer, aquest *donardo* amb la 'pita, planta de las amarilídeas de cuyas hojas se obtine una buena hilaza, que puede trenzarse y tejerse'. N'hi ha prou a recordar la impossibilitat, per pura cronologia, que abans del descobriment d'Amèrica es fes servir la *pita* com a fibra tèxtil a la Corona d'Aragó.

Hem de suposar, més aïna, que aquest *donardo*, per ventura, designava un tipus de planta o de fibra tèxtil pareguda a l'*Agave* que havia d'arribar a Europa més d'un segle després. Per ventura, també, hauríem de posar atenció sobre el sufix *-ard*(*-o*, *-a*) que el mestre Coromines s'estima més de descartar; cf. Martines 2000a.

Farahona. Adjectiu que troba Ponsoda (1996: 272) en els valuosos textos del ja citat *Llibre de la Cort de Justícia* de Cocentaina (s. XIII), amb el sentit de 'esquerpa, bulliciosa, poc tractable', aplicat, concretament, a una mula: «On, com la mula sia xamuça e *farahona* e no sia tal com él li promés, quan lo cami ['canvi'] se féu entr·éls e quan Abdulmugit conexé la malícia de la dita mula, tornà-la-li.» Ens sembla inseparable del *faró, -na* que el *DMGadea* defineix com a 'adj. V. Arisch, ca' i que el *DCVB* (s.v. 2. *faró*) arreplega de la Plana i de València

(21) El *DCECH* (s.v. *caracol*, 845b: 46) donava alguna referència de *carachina* en l'antic aragonés occidental, que, «con su tratamiento semi-vasco de C[I], atestigua la gran antigüedad de esta formación».

('esquerp, poc sociable'). El *DCECH* (s.v. *haragán*) dóna *farón*, amb aquest sentit i, així mateix, aplicat al bestiar, en documentació hispànica (castellana, lleonesa, portuguesa) del s. XIII; segons sembla, en castellà és mot antiquat des del final de l'Edat Mitjana. El *DAndolz* en troba referència aragonesa en els textos editats per Tilander (s. XIV): *farón* 'lerdo, perezoso'. Tenim *harón* 'adj. aplícase a la caballería espantadiza' a l'Alt Millars (Torralba, Aiòder, Vilamur; Nebot Calpe, *AFA*, XXXII-XXXIII, p. 87).

Xafardejar 'criticar, malparlar d'algú' és mot arrelat sobretot al Principat i, més parcialment, al PV (1a doc., *L'auca de la Pepa* de Joan Pons i Massaveu, 1893, IV, p. 50). L'ètim que suggereix el *DECat* (s.v. *safareig*, 577b: 21 i ss.) és certament massa complex; proposa que siga der. de *safareig*, a partir de *fer safareig*. Això exigiria: a) el pas de la *s-* a *x-*, explicat com a efecte d'una propagació de la palatalitat (observable en algun lloc en la var. *xafareig* < *safareig*); i b) el pas de l'hipotètic **xafaretgejar* a *xafardejar*, explicat com a efecte: 1) d'una síncope de la *-e-* (**xafar(e)tgejar*), i 2) d'una posterior dissimilació de palatals (**xafartgejar* > *xafardejar*) comparable amb *Jordi* < *Jorgi*.

Convé recordar la gran extensió de *chafardear* i altres vars. d'interés per terres aragoneses, navarreses, riojanes i, encara, murcianes i de l'Andalusia oriental. És imporant la forma aragonesa *chafarrear* 'charlar', documentada en el 1720 (abans que *chafardear* i que el nostre *xafardejar*) en el *Tesoro lexicográfico* de Gili Gaya. Les vars. amb *-rn-* i *-rd-* són comunes en la dissimilació de la vibrant. Ací devem trobar-nos davant un intensiu de *chafar-xafar* amb el sufix *-arr* i el freqüentatiu *-ear*/*-ejar*; recordem els mots de caràcter onomatopeic vinculats amb 'parlar'. V. més detalls en Martines 1999c, 2000b.

3.3 *La qüestió mossàrab*

Les llistes de mots valencians explicats com a mossarabismes, és a dir, com a recialles d'un suposat romànic valencià prejaumí, haurien de sotmetre's a una detallada revisió. Ja ens hem referit adés a l'ús, diguem-ne, interessat que sovint s'ha fet de l'etiqueta *mossàrab*. La possibilitat que el català pogués haver conviscut amb un romànic conservat en el nou Regne de València durant els segles de domini musulmà és unànimement rebutjada (cf., p. ex., Burns 1987: 251 i ss., Ferrando 1989, Barceló 1984, 1995, 1996, Colón 1997).[22] Sense aqueixa convivència fan de mal justificar força dels mossarabismes del valencià aplegats, p. ex., en Sanchis (1980: 96-97; 1980[7]: 123) o arreu del monumental *DECat*. Sembla més assenyat anar a recercar l'origen de molts d'aqueixos vocables en altres àmbits lingüístics, des d'on degueren penetrar en el nostre català.[23]

N'hi ha que podrien ser solucions lèxiques hispàniques que han entrat en el valencià i en part del català occidental amb el camí aplanat pel veïnatge amb l'aragonés, sobretot

(22) S'esdevingué el mateix per terres d'Aragó? Frago (1991a: 118-119) es refereix a la possible presència d'un component mossàrab a la Vall de l'Ebre com a un condicionador més del romànic que es va desplegar allà després de la conquista; es refereix també (Frago 1986: 58) a l'arribada a terres valencianes de «nutridas comunidades moriscas, muchas de ellas conocedoras del español regional [d'Aragó], y estrechamente relacionadas con la fuerte minoría mudéjar de Aragón» (cf. també Lágüens 1999: 185); segons sembla, hi topem de bell nou amb l'escassesa de dades segures. ¿És massa de arriscat recordar ací les interferències aragoneses en boca dels moros interrogats en els textos del *Llibre la Cort de Justícia* de Cocentaina de darreries del s. XIII editats i estudiats per Ponsoda (1996: 38 i ss)?

Cf. *regacho* 'canal que abre agua [...]' considerat aragonés en el *DCECH* (s.v. *regar*, 844a: 20). En el *DECat* (s.v. *rec*, 165b: 31) trobem «*regatxol* (maestr.)» com a «variant mossàrab» i, quatre ratlles més avall, els topònims *Regatxol* freqüents en el Maestrat són igualats («=») a l'«arag. mossaràbic *regacho*».

(23) En Martines (1998a) vam provar de mostrar com el sufix *–aire*, explicat com a recialla mossàrab, ha de considerar-se com a préstec occità; la presència freqüent d'aquest sufix en els parlars aragonesos fa costat a aquesta interpretació. Cf. també Nagore (1994).

del Baix Aragó. Aquesta drecera ha estat oberta pels treballs de Colón i Gimeno ja citats adés; i convé continuar transitant-la: més avall n'apleguem alguna mostra més. Hi trobem materials lèxics que no són exclusius dels parlars aragonesos; ara bé, aquests pogueren servir de vehicle de transmissió d'aqueixos vocables. En trobem de testimoniats en textos valencians que donen fe del bescanvi econòmic i el contacte humà directe amb els habitadors d'Aragó; recordem mots com ara *corder, borrego, redonda,* etc. presents en convenis ramaders signats per valencians dels Ports i pastors del Baix Aragó. N'hi ha d'aparició també primerenca (ss. XIV i XV) en documentació valenciana diversa, precisament, en un moment en què els contactes amb Aragó eren intensos: *almorzar, centeno, collado, vado, lloma* i d'altres que no podem estudiar ací com ara *romero, cano, foia,* etc. Com veurem, algun d'aquests mots, tot i ser també del castellà general, tenen un arrelament molt profund i fins i tot documentació més primerenca en terres aragoneses; convé remarcar, que alguna d'aqueixes paraules és trobadora, dins el Regne de València, també en documentació aragonesa o llatina amb trets del romanç aragonés.

N'hi ha de ben característiques de les terres aragoneses, ja observades (*ababol, catxirulo)* o bé negligides (*brullo, grumo*), que han arrelat en el català dels valencians; o vars. d'allà que tenen formes paral·leles ací (*bresquilla, corbo,* etc.).

Al capdavall, com bé es demanava Colón (1997: 364), cal interrogar-nos si honradament podem continuar mantenint l'etiqueta de mossarabismes ('mots del substrat romànic prejaumí en terres valencianes') per a paraules com ara: *ababol, almorzar* i vars., *assagador, barandat, bresquilla, brullo, cano, carapit* o *ga-, catxirulo, centeno, clotxa, collado, colmena, corbo, covil, cuquello, foia* i *refoio, gaiato, gemecar,*[24] *grumo, lloma, marranxó, mondar, mortitxol, mossiguello* i vars., *pando, rabosa, regatxo, regomello, romero, serrello, sernatxo, somo, tormo, vado, vaso*... A continuació pararem atenció sobre una mostra d'aqueixos mots.

3.4 *Hispanismes presents en el valencià des d'èpoques primerenques que podrien haver estat afavorits pel contacte amb l'aragonés*

La presència, a voltes ben reculada, en el català dels valencians de certs mots d'arrel més tost hispànica deu tenir molt a veure amb la convivència i el veïnatge de totes les dues llengües, català i aragonés, en el Regne de València i, no ho oblidem, amb la castellanització primerenca que va patir l'aragonés. Aquesta castellanització, com ja hem avançat adés, sembla que va afectar de manera més primerenca i pregona els parlars del centre i del migjorn d'Aragó; no oblidem l'estreta vinculació econòmica i demogràfica que descriuen els historiadors entre el Baix Aragó i les terres valencianes des de l'Edat Mitjana.

Hi ha en la documentació medieval valenciana un grapat de vocables que, sense ser exclusius ni, sovint, originaris d'Aragó, hi tenen una presència antiga i important. Com veurem en la petita mostra següent, són característics, tot i que no

(24) V., en aquest mateix volum, l'article definitiu de Joan Veny sobre *gemecar*.

sempre exclusius, del PV. N'hi trobem d'atestats des de ben antic o d'incorporats al patrimoni toponímic, indici aquest de la probable antiguitat d'aqueixos vocables en el país. Per justificar-los, hom havia recorregut sovint a l'esmunyedissa herència mossàrab.

Ja hem avançat que els treballs de Germà Colón (1997) i Lluís Gimeno (1995 i 1999) han fet veure la possibilitat que el contacte derivat del veïnatge geogràfic i el tràfic econòmic permetés la irrupció en el valencià, i, segons els casos, també en el català occidental, de termes com ara *borrego*, *corder*, *ganado*... No és cap desgavell, doncs, veure en l'aragonés un mitjancer en l'entrada d'aquests hispanismes. Hem de reconéixer que fins i tot el mateix *DECat*, que tan sovint es decanta pel mossàrab per a resoldre l'origen de mots com aquests, alguna volta admet l'ascendència castellana de paraules com ara *xop* (val. i part del cat. occ.; doc. del s. XIV, Francesc Eiximenis) i el paper que el contacte econòmic (en aquest cas, la importació de fusta) hi pogueren fer. De tota manera, recordem amb Frago (1980: 412) que *chopo* es fa trobador a Aragó en el 1170 en un text d'Utebo, prop de Saragossa, és a dir, dos segles abans que en els textos castellans; a més, nosaltres hem topat amb el der. *chopeda* en un text del 1264 del corpus editat per Ledesma (1991: 256).

Els mots que aportem ací podrien haver seguit una via semblant; o, simplement, podrien haver tingut un camí aplanat de penetració per mitjà de l'aragonés, veí i conciutadà, que ja els coneixia. N'aportem només una il·lustració; hem aplegat testimonis documentals semblants d'altres vocables (*mallada* i ders., *rabosa*, *romero*, *cano*, *foia*, etc.) que es troben en circumstàncies també semblants als següents.

Els hispanismes que descobrim en textos valencians en èpoques més tardanes fan de més mal atribuir a l'aragonés, sobretot de de finals del s, XV en avant. La pressió del castellà sobre la llengua d'Aragó ja era més que intensa llavors.

Almorzar, ***amorzar*** i, més tardanament, ***esmorzar***, són explicables com a préstecs directes del castellà, potser amb l'ajuda dels parlars aragonesos.

El tipus *almuerzo* i *almorzar*, antic en les llengües iberoromàniques (s. XIII), no es fa trobador en català fins a darreries del s. XIV (*Crònica* del rei Pere) i, més comunament, en el s. XV, especialment, en textos valencians (Vicent Ferrer, *Espill*, *Vita Christi*; cf. *DCVB*, Colón 1976: 183, *DECat*). Hem advertit les vars. *almoçat* (p. 250), i *almorçar*, *almorzaren* i *almorzat* (p. 255) en documentació de València del 1378 (ed. de Narbona 1990). És interessant de remarcar que apareixen en aquests textos en variació amb *entremorzar*: «[...] tornaren a lurs cases per *entremojar* (sic)[25] [...] que·l dit en Macià hac *entremorzat*» (p. 243). *Entremorçar* havia aparegut, una volta, en el *Llibre de Cort de Justícia de València* (també s. XIV, Diéguez 2001: 313). Cf. la var. amb dissimilació *entemorsá* i *entemuérso* que perviu a la vall de Benasc (*DBallarín*, *DAndolz*, *Endize*, *ALEANR* m. 861).[26]

Centeno 'ségol, *Secale cereale*'. És mot castellà i portugués. L'aragonés degué conéixer el tipus lèxic derivat del ll. SECALE, que ha generat el català *ségol* (i vars. *séguel*,

(25) Aquest *sic* és de l'editor; cf. aquesta var. no enregistrada amb **almorjar*, la forma hipotètica esperable en català del tipus *almorzar*, a partir de la proposta d'ètim del *DECat*. Convindrà mantenir-nos expectants a la documentació per confirmar o per desestimar aquesta forma.

(26) El *DECat* (s.v. *esmorzar*, 603b: 50) suggereix que, atesa la dada benasquesa, aquesta var. *entremorzar* devia ser viva per la Ribagorça a l'Edat Mitjana. Addueix una atestació d'un *entremorçar* empeltat en un text en llatí del s. XIII. Colón (1976: 184) ja reportava aquest text de Vic.

segle, *seguil*), l'occità *segal* (*segòl*, *segle*, *DAlibèrt*), el gascó *ségle* (*DPalay*) o el francés *seigle*. Frago (1980: 415) dóna *segle* com a freqüent en la documentació medieval navarroaragonesa i el topònim del municipi de Saragossa *Segalar*, ja enregistrat l'any 1288. A les hores d'ara, tenim, dins l'alt aragonés, *segal* a Ansó i Echo (a l'extrem oriental; *ALEANR*, m. 105), *ségal* (*centeno de ségal*, a Gistau, Mott 1984),[27] o *ságal*, en pobles de la Ribagorça aragonesa com ara Bissaürri i Renanué (Haensch 1960) i Pozán de Vero (*ALEANR*, m. 105).

Centeno és comú modernament a Aragó i ja hi devia ser molt corrent a l'Edat Mitjana. Fort Cañellas (1994: 58) en dóna documentació aragonesa des del 1198; l'inventari del lèxic aragonés del comerç del s. XV editat per Sesma i Líbano (1982) dóna *centeno* com a general en els textos despullats, tot i el *segal* escadusser que troben en documents, precisament, de Jaca i de Montsó.

Modernament, el tipus *ségol* ha caigut en desús al PV i, encara, al sud del Principat (cf. *ALDT* 1997, m. 238-239). En tenim testimonis valencians antics: *ségol* i *ségal*, que apareixen en el *Llibre de Cort de Justícia* de Cocentaina de 1275 (Ponsoda 1996: 310); molt més tardans són, p. ex., el *DSanelo* («*Segol*. Centeno. Secale») que segueix el *ThPu* o l'inventari de fitònims de Cavanilles (1797, II: 325); observem que aquest darrer ens el presenta en variació sinonímica amb *centeno*: «Centeno, Ségol» (Martines 1998b).

Tot i l'ús històric de *ségol* que descrivim, *centeno* devia ser mot ben conegut al PV ja en època medieval. Vet ací una mostra de les atestacions que n'hem aplegat:

> Ítem dues faneques e dos almuts de *centeno* a rahó de VII sous fanequa. (Arxiu Municipal de València, 1375, ed. de Rubio Vela 1984: 144, n. 32.)

> Ítem, tot moledor d'ordi, paniç, adaça, *centeno*, mill, tremella, arroç [e] spelta pach d'imposició, per cascun cafiç, dos sous.
> Ítem, tot comprador de farina, de paniç, adaça, ordi, mill, tremella, *centeno*, arroz e altre blat [...]
> Ítem, tot hom, axí strany com privat, qui comprarà en la ciutat de Xàtiva e terme de aquella blat, ço és, forment, ordi, paniç, adaça, avena, *centeno*, spelta o qualsevol altre blat [...] (*Manual de Consel*, Xàtiva, 1378, ed. de Boluda 1999: 59, 60 i 76.)

> [...] i al temps de les messes batreu bon *centeno*/ mesclat a prou veces, en lloc de forment.
> [...] ni menys deveu creure que vullen, ni els plau/ deixar pa de rei per pa de *centeno*. (Bernat Fenollar 1497,*Lo procés de les olives*, ed. de Pitarch i Gimeno 1988: 148 i 169.)

No trobem rastre de *ségol* en la lexicografia valenciana tardana fins al *DMGadea* (1891): *ségol* 'cat. centeno'; l'autor devia considerar el vocable alié al seu parlar quotidià i el marca amb l'abreviatura *cat.* 'catalán'. El *DEscrig* i el *DLlombart* incorporen *centeno* i *centé* (probable fantasma lexicogràfic). Com bé confirma Rubio

(27) És important de remarcar ací l'ús de *centeno* com a genèric. Aquest tipus de restricció semàntica és freqüent en contextos de substitució lingüística: el vocable propi és desplaçat a usos i a sentits perifèrics. Adés ens hi hem referit quan parlàvem de la caracterització històrica del lèxic valencià i hi tornarem més avant.

Vela (en aquest mateix volum), la importació d'aquest cereal des de fora de terres valencianes deu explicar aquest préstec.

Collado. És terme oronímic i topònim del castellà. No sembla, però, que siga estrany ni nou en terres aragoneses. En forma llatinitzada trobe *collatos* en un text del 1134 («Et dono vobis termino de via lata in suso, et de Loarre in iusso, et de illos *collatos* de Cambir, et de Galleco inza [...]», carta de poblament atorgada per Alfons I d'Aragó a Artasona, segons furs de Borovia, ed. de Ledesma 1991: 84) i en forma romànica, en un altre text de la mateixa col·lecció documental del 1157 («[...] et de Esterquel ad *collado* de las Turbanas, et de las Turbanas usque in serram de Pitarch», carta de poblament d'Alcanyís, ed. de Ledesma 1991: 106).[28] Fort Cañellas (1994: 25) en dóna atestació del 1198 («*collado* de Bajlljpero»); Frago Gracia (*AFA*, XXX-XXXI, p. 38-39) n'aporta testimonis documentals del s. XIII i l'arreplega modernament, bé amb el sentit de 'cerro' (Alcalá i Puebla de Alfindén), bé com a 'paso entre dos oteros' (Chiprana i Casp). Frago arriba a suggerir ací mateix (n. 46) la possibilitat que «el Ebro ha podido ser la vía de penetración o, mejor dicho, de interpenetración, de los derivados sufijados del lat. *collis* entre los territorios que ahora son, respectivamente, dominios catalán y castellano con su intermedio aragonés, pues sólo en la toponimia de zonas cercanas al río ibérico aparecen tales formas con cierta densidad». Aquesta afirmació pot ser vàlida per a *collado*, especialment pel que fa a la penetració vers el PV.[29] És també molt freqüent en les comarques valencianes de parlars de base aragonesa (cf. Nebot Calpe 1991: 176-177).

Cal remarcar la continuïtat de *collado* i el dim. *colladiello* en la documentació aragonesa o llatina amb trets de romanç aragonés dins del Regne de València; llegim: «affrontationes sicut atalla el *collado* de Rahal de Avingrain» (1236, Morella), «illo *collado* de Fonte de Albarda versus Ortiello [...] ad *collatum* de Fonte de Albarda» (1237, Morella); «et dividit terminum cum Cuylyar per *Coladiello* Pinoso, per orielam de campielo» (1250, Morella) (ed. de Guinot 1991: 113, 119, 217).

Colla(d)o té una presència remarcable al PV, com a topònim i com a apel·latiu, des de les comarques septentrionals fins al migjorn. Casanova (1991b: 574) esmenta *el Collado*, com a topònim de Dénia (la Marina Alta), del s. XIV. És d'interés la següent atestació del s. XV del migjorn valencià en un text que denota el contacte amb el romanç de Múrcia. El document, datat el 1498, s'insereix dins els plets per la delimitació dels termes entre Múrcia i Oriola; en reproduïm un fragment que mostra canvis de codi, ús de grafies com ara *ñ*, de mots com *aldea*, *cabeço*, etc.:

> En lo castell de Fauanella que antigament era aldea de aquesta ciutat [...] lo Mestre que entonses era de Calatraua embió gent de armes y se hagué de entregar a dit Mestre [...] com ab veritat partex ab lo dit lloch del Cabeço Gordo hon partex ab Múrcia e Fauanella, anant dreta via a la peñasa Roja, e de aquí a una sella qu·està entre Fauanell e lo agut del Llongo, e de aquí al *collado* de Bili y de aquí al rematal de la cañada de Alheña [...] (ed. d'Hinojosa 1990: 203.)

(28) En trobem atestacions en aqueix mateix corpus (ed. Ledesma 1991) del 1225 («*collado* de la Moça», p. 207), 1241 («lo barranco fondo et exit ad *collado* de Miranbell», p. 227) o del 1262 («la foya del Colmiello dentro e parte termino de Alcala, el *collado* de las Fuessas», p. 254).

(29) *Collada*, però, és en català ben antic (Jaume I), hi té una gran extensió (Pirineu occidental i català oriental) i continuïtat per l'Alt Aragó (cf. *DCVB* i *DECat*, s.v. *coll*). El treball ja esmentat de Fort Cañellas (1994: 26) dóna documentació aragonesa de *colliel* del 958 i *colliellos* del 1093.

> És interessant el pallarés *colladó*, que pressuposa un primitiu **collat*, paral·lel de *collado* i *collata* ('collada', Vall de Vió, *DAndolz*; documentada per Alvar 1987, I: 79 en el 1044.).

Colmena 'rusc, buc d'abelles'. És vocable castellà i portugués. Encara que *baso* (i també *arna*, el bessó d'un dels equivalents catalans)[30] deu ser el sinònim aragonés més característic, *colmena* és vocable amb una extensió important al país (la Rioja, Navarra, Saragossa i Terol, en convivència amb *baso* i altres com ara *caja*, *abejar*, etc.; cf. *ALEANR*, m. 745 «Colmena»); i no hi deu ser un nouvingut: l'inventari de Sesma i Líbano (1982) en dóna referències del s. XV («capatuellas de *colmenas*», «*colmenas* de abelas»), en variació amb *baso*;[31] n'hem aplegat atestacions del s. XIII (v. més avall).

Colmena és, al PV, terme ben estés en l'ús popular, potser d'una manera més marcada per les comarques centrals; tot i així, hi perviuen *buc*, sobretot, al migjorn, i, com hem dit en nota, *baso*, a les comarques septentrionals. La documentació ofereix mostres ben reculades de l'ús de *colmena*: «E que sien tenguts de pagar lo dret de bestiar e de *colmenes*, ço és de cuaranta una» (1250), document reportat pel *DCVB* i editat íntegre en Guinot (ed., 1991: 224 i ss.). Trobem *colmena* una altra vegada en aqueix mateix text i, com veurem, en algun altre:

> [...] cascuna cabeça de bestiar menut que hauran, un diner, e per cascuna *colmena* que hauran, un diner; lo qual bestiar e *colmenes* sien comptats en lo mes de abril [...] e lo dret del bestiar e de les *colmenes*, en encara façan los serviis per si [...] los drets e rendes que hauran a donar per les alhabbas e per l'alfarda e per les *colmenes* [...] (Carta de poblament atorgada per Bernat de Sarrià al moros de la Vall d'Aiora, 23-VI-1328, ed. de Guinot 1991: 497.)

És interessant el següent text en català del 1371 que arreplega la carta de poblament atorgada als moros de Xest: «[...] pagar el delme e primícia dels corderos e cabres, e no siats tenguts pagar herbatges del bestiar e de les *colmenes*» (p. 601); a més de *corderos* i *colmenes*, tenim en aquest text «carrasques o alcornoques» (p. 601) i una primera atestació de *brisa* 'pellofa del raïm calcigat' (fins ara documentat en l'*Espill*).[32] Tenim el der. *colmenar* (fins ara documentat en el *ThPu*, 1575) en un text del 1382 («[...] per aquelles cases, masos, corrals, *colmenars* que edificaran e obraran sien tenguts de peytar» (capítols de poblament atorgats als cristians de la Pobla de Vallbona per l'Infant Martí, València, 20-V-1382); en aquest mateix document tenim aragonesismes com *redonda* i *mallada* (pp. 615 i 616).[33] V. encara aquest text del 1403:

> Et encara sots tal condició, que cascun de vosaltres per cascuna *colmena* e per cascuna cabeça de bestiar, cabriu o lanar, que per cascuna *colmena* o per cascuna cabeça de bestiar siats tenguts de dar [...] (Carta de poblament atorgada per Valença Munyós als moros de Sumacàcer, 23-III-1403.)

(30) *Arna* apareix en el *Los Fueros de Aragón*, ed. de Tilander (s. XIII, 1937: §157.2). El *DAndolz* en dóna notícia de A Fueba, de la Ribagorça, etc. Cf. l'*ALEANR* (m. 745, «Colmena») on *arna* ocupa la part central i oriental d'Osca. V. Vázquez 1994.

(31) El tipus ***vaso*** té extensió notable en les comarques valencianes septentrionals (*ALDT*, m. 405; *ALPI*, m. 175; Gimeno 1998: 300-301; i ací el treball de Gargallo). Colón (1989: 81) ja va advertir l'extensió d'aquest terme per Aragó, l'est de Navarra i de la Rioja (cf. *ALEANR*, m. 745); i en va donar atestacions valencianes del 1242 (en un text llatí, *basis apium*) i català del 1414 (*basos de abelles*). També en forma llatina (*vaso apium*), el trobem en el document de població de la moreria de Tales, en el terme d'Onda del 1293 (ed. de Díaz Manteca, 1987: 251); en el mateix text hi ha empeltats mots com ara *tafulla* o *barcella*. Ja en català llegim «KL *basses* d'abelles, XX sous» en l'inventari de béns del musulmà Çat Alcatxon d'Alfarb del 1351, editat per Carme Barceló (1984: 105).

(32) *Brisa* és vocable de molt d'interés, fins ara documentat abans en aragonés («dos tenallas chicas, plenas de *brisa*, mosto» (1378; cf. *DCECH*, *DECat*, i Vázquez 1994.)

(33) El *DCVB* en dóna més documentació posterior (finals del s. XV, *Lo passi en cobles*, p. 88; *ThPu*, 88). El der. *colmenar* apareix en la toponímia valenciana (cf. *OnCat*).

Aquesta mateixa col·lecció documental ens forneix atestacions gairebé coetànies de *colmena* en textos en aragonés:

> [...] una cabessa de quatre cabeças de ganado lanar e cabriu, e de las *colmenas* pobladas d'abellas. (Signat per Jaume I a València al juny del 1254 i adreçat al moros de Bunyol, Guinot, 1991: 266.)

> Et sémoslos francos de las gallinas e de los huevos, e que nos den del bestiar e de las *colmenas* (Capitulació i establiment atorgat per Pere III als moros de Castro i de l'Alfondeguilla, 1277, Guinot 1991: 363.)[34]

> Item, que seades tenidos de *colmenas* e de qualesquiere otras cosas que deve seyer dado diezmo e primicia. (Carta de poblament atorgada per Joan Alfons de Xèrica als cristians que vagen a poblar Xelva, 7-II-1370.)

Cal observar que hi ha llocs (p. ex., la Marina Baixa) on el terme tradicional, *buc*, es reserva a les hores d'ara per a els ruscs tradicionals, fets amb materials vegetals; *colmena* (o *caixa*) és aplicat als atifells moderns. Hi ha indicis semblants d'una convivència antiga entre *buc* i *colmena* al centre del país, on aquest darrer és mot ara predominant. Hi ha textos clàssics, com ara l'*Espill* de Jaume Roig, on *buc* apareix en variació amb *colmena*: «Qui talla *buchs* [...] d'abelles morta cau la mitat», i «De lur *colmena*/ al temps la bresca, / ans massa crexca, / cové li tallen» (vv. 9675 i 6203). Trobe en documentació del Camp de Morvedre del 1630 el sintagma *buc de colmena* (dues vegades) en variació amb *colmena*:

> Que dits pobladors y succesors de aquells puguen amprivar la muntaña de lleña y herbes per a ganado cabrio y *colmenes*; exceptats los bovalars [...] Y per rahó de dit ampriu hajen de pagar un diner per cap de ovella, cabró, cabra o moltó; y un diner per cada *buch de colmena* en la festa de Nadal de cada any, y que no puguen tallar pins grans ni chichs ni pinocha [...] Y reservant-se la Señoria que los forasters pagaran dos dinés per cada *buch de colmena* [...] (Carta de poblament d'Albalat, 1630, ed. d'Iborra Lerma 1981: 416.)

Lloma 'elevació de poca alçada, allargassa i arredonida'. És molt corrent al PV i poc o no gens usual en altres parlars; el *DECat* (s.v. *llom*, 244b: 48) l'atesta en Lluís d'Aversó (c. 1390) i en textos del s. XVI. Hi podem afegir documentació de la primera part del s. XIV de les comarques meridionals: «[...] seguesquen los térmens *loma* avall [...] en la *loma* sobre les dites roquetes», «Així mateix en lo cap de una *lometa*, on se conjunten dos canyades [...]» (delimitació de les fites entre Alacant i Novelda, 5-III-1328, Oriola, ed. d'Hinojosa 1990: 192 i 193).

És vocable antic en l'àmbit hispànic (s. XI). A l'Aragó és del 1105, sota la var. *lomba* (Fort Cañellas 1994: 29), i del 1243, sota la var. *loma* (Frago 1980: 124). Terrado (1991: 278) dóna *loma* com a freqüent en els textos de Terol del s. XV que estudia. Nosaltres

(34) En un text semblant, també en aragonés, tenim «E otrossí, de toda *casa d'abeillas*, I dinero» (Cocentaina, 1266, ed. Guinot 1991: 306). Llegim en llibre del mostassaf de València «en pena de pe[r]dre les abelles ab los *buchs* o *cases de les* dites *abelles*» (1345, ed. de Sevillano Colom 1957: 345); *casa d'abelles*, si més no ara, és de Menorca i de Mallorca.

en trobem documentació en textos llatins amb trets del romanç aragonés en terres valencianes: «[...] et descendit per illas *lomas*, et transverst valem qui venit de Valivana» (Morella, 16-II-125, ed. Guinot 1991: 216; en aquest mateix text tenim mots com ara *cerros*, *campielo*, *Canalielas*, etc.).

Hi ha també en els textos aragonesos les vars. *lombo* i *lomo*; sobre la variació en aragonés entre *mb* i *m*, v. Frago 1980: 124 i 217 i ss. i Frago *AFA*, XXX-XXXI, p. 41-42.

¿Cal esperar que les recialles del possible mossàrab *lomba*, *lombo*, fòssils en la toponímia valenciana (cf. *Llombai*, *Llombo*), poguessen influir sobre la penetració en el valencià del tipus *loma*? Cf. *DECat* (s.v. *llom*, 244a: 20-23).

Vado 'gual'. Aquesta és la solució castellana del ll. VADUM. Frago (*AFA*, XXVIII-XXIX, p. 46) ha mostrat l'antiguitat i l'extensió de *vado* (o *bado*) i ders. (*badiello*, *vadillo*) com a topònim (s. XII) i com a apel·latiu oronímic (*badiello*, 1206, Saragossa) per l'àmbit aragonés; Fort Cañellas (1994: 24) dóna la forma diminutiva *badiello* del 1188.

És interessant aquesta atestació que trobem dins un text en romanç català signat a Saragossa per Alfons I al febrer del 1194:

> Sie coneguda cosa a tots, com io en Anffons, per la gràcia de Déu rey d'Aragó, comte de Barcelona e marches de Provença, vuyl e man [...] E do térmens a Vilarlonch per poblar Abela de Olocau sus la torre de la Cuba, la Cugulata, los pinos de Atorela axí com aquella serra Tayllada e ix a aquell Castel de Cit, la Canada Benadanduz dins stant ab sos térmens e de Pitarp ençà, e Noxet dins estan e hix a Font de Penela del *bado* de Axulp e hix a Turruella e al tornar entrò que torna a Abella. (Ed. de Ledesma 1991: 84.)

Sembla més assenyat de connectar l'existència en aragonés d'aqueix tipus lèxic amb el *vado* que trobem en documentació valenciana ja, si més no, des del s. XV. El llegim com a terme del relleu en una carta dels jurats de la ciutat de València amb data del 3 de gener del 1412: «VII o VIII dels qui eren ab don Pero Maça, passaren lo riu [Xúquer, a Alzira] al *vado*, hora de mija nit, prop del molí [...]» (ed. de Rubio Vela 1985: 227). El retrobem, ara amb un ús més tost metafòric, a les darreries del mateix segle (1478) en un carta semblant: «[...] que façau tot vostre poder de obtenir-la tal que sia honor de la ciutat; e supplicareu lo dit senyor vivament, si lo *vado* veureu tal per passar, ho insteu que d'aquí avant no puxen entrar en oficis [...]» (ed. de Rubio Vela 1998: 339).

El *DCVB* l'aplegava en més textos valencians de darreries del s. XV en avant: «Cercant-li *vado* / que l'amansàs» (*Espill*, v. 2880); «Y apendreu passar lo *vado* d'est món corrupte» (*Col·loqui e raonament fet entre dues dames*, 756), i «Passen per los *vados* de aquell riu» (*Consells y bons avisos dirigits a una noble senyora valenciana novament casada*, 69), aquests dos darrers editats per Miquel i Planes dins el *Cançoner satírich valencià dels segles XV y XVI* (1911).

En el s. XVII trobem «donar *vado*» 'donar pas lliure' en els versos de Pere Jacint Morlà (ed. de Ferrando 1995: 47):

> [...] donant *vado* a ses paraules
> perquè no em digués feixuc,
> dissimulí quant puguí,
> aguardant temps oportú.

El *DSanelo* (E 136v, a) inventaria *vado del riu* 'vado del río, pasar, ò vadear el rio'; i el *Refraner valenciá* d'Alberola (c. 1927: 279), «Tentar el *vado*».

Vadet és un terme del regatge a Sollana ('boquera auxiliar que s'obri als màrgens dels camps de planter per a omplir o desguassar, sense modificar les soles', *DCVB*). A la Ribera Alta, segons el *DECat* (s.v. *gual*, n. 3), [báo] i [baét] hi són corrents.

Ara bé, *gual* ha estat també valencià. Llegim en el mateix *Col·loqui e raonament fet entre dues dames* que, com hem vist adés, ens ofereix un exemple de *vado* (v. més amunt): «No és emperò gens pauruga en dar-se al *gual*» (*DCVB*). *Gual* és a l'hora d'ara ben poc corrent en el nostre català; tot i així, algun rastre en trobem, si més no, en la toponímia. Hi ha a la vall de Guadalest (la Marina Baixa), *el bancal del Guau*. Dóna nom a una feixa, ara colgada per un embassament, que hi havia a la vora del *toll Estret* on havien fet una passera (*el pont del Toll Estret*) amb pedres i de troncs. Era un bon lloc per a passar el riu Guadalest abans de construir-hi la presa.

3.5 *Mots (catalans o hispànics) que han pres sentits comuns en aragonés o en valencià*

Hi ha un seguit remarcable de vocables que ha seguit evolucions semàntiques coincidents en valencià i en aragonés. Adés esmentàvem el cas d'*amprar* 'manllevar'; recordem també *alçar* 'desar, guardar',[35] *alforrar-se* 'despullar-se, anar en cos de camisa', *forro* (terme de la ramaderia) 'cap de bestiar que es reserva per al pastor' (cf. Martines 1999a), *arrimar-se* o *ser molt arrimat* 'tenir vergonya', *ensalada* 'lletuga', *monyo* 'cabell', *sostre* 'brutícia', etc.

3.6 *Mots o variants compartits pel valencià i pels parlars d'influència aragonesa*

El despullament de les fonts lexicogràfiques i textuals aragoneses ens ha permés d'aplegar un bondó de mots (vora 300) que tenen reflex en valencià, amb cronologia, amb extensió geogràfica, amb vars. formals i amb valors semàntics diversos. Són vocables arrelats a Aragó, bé a les valls pirinenques bé, sobretot, per les terres baixes. Sovint els retrobem en els parlars hispànics orientals, des de Navarra, Conca, Albacete, Múrcia fins a l'Andalusia oriental; així mateix, en més d'un cas, el valencià els comparteix amb els altres parlars catalans occidentals, especialment amb els de la

(35) Hi afegim els ders. *alcig* (usat per Enric Valor, viu a la Vall d'Albaida; cf. Colomina 1995b: 180) o +*alçaïllo* (que conec de la Marina Baixa) 'diners estalviats i guardats en lloc segur' i que no podem separar d'*alsijo* 'cantidad de dinero o de cosas comestibles que uno guarda secretamente' (*DAndolz*) i d'altres ders. en *-ijo* aragonesos (*añadijo*, *apañijo*); açò pot ajudar a esvair els dubtes que el *DECat* (s.v. *alt*, nota 12) expressava davant l'«aire vagament mossàrab» d'*alcig* «formació ben curiosa», que citava d'Enric Valor.

Franja i el tortosí. N'hi ha que ja havien estat observats; n'hi ha d'altres que aportarem com a novetats. Hem considerat oportú d'evitar ací la presentació eixuta de la llista d'aqueixos materials sense el comentari lingüístic adequat; considerem més adient d'oferir-ne un petit tast com a il·lustració mínimament comentada amb mots de característiques diverses, pel que fa al camp semàntic, a l'extensió geogràfica i la documentació històrica. Cadascun d'aquests exemples mereix un estudi monogràfic que ací no arribem a exhaurir.

(*a*) Una part remarcable dels mots de probable ascendència aragonesa que descobrim en valencià viuen en el llenguatge corrent; n'hi ha de formalitat baixa, de caràcter expressiu i familiar, vinculats a la cultura popular; n'hi ha d'ús freqüent i, fins i tot, del vocabulari bàsic. Vegem-ne ací una mostra.

Curro (Torís, l'*ALPI*, m. 608; i *ADLC*, m. 106); *corrunx* (Alcora, *DCVB*), [kurúŋtʃs] (Sollana, *ADLC*); *corrunxo* (Orpesa, *DCVB*), [dí^{t} korúntʃo] (Atzeneta del Maestrat i Fondeguilla, *ADLC*); *corronxet* (Castelló de la Plana, *DCVB*), [koruntʃét] (Atzeneta del Maestrat, *ADLC*); [korintʃintʃét] (Benigànim, *ADLC*; cf. més avall); *currinyeu* (Cocentaina, *DCVB*); *corrinyeu* (Benialí, l'*ALPI*); *curruc* (Verger); [dí^{t} kurít] (Pego, *ADLC*). *Gorrí*/*-net* (*Dit gicotet ó gorrí ó gorrinet* 'dedo meñique ó auricular', *DLlombart*, *DMGadea*, s.v. *dit*; *lo dit gorrinet* 'el dedo meñique', *DMGadea*, s.v. *gorrinet*); *gurrí*/*go-*/*gorrinet* (Rafelbunyol, Beniopa, Quart de Poblet, *ALPI*); [gorín] (la Llosa de la Plana), [gorí] (Benifairó de les Valls), [dí^{g} gorí] (Alfafar), [gorinét] (Alfafar, l'Alqueria de la Comtessa), [(di^{d}) goríno] (Benifairó de les Valls, el Puig de Santa Maria), [dí^{d} gurí] (València), segons l'*ADLC*; *gorrinxet* (*DFerrer*; a Cullera, Bataller 1986: 22),[36] *gorriny* (Moncofa, *ALPI*), *gorruny*/*-et* (Maestrat, Borriana, *DECat*, s.v. *carn*), [dí^{d} gorúŋ] (Borriana, *ALPI*); [goriŋáw] (Beneixama), [goriŋ'ew] (Muro del Comtat), segons *ADLC*. *Garranyeu* (l'Alfàs del Pi; cf. «Ser encara un *garranyáu* (de petit)», Alberola c. 1927: 344); *garranyiu-garranyau* (la Pobla de Benifassà), *garrinyauet* (Aín), *guerrenyeu* (Calp, el Campello), segons l'*ALPI*; [garaŋtʃét] (Cabanes, *ADLC*). Cf. més vars. d'interés semblants a les anteriors en Beltran (1999: 175-176).

En els pobles interiors valencians de parla castellanoaragonesa, l'*ALPI* arreplega *curro* (Viver, Toixa, Ademús, Pedralba), *currico* (Assvévar), *gurrunañ* (el castell de Vilamalefa) i *correnchín* (Fanzara). *Curro* també al Vilar (Llatas 1959).

Aquestes són alguna de les denominacions populars vives del 'dit petit de la mà' entre els valencians. Sobta aquesta notable diversitat davant la uniformitat de denominacions en els altres parlars catalans (*dit petit* / *xic* / *menut* hi és general). Són formes d'ús familiar i molt lligades al joc infantil que hem citat en nota (v. n. 36); hi deu haver contactes de mots diversos (*gorrí*, *garrí i marranxó*; *corró ocurro*; *garra* 'cama, extremitat', *garranxo*, etc.). Per esbrinar-ne l'ètim i abans de recórrer al mossàrab (cf. *DECat*, s.v. *carn*), convindria atendre el paral·lelisme o, més tost, la continuïtat que

(36) Cf. el joc infantil dels ditets: «*Gorrinxet*, *gorrinxet* / a la flequeta sí que n'hi ha» (Cullera); cf. «*Gorrinxet*, *xinxet* / [...]» (la Font d'en Carròs, Daimús, Vilallonga; Bataller 1986^{2}: 22); *gorrinxet-marranxet* a Pedreguer (dada que dec a Jaume Fornés).

observem amb *curro*, *currín*, *gorrín*, *gorriñón*, *currico*, vars. ben corrents per terres aragoneses a la vista de l'*ALEANR* (m. 989, «Meñique»). Ho confirma la lexicografia: *currín* és de la vall de Xalón, d'Uncastillo (*DAndolz*); a la zona d'Eslava (Navarra), *currín* és 'persona de baja estatura' (Iribarren 1984). *Curro* (Sarrió, *DAndolz*; Maestrat aragonés, Altaba 1985). *Gorrín* (Vall d'Ansó, *DRohlfs*; a Luesia, *Endize*, s.v. *dedo*); *gurrín* o *go-* 'dedo meñique' (a Aóiz, Navarra, Iribarren 1984[2]).[37]

Menovell, no gaire corrent ara en valencià (i arreu del català), deu haver estat ací paraula usual; si més no, el trobem en els textos de llenguatge ben popular del Justícia Criminal de València del 1384 (ed. de Narbona 1990: 205):

> Fon atrobat nafrat [...] dins casa sua, lo qual tenia les nafres següents: *primo*, un colp en lo cap, a la part esquerra, d'espà. *Item*, altre colp en la mà squerra, en lo dit, aprés lo dit *manovell*.

Aquesta atestació s'ha de posar en relació amb les vars. +*manual* (Beniopa, *ALPI*) i *manuelet* (Benilloba, *DCVB*, i el Campello, *ALPI*; Alcoi, Reig 1999:444), o +*meniuelet*, +*maniuelet* de l'Alacantí (Xixona, la Torre de les Maçanes, Beltran 1999: 176).[38]

+**A coscoletes,** +**a cosqueletes** '[dur algú] a cavallet' (l'Alacantí). Locució negligida en la lexicografia catalana de referència (*DCVB*, *DECat*); no l'apleguen tampoc el *DCECH* ni el *DRAE*. Tenim +*a cascacelles* o +*carc-* a Guardamar;[39] +*a cascarulles* (Pena-roja, *ALDT*, mapa. 179a; +*a cascarrulles* en la rondalla «Lo llop i la rabosa» aplegada en aqueixa localitat, ed. de Quintana 1995:167); +*a costeretes* a Monòver, al Pinós i al Carxe («Agarra el pi Peret, i se'l carrega *a costeretes*», rondalla «Peret i el gegant», Limorti / Quintana, eds., 1998: 41); +*a costera* a Llanera de Ranes (*ALPI*, m. 749a); *a les costelles* a Torís i a Crevillent (*ALPI*, m. 751).

N'hi ha d'altres en altres contrades, amb continuïtat també en terres aragoneses: *a collcametes* a Elx; +*a colletes* (a Camporrelles, la Llitera) i +*a colles* (Alta Ribagorça).[40] Sistac (1993: 249) dóna *a cullecas* (Peralta i Gavasa) i *a colletas* (Gavasa), a l'Alta Ribagorça).

Retrobem *a coscoletas* a l'Andalusia oriental (Alcalá 1951); l'*ALEA* (m. 1443) situa la locució arreu d'Almeria i en punts del nord de Granada i, en menor grau, de Jaén.

Es diu en murcià (García Soriano 1932; també del nord-oest, Gómez Ortín 1991), a Oriola (Guillén 1974: 255), a Albacete (Serna 1983); *a cosqueretas* a Villena (Soler 1993) i a Iecla (*DYecla*); l'*ALPI* (m. 751) arreplega en les comarques valencianes interiors *a cohhquereta*^{s} a Teresa de Confrents, *a co*^{s}*tereta*^{s} a Anna i *cuhhcalleta*^{s} a Dolors (Baix Segura).

A Aragó retrobem aquest tipus i moltes formes paral·leles, que en força casos denoten factors fònics (probable dissimilació de velars del tipus *k-k* > *k-t*) i encreuaments de mots connectats semànticament (*costal*, *cuesta* –cf. *a cuestas*–, *culo*, *cuello*,

(37) Són freqüents en els parlars aragonesos els apreciatius en *–oncho*, *-incha*, *–acho*, *-ancho*, *-ingo*, etc. Cf. *corrinche*, *-incho*, *-oncho* són 'corro, pandilla, corrillo de gente' (*DAndolz*).

(38) Sobre vars. com aquestes amb epèntesi de [w], v. Martines 2000b: 91-95.

(39) Dec aquesta dada a Maria Dolors Pérez. Cf. *en carcañetas* 'en cuclillas' (Alt Aragó, *Endize*), *calcany* 'taló' (ant. *DCVB*).

(40) Dec aquestes dues dades a Ramon Sistac i a Jordi Suïls.

cola...): *a cozcoletas* (*DAndolz*),[41] *a casculetas* (Baix Aragó),[42] *a costolicas* 'a hombros' (Plasenzia, Semontano), *en costetas* (Biel, *DAndolz*), *anculicas* (Osca, *DAndolz*), *a encolicas* (A Buerda, Sobrepuerto, A Fueba, *Endize*), *anculincas* o *ancolincas* (Plasenzia), *a 'ncollecas* (Vall de Broto),[43] *a encolletas* (Chistau), *a colletas*, *en colletas*, *en culletas*, *angolletas* (Baix Aragó, Altaba 1985); *en colicas*, *a culecas*, *a cullecas*, *en culletas*, *en culotas*, *a colletas* (A Fueba, Romanos i Sánchez 1999), *ancoquetas* (Luesia), *ancoquetas* (Sos del Rey Católico), *en coquetas* (Valpalmas, *DAndolz*), *a cotenas* 'a cuesta'(vall de Jalón; Baix Aragó, Altaba 1985), *en cotetas*. És interessant *a corderetas*, la var. de Saragossa (*DAndolz*) i també coneguda per l'Alt Aragó (*Endize*); recorda, per la forma, el feix de vars. aplegades a l'entorn de *coscoletes* i semblants, i reprodueix una metàfora pareguda als catalans *al be* o *a collibè*, també vius al PV (a la vora d'altres com ara *be i borrego* o *a borreguet*, en alguns punts meridionals valencians); *al corderet* és de Godelleta (la Foia de Bunyol, *ALPI*).

Completen aquest quadre les dades de Navarra: *en coscoretas* i *a cosqueretas* 'a horcajadas', sobre las espaldas de otra persona' i *a cosquetas* 'a hombros' i 'a cuestas, sobre la espalda, y piernas al costado' (Iribarren 1984[2]). Cf. *a coscas* 'a cuestas' (Bureba, a Burgos, González Ollé, 1964).

Lapo 'colp, galtada', 'escopinada, gargallada'. Aragonesisme reconegut pel *DCECH* i d'una extensió notable dins i fora d'Aragó; té una presència, no destacada fins ara, en els registres més col·loquials al PV. De fet, apareix en textos valencians abans que l'incorporés el *DRAE* (1884):

> En efecte la esgarrí; / y si ma aserta á chistar / li aguera asentat un *lapo*. / [...] La agüela li daba figues, / y ell un *lapo* li asentá / que la tirá de la burra [...] (*Conversacions entre Saro Perrengue i el Doctor Cudol*, 1820: 16 i 30.)

> Primerament son els crits, / y la fòrsa dels pulmóns: / si aixó es inútil, / s'apèla als *lapos* y bofetóns. (*Un pillo*, 1846: 61.)

> PAU. Mira que't pegue. / QUITERIA. A vore, guapo. / PAU. T'afluixe un *lapo*. / QUITERIA. Ya pòts pegar. (*El diable pres* dins *Colecció de Milacres Sen Vicent, I*, 1855: 9.)

> SEBASTIANA: Pase vosté les hores / sempre ojo alerta, / esperant qu'ell aguaite / per la plaseta / fent el non sabo / a perill que mon pare / m'avente un *lapo*! (Escalante, ed. del 1922, I: 433.)

> Guardeu, pues, el bulto / Que plohuen sopapos; / Y als ternes / Y als guapos, / Els cluixen á *lapos* (Bernat i Baldoví dins Llombart (ed.), 1878: 137.)

El trobem, així mateix, en el *DEscrig*, adaptat sota la forma *lap* 'lapo o el golpe que...'; el retrobem en el *DPla* (*Lapo* {manuscrit *A*}/ [*Lapo*, *<colp de bastó*, *espasa*,

(41) Dada que prové de la llista de mots aragonesos de Gil Berges (1916); en aquesta llista *cozcoletas* apareix com a sinònim de *cosquetas* ('cosquillas') (*AFA*, XXXVIII, p. 269).

(42) Dada que dec a Sandra Montserrat.

(43) Citada pel *DECat* (s.v. *coll*) com a «variant sufixal curiosa».

ett.> *fam.*] {manuscrit *B*} '[Lapo, fam.]'). El reprén el *DMGadea* (1891): *lapo* 'fam. golpe que se dá con la espada de plano ó com un bastón ó caña'.

Recorde que els xiquets competíem a l'Alfàs del Pi (Marina Baixa) a llançar ben lluny +*llapos* 'escopinades'; el mot és conegut a Benidorm, Elx, Alacant... Molina (1991) descriu en el *Parablero murciano* aquest mateix joc amb un llenguatge que hem de suposar castís: «Los menúos júan a ver acualo allega más lenjos con los *lapos*»; i és que, pel murcià, *lapo* és 'bofetada' i també 'gargajo, escupitajo' (a Cartagena, Serrano 1986; a Villena, Soler García 1993); Sistac (1993: 220) aplega *lapo* 'bufetada' a Calassanç (Alta Ribagorça).

Aquests dos sentits són també de Cúllar i d'Almeria (Gregorio Salvador 1953: 158). La documentació aplegada en l'*Endize* el situa arreu de l'Alt Aragó amb el sentit de 'bufetada' i, a Uncastillo, 'escopinada'; aquesta segona accepció és també de la comarca navarresa de la Ribera (Iribarren 1984[2]; cf. 'fig. trago o chisguete', *DRAE*). Ací pren també el sentit de 'tira de lona para golpearse los muchachos en un juego del colegio' (cf. aquest sentit metonímic amb la projecció metafòrica que deu haver-hi en la var. +*lepo*).

Deu ser var. de *lapo* la forma +*lepo* que introdueix Josep Lozano (1991: 46) en un diàleg molt viu sobre la grandària dels genitals d'un personatge:

> —Hòsticana! Quina tenca! –vaig dir entre atònit i festiu, perquè no havia dit cap mentida respecte a la grandària– Puta mare! Quin verdanc! Se te n'eixirà pel camal!
> —Xe, vés a pondre! –em va contestar [...].
> —Quin *lepo*! Si pareix de competició. T'arriba al genoll!

Hi ha a l'Alcúdia (la Ribera) el malnom *el Lepo*; l'interessat, «[..] quan era un infant, li ensenyava a la seva mare l'òrgan sexual i li deia: 'Mare, mira quin *lepo*'» (Bou Clemente 1986: 68).

Mortitxol 'infant mort', viu a les comarques valencianes del migjorn (Alacant, Crevillent, Ibi, Elx); s'ha presentat molt sovint com a mossàrab. L'equivalent més general és *albat*. Sembla inseparable de les formes paral·leles aragoneses i, també, navarreses i riojanes que forneix l'*ALEANR* (m. 1133, «Cadáver de niño'). Aquestes vars. s'estenen des del Pirineu fins al centre de Terol. *Mortichuelo* i la castellanitzada *mortijuelo* són les més generals; hi ha, a més, *morti*[ʃ]*uelo*, *mortiuelo*, *mortajuelo*, *mortajico*, *mortajo*, etc.

Pallola 'xarampió' és mot d'ús corrent en la major part del valencià i en eivissenc (*DCVB*); a Eivissa dóna nom també a un joc infantil (Ribas 1991). Té, a més, presència en la fraseologia: el *DLlombart* i el *MGadea* (s.v. *eixida*) arrepleguen *Eixida de pallòla* 'salida de tono, de pie de bauco, de pavana'; són freqüents usos com ara: «Enguany passat *els entrà a tots la pallola* de casar-se» (Ramírez Bordes 1930: 39) o «Amb tanta roba damunt t'*eixirà la pallola*».

Segons sembla, la denominació antiga d'aquesta malaltia era *rosa*, com es manté encara en certs parlars (Mallorca, Menorca, Veny 1960: 138; punts del valencià).[44] *Pallola* ens constava de darreries del s. XVIII: *pallola* 'con o agùda [llegiu *greu*], sarampion: enfermedad que dà comunmente à los niños, empezando con unas calenturas ardentissimas, pintandose todo el cuerpo de unos granos menudos, y rojos' (*DRos*, 1764, segons el *DECat*). L'autobiografia de Bernat Guillem Català de Valeriola (ed. d'Escartí 1998:179) ens permet fer recular aqueixa atestació més d'un segle:

> Dimats, a 6 de febrer 1601, morí mon fill don Benito, aprés de aver tingut pigota y pallola y cambres des dels primers de dehembre proppassat.

És també de la primera part del s. XVII el testimoni dels versos de Pere Jacint Morlà:

> Si el secretari l'amostra,
> veuran que és d'un orinal
> que portaren de Paiporta
> a un col·legial, estos dies,
> que estava ple de *pallola*.
> (*Col·loqui en la justa del Col·legi de Sant Tomàs*, ed. de Ferrando 1995: 191)

Rosa, en canvi, es fa trobador des dels clàssics: «Pobres e richs / han per egual / tots sembant mal, / pigotes, *rosa*» (*Espill*, v. 9003, *DCVB*). I perviu per les comarques valencianes (cf. adés) i fora[45] com a denominacions de malalties semblants més benignes;[46] cf. en el *DLamarca*: *rosa* '(enfermedad) alfombrilla', denominació popular castellana de la *rubèola*;[47] hi ha llocs on designa erupcions petites cutànies de la cara o de les mans (Marina Baixa).

Joan Veny (1960: 139) ja va advertir que «es curioso que el mismo tipo léxico haya servido en aragonés y alguna localidad de Almería para designar las 'viruelas locas'»; i esmentava *pajuelas* del *DPardo* i del *DBorao*, i *payuelas* de Bédar (Almería, seguint ací el *DCEC*). Certament, els diccionaris etimològics han fet poca atenció sobre aquestes formes aragonesa i andalusa, d'una extensió molt més gran que no ens pensàvem. Pel sud, el *Vocabulario andaluz* d'Alcalá (1951) arreplega *payuelas* 'viruelas locas', sense cap precisió geogràfica; segons hem pogut comprovar per enquesta directa arriba, si més, no fins a Jaén (Mancha Real). A Cartagena és *palluelas* 'varicela' (Serrano 1986). En les comarques valencianes interiors tenim *payola* (el Vilar, Llatas 1959) i *pallola* (Aiora, Martínez Sevilla 1993; i Anna, Martí i Aparicio 1989) com a 'xarampió'.

La lexicografia aragonesa més recent ens en dóna referència nombroses, a més dels ja citats *DPardo* i *DBorao*. A Oseja i Trasobares, en la fita amb Sòria, a l'extrem occidental de la província de Saragossa (*pajuelas* 'varicela', Pérez Gil 1995: 257); a

(44) A Vistabella, a l'Alcora i a Orpesa (*ALPI*, m. 635); a les Coves de Vinromà i a Alcalà de Xivert (*ALDT*, m. 41); a Cabanes, a Alcalà de Xivert, a Atzeneta del Maestrat i a Castelló (*ADLC*, m. 165).

(45) Ulldecona, Vall-de-roures, Balaguer (Veny 1960: 139); pel Tarragonés, punts del Baix i de l'Alt Camp (Recasens 1985: 218); la Conca de Barberà (Plaza 1996: 307); més dades en l'*ALDC*, m. 165.

(46) Segons informació del *DECat* (s.v. *senabre*, 775b: 36), això també ocorria a Barcelona a primeries del s. XX. Com és sabut, el tipus lèxic *xarampió*, paral·lel de l'espanyol *sarampión* i d'altres vars. iberoromàniques, basques i occitanes, s'ha fet present en català en èpoques encara més recents (Belvitges, 1830, segons el *DECAT*, tot i que ja el trobem en el *Regiment* d'Agramont, s. XIV, ed. de Veny 1971: 24); no és del tot desconegut en terres valencianes (p. ex., *sarampio*, Castalla; *sarrampió* i *serrampió*, comarques septentrionals, *ALDT*, m. 41, i *ADLC*, m. 165).

(47) *Alfombrilla* és en espanyol 'erupción cutánea, que se diferencia del sarampión por la falta de los fenómenos catarrales' (*DRAE*).

Sos del Rey Católico, a l'extrem nord de Saragossa, tocant de Navarra (*pajuelas* 'viruela'); una mica més al sud, a Uncastillo (*pajuelas* 'varicela', *Endize*), i a Ejea de los Caballeros, Cinco Villas (*pajuelas* 'varicela; viruelas locas o erupciones parecidas', *DAndolz*). A la vall del Xalón, al nord-est de Calataiud (*pajuelas* és 'varicela', Casa i altres 1987: 184); pel Baix Aragó, a la comarca de Jiloca (a Villar del Salz, Castro 1990: 16).

Aquestes dades es completen i s'eixamplen de manera clara i rotunda amb el mapa 1016 («Varicela») de l'*ALEANR*. Hi ha dos tipus lèxics bàsics com a denominació d'aquesta malaltia: *picueta* que, paral·lel del català *pigota* (també occità amb *-c-* i amb *-g-*), amb o sense l'adj. *loca* (o *lloca* o *borda* a les localitats catalanoparlants), ocupa gairebé tota Osca i punts de l'extrem est de Saragossa i de Terol; *pajuela/-s* comprén punts del sud de Navarra i de la Rioja, tot el centre i oest de Saragossa i de Terol, algun punt fiter de Sòria, de Guadalajara i de Conca, i alguna localitat valenciana d'expressió castellanoaragonesa inclosa en les enquestes.[48] Són interessants les vars. *payuelas* d'Olvés (sud-oest de Saragossa), de Valdemeca (Conca) i Orea (ací *payuela*, en la fita amb Terol), i *palluela* d'Ademús. Hi ha *pajilla* a Híjar (nord-est de Terol) i *royuela* a Mas de las Matas (est de Terol, a tocar del Matarranya).[49] En algun punt (Ardisa, nord-oest de Saragossa), *pajuela* ha pres un sentit molt concret: 'granos pequeños blancos que, dentro de la boca, salen a los niños recién nacidos'.

El valencià ha actuat com a corretja de transmissió de material lèxic català vers els parlars hispànics immediats; els exemples són nombrosos (cf. Gregorio Salvador 1960, Llorente Maldonado *AFA*, XXXVI-XXXVII, Casado 1988, Colomina 1995a, Giner en el pròleg a Llatas 1959). Ha ocorregut açò mateix a *pallola*?, o, més tost, ¿ens trobem en el cas contrari: és aquest un mot amprat a l'àmbit d'influència castellanoaragonesa? Les dades que ací hem aportat ens fan sospitar que probablement ens trobem en la segona circumstància. Observem que (*a*) es tracta d'un mot adscrit només al valencià (sobretot, central i meridional);[50] (*b*) com ha corregut en força altres casos semblants, és de documentació tardana (s. XVII, cf. adés) i ha desplaçat a usos marginals l'equivalent antic, *rosa*; i (*c*) la distribució geogràfica dels paral·lels *payuelas*, *palluelas*, *pajuelas* és ben semblant a la que descobrim en bona cosa de mots que poden haver-se irradiat des de terres aragoneses vers el sud, fins a l'Andalusia oriental.

Sarsallós 'farfallós' és la var. il·licitana del valencià general *farfallós*; la retrobem a Valdellós (Baix Camp, Recasens 1985: 219); cf. també el tortosí *sarsoll* (*DCVB*). Aquestes formes semblen adaptacions de les vars. aragoneses amb [θ] del mateix tipus lèxic *farfolloso*, allà també ben corrent: *zarzalleta* i *zarzalletudo* ('persona de dicción confusa', Ayerbe, Buesa 1963), *zarzalloso* 'ídem' (Bielsa, *DBadia*; Salas Altas, Semontano, Ontiñena, Uncastillo, *Endize*); recordem el fenomen d'equivalència acústica entre [f] i [θ] molt freqüent i característic dels parlars aragonesos.

+***Trafuller***, +***trafulleria***. En els jocs infantils, pels anys setantes del s. XX, féiem servir a l'Alfàs del Pi i a Benidorm (Marina Baixa) +*trafuller* 'que fa trampes' («No

(48) *Viruela volandera / borda/ loca* ocupa una franja central de Terol; *viruela loca* i *varicela* corren pel nord de Navarra, de Rioja i de Saragossa.

(49) *Royo* és 'roig, vermell' en aragonés; cf. *rosa* 'xarampió'. El *DAndolz* arreplega *royuela* com a 'rubia' (*DPardo*).

(50) Llevat de l'eivissenc, on deu ser un préstec valencià, com tants d'altres (cf. Veny 1977: 34).

volem jugar amb eixe perquè és un *trafuller*») i +*trafulleria* 'trampa, magalanxa' («Guanya perquè sempre fa *trafulleries*»); aquests ders. deuen ser d'una extensió més gran. *Trafuller* és 'trampós' a Crevillent; «fer la *trafulla*» és «per exemple, fer un avançament indegut (en el trànsit de vehicles)», ens expliquen a Elx.

Llegim en un poema polític de Josep Maria Bonilla publicat en el núm. XXXVIII d'*El Mòle* (19-IX-1855, ed. de Blasco 1979: 131):

No vols que els abusos
sempre continuen,
i tu consentixes
que tots t'*entrafullen*,
i del teu guisao
que mengen i suquen?.

+*Entranfullar* apareix en el col·loqui «Chuanet del Fosar» dins l'*Ensisám* de Martí i Gadea (1891: 332):

[...] varen pensar en anar,
á la fira de Molvedre
á vendre y *entranfullar* [...].

El *DCECH* (s.v. *fullero*, 975: 10b) dóna *tranfulla* 'fullería' del vocabulari andalús d'Alcalá (1951)[51] i l'explica com a «cruce de *fulla* con *trampa*». Álvarez Curiel (1991) aplega *al tranfullón* 'desordenadamente' («Arregla tu ropa porque la has soltado toda *al tranfullón*») pel nord de Màlaga. He sentit *tranfullero* 'trompós' a parlants de Sevilla. Per aquesta via deuen anar també *entrampullar* 'v. *entrampar*' del *DMGadea* (1891) i *trapulla* 'fullería' al Vilar (els Serrans, Llatas 1959). Cf. *trapull*[52] 'agitació de persones o de coses en moviment' (*DCVB*, Tortosa) i +*atrafullat* 'atrafegat, atabalat' (Moreira, Massip 1991: 300).

Recordem l'aragonés *fulla* 'mentira, impostura' o també *folla* (a Oseja i Trasobares, a l'oest de Saragossa, Pérez Gil 1995: 260). El mateix Llatas (1959) inclou *fullar* 'hacer trampas en el juego. En valenciano *enfullar*' al Vilar, a Xulella i a Domenyo. *Hacer fulla* és 'hacer novillos, fumarse las clases' a Cartagena (Serrano 1986); precisament, *fullar* és a Mallorca 'deixar d'assitir a escola' (*DCVB*). Potser va per ací també *trafullá* 'dícese de la mujer ya desvirgada antes de contraer matrimonio', també de Cartagena (Serrano 1986).

Són ben interessants *entrafullarse* 'liarse' del Biello Sobrarbe (Tomás 1999), *estrafullar* 'derrochar, gastar sin tino ni medida con cosas vanales' (Fuendalderas, Arbués 1980), *estrafollar* 'malgastar, malbaratar, dilapidar; hacer uso desarreglado de las cosas' (Benasc, *DBallarín*; Binéfar, Coll 1902).

(51) Ací trobe també *fullir* 'engañar' («En la venta del burro los fulleron los chalanes»).

(52) Probable alteració de *trapoll* 'ídem' , condicionada per *traüll* 'embolic, enrenou'

(*b*) La natura és una parcel·la en què descobrim un flocall de petjades aragoneses en terres valencianes; recordem els casos d'*ababol* 'rosella' (Crevillent, Llíria, punts

del Franja; a Torís, 'planta de la rosella', *ALPI*, m. 443); *palometa* 'papallona' (general en valencià, sud del Principat i Eivissa); *grill* 'llagostí, saltamartí' (valencià central; Veny 1991;104), o els paral·lelismes entre els nostres *cullereta* o *cullerot* 'capgròs' i *cuchareta* aragonés. N'hi ha un grapat; vegem-ne breument una mostra, concretament, algun ornitònim (vars. d'*òbila*), el nom d'un fruita força corrent (*bresquilla*) i el d'una hortalissa (*grumo* 'capdell, pinya, cóp de la col').

+***Xòbila*** apareix en el *DEscrig* com a sinònim de l'ornitònim *òbila* (*jòvila* [llegiu [tʃ]*òbila*] 'V. *ovila* (*òvila*)'; va passar per malla al *DLlombart*, al *DMGadea* (1891), al *DCVB* i al *DECat*. La retrobe en dues peces teatrals de Rafael Martí Orberà, nat a València (1860) usada com a apel·latiu semblant a 'babau, bajà, embadocat', sentits també evocats per la valenciana *òbila*:

> EL CHOTO: (*Deixant caure les roses sobre el seu front*) ¿Per ahón cauen, *chòvila*?...
> PAUETA: ¡Chá, ròses!...? Seràs roín! (*Sonrient*) ¡Per això olía millor que may!... (Martí Orberà 1926: 7)

> AMPARITO: ¿Pero qu'es pa mí, la música?
> NELO: ¡*Chòvila*, es clar!...
> AMPARITO: (*Caent·se·li la baba de gust*) ¡Quín servell! (Martí Orberà 1927: 11)

Cf. aquesta +*xòbila* amb +***xòlipa***, viva per terres valencianes septentrionals (Torredarques, segons Gimeno 1991); aquesta darrera forma reprodueix la mateixa variació que observem en la parella *òliba* / *òbila* (Martines 2000b: 102, i en premsa).

Totes les dues, probablement, s'han de posar en connexió amb les vars. que descobrim per terres d'Aragó. D'una banda, segons Vidaller (1989: 222), *choliba* és *Tyto alba* en diverses poblacions d'Osca, d'oest a est: Siétamo (a la vora d'aqueixa ciutat), Panzano, Radiquero, Salas Altas, Barbastre (també Nicolau 1984: 12) i el Grau. En altres llocs *choliba* és l'*Otus scops*. El *DAndolz* enregistra *chotiba* 'lechuza' de Montsó. Justes i Vázquez (*AFA*, XXXVI-XXXVII, p. 611) situen *choliba* 'lechuza' a Rodellar (Osca); *cholibeta* és de l'Alt Aragó, segons l'*Endize*.

De l'altra banda, hi ha la var. amb oclusiva sorda +***òlipa***, viva també per terres valencianes septentrionals (Traiguera, Pena-roja, el Portell i Sorita, Gimeno 1991)[53] i a l'Aragó. Cf. *olipa* 'lechuza' a Castellseràs (*DAndolz*). Ho referma Quintana (1976: 79): *olipa* és el nom que donen a la vall del Baix Mesquí (Castellseràs i Torrecilla de Alcañiz) a la 'lechuza'. Altaba (1985: 72) enregistra *olipa* 'lechuza' al Maestrat aragonés i al Baix Aragó («En ese hujero de la carrasca hay un nido de *olipas*»). Hi ha *olipa* 'lechuza' en el treball de Martín i Pérez (1991: 202) sobre la parla de Chiprana, a l'oest de Casp.

Bresquilla 'mena de préssec' i, en molts llocs, 'préssec, com a genèric'; és també de Nonasp, Favara i Maella (Terra Alta, Navarro 1996, II, m. 169). De bell nou ens

(53) Hi també en aqueixes contrades +***assorrejo*** 'soriguer' (Vilafranca, Gimeno 1991). Ens sembla inseparable d'*azorejo* 'halcón' que el *DAndolz* localitza al Terol fronterer. La vibrant potser reflex de la variació a què està sotmesa amb la bategant (cf. Martines 2000b: 225-241); o bé ha d'explicar-se per influència del sufix apreciatiu -*orr*.

trobem amb una var. de documentació recent (s. XVIII) que no podem desvincular de formes semblants aragoneses. Una ullada a l'*ALEANR* (m. 364) és força suggeridora; hi ha com a nom del 'melocotón pequeño, con carne blanca pegada': *presquilla*, dins el PV, a Sogorb i Arañuel; dins Aragó, en gran part de Terol i punts de l'oest de Saragossa i del sud d'Osca, i en alguna localitat navarresa; el *DAndolz* dóna *presquilla* i *presquillero* del Baix Aragó. *Prisquilla*, en algun punt de Conca i de Terol. *Bresquilla*, a Vall-de-roures i a Pena-roja (a la Franja) i en algun punt de l'extrem oest de Terol; el *DAndolz* situa *bresquilla* i *bresquillera* a Casp. *Berquilla*, a Barrachina, al nord-oest de Terol. *Presquilla* és també de Calasseit i de la Ribera d'Ebre (*DCVB*).

N'hi ha altres vars., probablement per encreuament semàntic (*fresco*, *fresa*...), afavorit per l'equivalència acústica: *fresilla* a l'extrem nord de Saragossa. *Fresquilla* en punts del nord de Saragossa, de Navarra i d'Osca; *fresquilla* reapareix a les comarques valencianes interiors (els Serrans, Llatas 1959), a Múrica (García Soriano 1932, Gómez Ortín 1991), a Oriola (Guillén 1974), Andalusia (Alcalá 1951). *Fresqueta*, en algun punt de la Rioja; i *presilla*, a Pallaruelo de Monegros, al sud d'Osca.

Com a denominació del *albérchigo* (m. 365, *ALEANR*), tenim: *presquillo* en algun punt de Saragossa; i *presquilla* o *pris-* en punts meridionals de Terol i, dins terres valencianes, a Begís i a Sogorb (ací en covariació amb *albérchico* i *bresquilla*).

Convé tenir present que, malgrat la competència de l'espanyol *melocotón*, el tipus *présigo/-iego* (cf. cat. *préssec*) té una presència important per l'Alt Aragó com a denominació de la *Persica vulgaris*; al sud, però, hi ha *presco* i *prisco* (cf. *ALEANR*, m. 363; *DAndolz*; *Endize*), forma a partir de la qual no fóra gens desgavellat d'esperar la generació del diminitiu *presquilla*, com hem vist ben representat per aquelles terres i d'on degué passar al valencià. A darreries del s. XVIII, Marc Antoni Orellana (II: 442) esmenta la *presquilla*, que considera diferent del *préssec* (citat per Mestre 1994: 135). *Presquilla* reapareix en el valencià central de mitjan s. XIX en el col·loqui *Un pillo* (1846: 47): «[...] em pillaren [...] furtant *presquilles* / [...] ¿Per que furtabes *presquilles*?». El joc d'encreuament semàntics que hem vist adés, ens convida a reprendre la vella proposta de Sanchis Guarner (1949: 132), segons la qual, sense caldre l'ajut dels mossàrabs, *bresquilla* podria estar condicionada per *bresca*, en al·lusió a la dolçor de la fruita.

Préssec (o vars. com ara *pérsec*), antic i ben documentat en terres valencians, han reculat en força llocs davant *bresquilla*. Hi ha localitats on *préssec* designa, com sol ocórrer i com hem vist ací diverses voltes, varietats antigues de la fruita;[54] *bresquilla* s'aplica a les varietats noves, més sucoses i molsudes. Simptomàticament, açò mateix ha ocorregut a *bresquilla* allà on, després, ha pressionat *melocotón* i vars.

Grumo 'capdell, pinya, cóp de la col' del Maestrat valencià, que el *DECat* (s.v. *grum*, 682: 34) considera com a possible «herència mossàrab»; també a la meitat sud-occidental de la Terra Alta (Navarro 1996, II, m. 168). *Grumo* té aquest mateix sentit arreu d'Aragó, des del Pirineu fins més enllà de la fita amb les terres valencianes i en punts fiters de

(54) Cf. *bresquilla* 'varietat de préssec primerenc, més petit i més dolç que l'originari' a la Fatarella (la Terra Alta, Navarro 1993: 78).

Sòria i de Guadalajara (cf. *ALEANR*, m. 320). El tenim en el *Diccionario aragonés* (ed. de Bernal i Nagore 1999) de primeries del s. XIX (*grumo* 'hablando de hortalizas, se entiende repollo'), en el *DBadia* (ací en la var. *gromo* dins «*gromo* de col» 'cogollo'), en la lexicografia aplegada en l'*Endize* (vars. *grumo*, majoritària; *gromo* i *brumo*). Cf. el valencià *brullo* 'brull, mató', que també havia rebut la consideració de mossàrab (Martines 1999c).

(*c*) A gosades que la ramaderia ha estat un vehicle d'entrada d'una bona colla de mots des de terres aragoneses; vegem-ne ací dos exemples que amplien la nòmina dels ja aplegats.

Catxillada 'conjunt de cries d'un animal'. El mateix *DECat* (s.v. *catxurro*) ja reconeix que el valencià *catxillada* «sembla tenir el seu origen en la forma aragonesa *cachil(l)ada*» (der. de *cacho*, paral·lel del nostre *cadell*).

Tenim *cagillá* [*g* = tʃ] 'cachillada ó lechigada' en el *DEscrig*, que el *DMGadea* amplia amb 'multitud de niños de una familia'. El *DPla* incorpora la var. *gachillada*, amb sonorització de [k].

Catxillar 'parir les gosses, gates i conilles' i *catxillada* són del tortosí, on hi ha, a més, *catxipallada* («arreglá i averiguá la roba de tota la *catxipallada*», Moreira, XXXV, 530, 23 citat per Massip 1991: 315; *DCVB*). Aquesta var. deu explicar-se per encreuament amb *catxap* 'cadell de conill'; cf. *cachipinalla* 'conjunto de niños' en l'aragonés d'A Fueba (Romanos i Sánchez 1999). Blanc (1994: 57) arreplega *catxillada* a Calaceit.

Els *Refranes y Sentencias* de Joan Antoni Maians (darreries del s. XVIII, ed. de Casanova 1995: 422) recullen «Parí una *cachillada*», que més avant retrobem en el *DPla (parir una cachillada ó gachillada*).

Cachilada està ben documentat a Aragó: 'camada de crías', 'montón, gran cantidad' a Tauste (Chusé Inazio Navarro 1981: 8), 'cama de la cerda' i 'familia abundante en hijos y todos de corta edad' (Ejea, *DAndolz*); *cachillo* 'cachorro' (Torre do Bispe, *DAndolz*). Unes altres vars. aragoneses remarcables són *cachimalla* 'chiquillería' (Vall d'Echo, *DRohlfs*; A Fueba, Romanos i Sánchez 1995: 12) i *cachinalla* (amb contaminació de *canalla*?) 'conjunto de niños alborotadores' a Ayerbe (Buesa 1989: 127), i 'abundancia de familia menuda' a Bolea i a Loarre (*DAndolz*). El *DAndolz* mateix arreplega a la Llitera, sense cap concreció més, *cachilón* 'ponedor, lugar donde ponen las gallinas'; es diu a Fonts (segons la documentació aportada per l'*Endize*) i a Binéfar (Coll 1902). I la ja citada *cachipinalla* i *recachilada* 'multitud de gente, ganado, etc.' (Begosa, *DAndolz*).

Assagador 'camí ramader'. No fa gaire vam dedicar un treball monogràfic a aquest terme de gran extensió i vitalitat al PV (cf. Martines 1999b). En aqueix article establíem els paral·lelismes que observàvem amb *azagador*, mot que per Aragó designa

majoritàriament (amb les vars. *azagador*, *-dera*, *-dero*) un aparell per a fer recular el carro. Aquest ús, directament vinculat amb el verb *zagar* 'anar cap arrere, recular' (també paral·lel del valencià *assagar* 'ídem') refermava la primera proposta etimològica que Joan Coromines (*DCECH*), segons la qual *assagador* i *azagador* eren ders. romànics (en *-ador*) d'un verb *(a)zagar* o *(as)sagar* generat a partir de l'àrab *sâqa* 'rereguarda'; com és sabut, el *DECat* mudava aquella primera proposta per una altra que discorria per les dreceres, sempre esvaroses, del mossàrab. En aqueix mateix treball nostre aportàvem documentació valenciana que permetia retrodatar *assagador* fins a finals del s. XIV; aqueixa documentació refermava la primera proposta d'ètim atés que presentava *assagador* en funció d'adjectiu i testimoniava la var. amb *-a-* (*assagador*) com a més antiga. L'interés aqueixes atestacions ens anima a reproduir-les ací:

> E ací finiren los límits del dit bovalar encircuint segons los senyals dessús dits, però és romàs de la dita casella tro al dit ametler del dit en Pere Rossinyol primer senyal dret a una via ab tot lo dit camí real roman per *assagador* dels bestiars allén passant [...] Item seguint lo dit camí real de Muncada que és d'en Gòmiç del Collado e seguint la dita orla del dit camí tota vegada ves lo dit loch tro a les parets dels forats, romanint dins bovalar. E fora lo forn de la teula e dins lo *assagador*, segons dessús és dit tro en dret de la dita casella ab totes les possessions que y són. (1384, «Carta del bovalar del loch de Moncada», ed. de Díaz Manteca 1987: 374)

És potser més remarcable aquesta altra atestació del 1389 en què *assagador* apareix com a adjectiu de camí coordinat amb *gran* i amb *many*; és un text d'Albocàsser:

> Item, la prenguem per abeurador una basseta, qui és entre la heretat d'en Domingo Fort, e d'en Bernat Torra, en la qual ha gran pati e many, segons que és ficat; e d'aquí havem camí que puge per lo collet amunt entrò alt en la serra de la lacuna d'en Pelegrí. Item havem camí que mou de la dita basseta, passe per la foya d'en Tora al sol del Carrascalet de la foya, e passe, corre lo mas d'en torra, en Grases al camí que va a Benifaxines, lo qual camí és de quaranta pams, segons que és ficat, lo qual camí era ia antiguament del consell. Item, havem camí gran e many e *açagador*, lo qual parteis de la font de Benifaxines entrò a la heretat d'en Linia, e d'en Ramon Jover, e puge al terme de Catí, segons que antiguament solia anar» (1389, «Tresllat de la carta que·l loch de Albocàcer ha dels camins, basses e mallades de Consell», ed. de Díaz Manteca 1987: 441)

V. documentació del s. XV i posterior en Gimeno (1995, 1999) i en Martines (1999b); la primera atestació que en donava el *DECat* era del s. XIX.

La presència d'*azagador* com a 'camí ramader' en algun punt, tot i que escadusser, dels extrems occidental (de Saragossa) i orientals (fitant amb el domini català), per les comarques valencianes d'expressió castellanoaragonesa (ací abundosament) i per l'Andalusia oriental ens feia sospitar que aquest hauria pogut ser un terme de major

presència històrica a Aragó. Cal recordar que els ders. de *zaga* tenen allà una rendibiltat molt gran.

Els paral·lelismes que advertíem amb l'aragonés no acabaven d'arredonir-se atesa la mancança de documentació antiga que pogués atestar aquest tipus lèxic amb el sentit de 'camí ramader' per aquelles terres. Hem pogut trobar aquesta documentació recentment; heus-la ací:

> E de necesidat han de passar caminando por los *açagaderos* costumbrados con lures franquezas que han del señor Rey [...]
>
> [...] del compromís firmado por part del senyor bispe e honorable capítol de la seu de Valentia, de una part, e las ditas aldeas de la otra part. El procurador de las ditas aldeas dize, añadiendo allí do es puesto, e de necessidat han a passar caminando por los *açagaderos* acostumbrados, ach diz que los ditos caminos e *açagaderos* son del señor Rey e francos a los hombres e ganados [...] (*Libro de la comunidad de Teruel*, 1384, ed. de Garcia Edo, 1999: 410)

També molt recentment hem pogut aplegar més referències documentals i d'ús viu que confirmen una altra dada de gran interés per a la història d'aquesta família lèxica: l'existència del verb *assagar*, punt d'arrancada del der. *assagador*. El *DEscrig* aportava *açagar* amb el sentit de 'Pisotear ó conculcar. Ú. del verbo valenciano hablando de los ganados, que sin respetar en modo alguno el derecho de propiedad, entran y corren las heredades, causando daños en las tierras, plantas ó cosechas' i *açagat* 'pisoteado, da, etc.'; tot i que aquest sentit sembla una projecció metonímica a partir de 'conduir, anar el ramat per un lloc' (< 'conduir, anar un animal l'un darrere l'altre'), el *DECat* (s.v. *saga*, 585a: 48 i ss.), havia rebatut contundentment aquesta dada: «fa por que aquesta definició, i fins la vida real d'aquest verb, hagin estat creats o inflats o deformats per justificar litigis [per Josep Escrig «'jurisconsult' com era del Duc d'Alba i Llíria»]». La documentació dels ss. XVII i XVIII que reportem tot seguit fa costat clarament al *DEscrig*:

> Ítem, establiren y ordenaren que tot calsiner puxe tallar llenya, palmeres e brossa a obs de fer cals en qualsevulla heretat o camp de algú, salvo en vinya o en camp sembrat o guaret, ab què no mollegue ni *asague* [55] exceptant lo vedat de la assut [...] (*Ordenances municipals de Vila-real*, 1527, ed. de Gil Vicente 2002: 96)

> DE +*ASSAGAMENT*. A 8 de agost 1708 fonch deliberado por el ajuntamiento que qualquier vezino pueda aclamarse hallando en su heredad cualquier ganado que sea *assagado* su heredad como haya daño de sinco sueldos. (*Ordenances municipals de Vila-real*, 1708, ed. de Gil Vicente 2002: 177)

Tenim encara l'ús del verb *assagar* com a 'anar al darrer, acostar-se al darrere d'algú o d'alguna cosa' que hem trobat a l'Alacantí (Agost) i que volem afegir als

(55) Cf. aquest context paral·lel del 1446: «E lo que pijor és, com los bestiars talen blats o vinyes o oliveres, o *mollegen o escaliuen* les terres [...]» (València, ed. de Rubio Vela 1999: 701).

sentits d'aquest verb que ja aportàvem en Martines (1999b): «No *t'assagues* tant al cotxe de davant que li pegaràs».[56]

(*d*) S'han d'esmentar encara la proximitat que observem en les vars. populars de certs mots gramaticals. Breument: cf. *aixina* (val.) i *asina/-s* (arag.), *dende*, *dempués* i altres, també conegudes en parlars castellans més o menys vulgaritzans. Té una importància particular la forma *sinse*.

Sinse 'sense'. Certament *sinse* podria semblar var. híbrida de *sense*, generada per influx del castellà *sin*. Tot i així, Joan Veny (1991: 104-105) atribueix la presència de la var. *sinse*, especialment, en el valencià central, «[...] a les habituds lingüístiques dels aragonesos instal·lats a terres valencians, a través d'un procés de bilingüisme»; posa en relació aquesta var. amb la preposició aragonesa *sinse*, ja atestada des del s. XV (doc. notarial de Terol de l'any 1408, i en el *Cancionero de Stúñiga*, 1478 i 1479).[57] La documenta en *El Tabalet* (1847) i en Morales San Martín (1910: 11), i en dóna referència de pobles valencians com Benaguasil, al Camp de Llíria.

Sembla que certament, *sinse* és més que un «barbarisme ocasional dels xurros», com l'havia considerat Joan Coromines (*DECat*, s.v. *sense*). El mateix *DECat* veia com a hàpax la forma *sins* que el *DCVB* citava del *Tirant*: «stigué *sins* algun recort» (ed. d'Aguiló, III, 245. 275). Aquesta no és, però, l'única ocurrència de *sins* en el *Tirant*: n'hem localitzada una altra, en el mateix context fònic (seguida de mot començat per vocal) en el cap. CXLIII, segons l'edició fidel d'Albert Hauf, que hem pogut contrastar amb el facsímil del 1490: «—Com poré yo res dir que stigua atribulat –dix lo moro–, *sins* haver-hi pensat?» (cap. CXLIII, p. 311).

N'hem aplegat més atestacions valencianes. Del s. XVI: «Envihí per mon germà per no morir-me *sinse* veure'l», en l'*Autobiografia* de Bernat Guillem de Valeriola (1592, ed. d'Escartí 1998: 145, 155, etc). En el s. XVII: «[...] que per ayxò no reñirem / *sinse* dir-los més paraula, [...] fan allò que yo els mane / y *sinse* mi no fan res» (col·loqui anònim, 1643, ed. de Martí i Mestre 1990: 138 i 141), i «De mollera era pelat / est home, *sinse* moñet. / Acabem-o de dir tot: / calbo, en perdó de vostés» (Eliseu Armengol, 1688, ed. de Ferrando 1983: 1060). *Sinse* i *sens* conviuen en el dietari de Joaquim Aierdi (darreries del s. XVII, Escartí 1994: 63). Llegim *sins* en col·loquis del s. XVIII (ed. de Martí Mestre 1996:268, 279): "I *sins* dir res a ningú [...]" i "puix tan exacta notícia/ *sins* veure no es pot contar").

Retrobem *sinse* en textos i autors posteriors, sobretot, vinculats amb les comarques valencianes centrals (com ja havia advertit Veny 1991), i sempre en variació amb *sense*, forma d'ús predominant. Tanmateix, no deu ser exclusiu (o no ho deu haver estat) d'aqueixes contrades. N'hi ha testimonis en textos il·licitans com el setmanari *El Bou* (1885, IV: 1 i 4): «[...] sino que te estava reservat encara, lo mes grós que te pot pasár; el que te declara guerra *sin se* [*sic*] cuartèl *El Triángul*»; [...] pero este últim no el resibirem mes que una volta, el número 24, *sinse* que per aixó achem dexat de torna·li cambit [...]». També és il·licità Ramon Brotons, autor d'*El novio de Manolica*

(56) Agraïm la informació al col·lega Josep Miquel Manzanaro.

(57) Llegim *synse* en documentació de la mateixa època (1477) de la Casa de Ganaderos de Saragossa: «[...] en do podían paxer *synse* fazer danyo en pan ni en bino ni en defesa bedada?» (ed. de Fernández Otal 1995: 265). Modernament en tenim alguna atestació: «mencha ratas *sin se* [sic] pan», tòpic que s'aplica a la gent d'Arasán (Benasc, Nicolau 1980: 13).

(1931: 37): «No siga que *sinse* voler aporreche algún dia a algú». Llegim *sinse* en *Nelo y sa cuñá*, peça teatral de l'alacantí Manuel Rubert (1908: 15 i 23); i en una composició de l'enversador popular de Callosa d'en Sarrià (la Marina Baixa), Marcelino Blanquer Benimeli (mort l'any 1925); no ens consta que, si més no a les hores d'ara, *sinse* siga var.. usual en aqueixa població: «Vullch dir yo, que tots tenim, / *sinse* ofensa p·a nengú, / ademés del nom de pila / un sobrenóm conegut» (ed. d'Adolf Salvà 1960, II: 110). Tenim en el recull de refranys de Crevillent de Martínez Montoya (1991: 22): «Ni hay viudes *sinse* esperances, ni cabaços *sinse* anses.» Hem sentit *sinse* espontàniament en parlants del Fondó de les Neus, de Crevillent o de Novelda.

3.7 *A tall de conclusió*

Hem volgut ací il·lustrar les possibilitats que ofereix l'estudi de l'aragonés en l'esclariment d'una parcel·la ben important de la història i del present del lèxic valencià. Molt breument:

(*a*) El contacte amb l'aragonés ha estat un factor condicionador de la configuració del lèxic valencià.

(*b*) Bona cosa dels vocables explicats com a mossarabismes valencians han de veure's com a aragonesismes o hispanismes que, en algun cas, van entrar en terres valencianes en èpoques reculades a mesura que s'ocupava i es construïa el nou Regne de València. La presència d'aquests mots es degué accentuar quan el model lingüístic de referència s'esvaïa a partir del s. XVI.

(*c*) Els textos mostren la convivència des de ben enjorn de doblets lèxics que, més d'una volta, després d'un període de covariació, es resolen a favor del mot més proper a l'aragonés (o al castellà, en èpoques més tardanes). El vocable antic bé s'esvaeix bé resta reduït a sentits i a usos marginals.

(*d*) Una part del lèxic que el valencià comparteix amb terres d'Aragó es fa trobador en l'arc que abasta de Navarra fins a l'Andalusia oriental.

(*e*) El coneixement de la cultura material i de l'evolució històrica de les societats és un instrument bàsic per a entendre els viatges de les paraules pel territori.

(*f*) El despullament de documentació catalana i aragonesa i l'atenció sobre els parlars vius són mitjans fonamentals en la recerca dels contactes entre totes les dues àrees lingüístiques.

JOSEP MARTINES
Universitat d'Alacant
Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AFA = Archivo de Filología Aragonesa.

AGRAMONT, Jacme d' (1971) *Regiment de preservació de pestilència*, Tarragona, Diputació de Tarragona.

ALBA BESALDUCH, I. (1986) *El habla de Ludiente*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló.

ALBEROLA, E. (c. 1927) *Refraner valenciá*, València.

ALCALÁ VENCESLADA, A. (1951) *Vocabulario andaluz*, Madrid, RAE.

ALDC = VENY, J. & L. PONS (2002) *Atles Lingüístic del Domini Català*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

ALDT = GIMENO BETÍ, L. (1997) *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

ALEA = ALVAR, M., A. LLORENTE & G. SALVADOR (1961-1973) *Atlas lingüístico y etnográfico de Andalucía*, 6 volums, Granada Universidad de Granada.

ALEANR = ALVAR, M., A. LLORENTE & T. BUESA (1979-1993) *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, 12 volums, Saragossa / Madrid, Departamento de Geografía Lingüística / Institución Fernando el Católico / CSIC.

ALPI = Atlas Lingüística de la Península Ibérica. [Citem per l'edició de Vicent-Ferran Garcia Perales 2001.]

ALTABA ESCORIHUELA, J. (1985) *Palabras locales, comarcales y regionales (Más de tres mil palabras de uso popular regionalista)*, Saragossa.

ALVAR, M. (1987) *Estudis sobre el dialecto aragonés*, I i II, Saragossa, Institución Fernando el Católico

ALVÁREZ CURIEL, F. (1991) *Vocabulario popular andaluz*, Màlaga, Ed. Arguval.

ARBUÉS POSSAT, J. (1980) *Fuencalderas en mi recuerdo*, Girona.

BARCELÓ, C. (1984) *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, Valencia, Universitat de València / Institut Hipano-àrab de Cultura.

— (1995) «La llengua dels sarraïns valencians», dins Jordi Colomina i Castanyer, ed., *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 13-27.

— (1996) «Mossàrabs valenccians i 'llengua mossàrab'», *Caplletra*, 20, pp. 183-205.

BATALLER CALDERON, J. (1986[2]) *Jocs populars*, València, Ed. Bullent.

BELTRAN I CALVO, V. (1994) *El parlar de Callosa d'en Sarrià i de les Valls de Tàrbena i de Guadalest. Aportacions al vocabulari fitonímic i zoonímic valencià*, València, Generalitat Valenciana.

— (1999) «El parlar de la Marina Alta: el contacte interdialectal valencianobalear», I i II, tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant.

BERNAT I BALDOVÍ, J. (1847) *El Tabalet*, València.

BLASCO, R. (1979) *Poesia política valenciana (1802-1938)*, València.
BLANC, M. (1994) *Garba. Mil paraules de Calaceit*, Barcelona, Columna.
BOLUDA PERUCHO, A. (1999) *Els manuals de consells medievals de Xàtiva (1376-1380)*, València, Diputació de València.
BOU CLEMENTE, M. O. (1985) *Els malnoms de l'Alcúdia*, l'Alcúdia.
BROTONS, R. (1931) *El novio de Manolica*, Elx.
BSCC = Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura.
BUESA OLIVER, T. (1963) «Sufijación afectiva en yerbense», dins *Actas del Tercer Congreso Internacional de Estudios Pirinaicos*, VI, Saragossa, Instituto de Estudios Pirinaicos, pp. 9-32.
— (1989) *Estudios filológicos aragoneses*, Saragossa.
BURNS, I. R. (1987) *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*, València, Ed. Tres i Quatre.
CASADO FRESNILLO, C. (1988) *Almería y sus relaciones lingüísticas con el oriente peninsular y con Andalucía*, Madrid, UNED.
CASANOVA, E. (1986) «Evolució de la segona persona del singular del present d'indicatiu del verb *ser* en català», dins *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 467-494.
— (1991a) «El Raro diccionario valenciano-castellano único y singular de vozes monossylabas de Carles Ros», *Llengua i Literatura*, 4, pp. 129-182.
— (1991b) «Toponímia oronímica i repartició semàntica?» dins *Actes Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, XIV*, II, Alacant, pp. 569-586.
— (1995) «La llengua a València» dins Pep Balsalobre & Joan Gratacós, eds., *La llengua catalana al segle XVIII*, Barcelona, Quaderns Crema, pp. 387-425.
— (1993) «Evolució i interferència en el sistema demostratiu català: una explicació», dins R. Alemany i altres, eds., *Actes del Novè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 161-196.
— (2001) «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al Regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», dins M. A. Cano, J. Martines, V. Martines & J. Ponsoda, eds., *Les claus del canvi*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Ajuntament de la Nucia, Caja de Ahorros del Mediterráneo, pp. 135-160.
CASAS, P. i altres (1987) «Chiqueta rechira sobre os repuís de l'aragonés en a Bal de O Xalón», dins *Primer premio literario en aragonés Bal de O Xalón*, Osca, Publicacions d'O Consello d'a Fabla Aragonesa, pp. 119-205.
CASTAÑER, M. R. (1999) «Las hablas altoaragonesas. Estado actual de la cuestión», dins J. M. Enguita, ed. (1999), pp. 265-317).
CASTRO MERINO, A. (1990) «Lesico de Billar d'o Salz», *Ruxiada. Rebista d'a Colla de Fablans d'o Sur*, 10, pp. 4-21.
CAVANILLES, A. J. (1795-1797) *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, I i II volums, Madrid.

CLIMENT I GINER, D. (1988) «El paisatge vegetal de la Marina Alta», *Aguaits. Revista d'investigació i assaig*, 4, pp. 75-83.

Colecció de Milacres de Sen Vicent, I, València. [Cite per l'ed. facsímil de Librerías París-Valencia, 1980.]

COLL ALTABÁS, B. (1902) *Colección de voces usadas en la Litera*, Saragossa.

COLOMINA I CASTANYER, J. (1991) *El valencià de la Marina Baixa*, València, Generalitat Valenciana.

— (1995a) «La influència del català sobre el castellà del Regne de Múrcia (segles XIII-XVII)», dins Jordi Colomina i Castanyer, ed., *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 221-275.

— (1995b) «El lèxic valencià en l'obra d'Enric Valor», dins *Els valencians i la llengua normativa*, Alacant, pp. 173-188.

— (1996) «La simplificació dels grups consonàntics finals en català», *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, III, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, pp. 196-224.

COLOMINA I CASTANYER, J. & J. J. PONSODA (1995) «Català(ns) i aragonès(os) en contacte al sud del Regne de València segons els *Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi», dins Jordi Colomina i Castanyer, ed., *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 145-173.

COLÓN I DOMÈNECH, G. (1960) «Libre de Ordinacions de la vila de Castelló de la Plana», Castelló 1957, *Zeitschrift für romanische Philologie*, 76, pp. 285-291.

— (1976) *El léxico catalán en la Romania*, Madrid, Gredos.

— (1989) *El español y el catalán, juntos y en contraste*, Barcelona, Ariel.

— (1997) *Estudis de filologia catalana i romànica*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

COLÓN, G. & A. GARCIA, eds. (1970-1994) *Furs de València*, I-VI, Barcelona, Ed. Barcino.

CONCA FERRÚS, A. & F. GARCIA ALONSO (1994) *Estudi botànic de la Vall d'Albaida*, Ontinyent.

Conversacions entre Saro Perrengue i el Doctor Cudol (1820), València.

DAlibèrt = ALIBÈRT, L. (1988[2]) *Dictionnaire Occitan-Français d'après les parlers languedociens*, Tolosa de Llenguadoc, Institut d'Estudis Occitans.

DAndolz = ANDOLZ, R. (1990[4]) *Diccionario Aragonés. Aragonés-Castellano. Castellano-Aragonés*, Saragossa, Mira Ediciones.

DAut = *Diccionario de Autoridades*, Madrid, RAE, 1726.

DBadia = BADIA I MARGARIT, A. M. (1950) *El habla del valle de Bielsa*, Barcelona, Instituto de Estudios Pirinaicos.

DBallarín = BALLARÍN CORNEL, Á. (1978) *Diccionario del benasqués*, Saragossa.

DBorao = BORAO, J. (1908[2]) *Diccionario de voces aragonesas*, Saragossa.

DCEC = COROMINES, J. (1954-1957), *Diccionario Crítico Etimológico Castellano*, 4 volums, Madrid, Gredos.

DCECH = COROMINES, J. & J. A. PASCUAL (1987[2]-1991) *Diccionario Crítico Etimológico Castellano e Hispánico*, 6 volums, Madrid, Gredos.
DCVB= ALCOVER, A. M. & F. DE BORJA MOLL (1930-1962) *Diccionario Català-Valencià-Balear*, 10 volums, Palma de Mallorca, Ed. Moll.
DECat = COROMINES, J. (1983[4]-1991) *Diccionari Etimològic Complementari de la Llengua Catalana*, 9 volums, Barcelona, Curial / La Caixa.
DIÉGUEZ, M. À. (2001) *El llibre de Cort de Justícia de València (1279-1321). Estudi lingüístic*, Alacant/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/ Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
DEscrig = ESCRIG, J. (1851) *Diccionario valenciano-castellano*, València.
DFerrer = FERRER PASTOR, F. (1985) *Diccionari general*, València.
DÍAZ MANTECA, E. (1986) *El «Libro de Poblaciones y Privilegios» de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1429)*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló.
— (1987) *El «Libro de poblaciones y privilegios» de la Orden de Santa María de Montesa (1234-1429)*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló.
Diccionario Aragonés (anònim, principis del s. XIX), ed. de Chesús Bernal & Francho Nagore, Osca, Concello d'a Fabla Aragonesa / Rolde, 1999.
DLamarca = LAMARCA, L. (1839) *Ensayo de un Diccionario valenciano-castellano*, València.
DLlombart = LLOMBART, C. (1887) *Diccionario valenciano-castellano*, València.
DMGadea = MARTÍ GADEA, J. (1891) *Diccionario General Valenciano-Castellano*, València.
DPalay = PALAY, S. (1991) *Dictionnaire du Béarnais et du Gascon modernes*, París, Éditions du CNRS.
DPardo v. PARDO ASSO, J. (1938) *Nuevo diccionario etimológico aragonés*, Saragossa.
DPeralta = PERALTA, M. (1836) *Ensayo de un Diccionario Aragonés-Castellano*, Saragossa.
DPla = MARTINES, J. (1998) *El «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa (1817-1890). Descripció i edició*, Alacant, Diputació d'Alacant / Generalitat Valenciana.
DRohlfs = ROHLFS G. (1985) *Diccionario dialectal del Pirineo Aragonés*, Saragossa, Institución Fernando el Católico
DRos (1764) = ROS, C. (1764) *Diccionario valenciano-castellano*, València.
DRosanes = ROSANES, M. (1864) *Miscelánea que comprende: Un vocabulario valenciano-castellano*, València.
DSanelo = GULSOY, J. (1964).
DYecha = ORTUÑO PALAO, M. & C. ORTÍN MARCO (1999) *Diccionario del habla de Yecla*, Yecla, Ayuntamiento de Yecla / Real Academia Alfonso X el Sabio.
El Bou. Semanari semanari satíric, polític, independent (1885-1886), Elx.
Endize = NAGORE, F., dir. (1999) *Endize de bocables de l'aragonés seguntes os repertorios lesicos de lugars y redoladas de l'Alto Aragón*, I-IV, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.

ENGUITA, J. M., ed. (1999) *Jornadas de Filología Aragonesa, en el aniversario del* AFA, Saragossa, Institución Fernando el Católico.

ENGUITA, J. M. (1999), «Estado actual de los estudios sobre el español de Aragón», dins J. M. Enguita (ed.) (1999), pp. 319-365.

ESCALANTE, E. (1922-1924) *Colección completa de las Obras Dramáticas*, I (1922), II (1923) i III (1924), València.

ESCARTÍ, J. V. (1994) « Sobre morfologia i fonètica del valencià del s. XVII i l'actual», dins *Miscel·lània 94. Estudis de morfologia valenciana*, València, pp. 31-75.

— (1998) *Memòria privada. Literatura memorialística valenciana dels segles XV al XVIII*, València, Ed. Tres i Quatre.

FAGES DE ROMÀ, N. (1849) *Cartilla rural en aforismes catalans*, Figueres. [Citem la versió valenciana anònima d'aquesta obra publicada a la ciutat de València en 1853 sota el títol *El amic dels llauradors ó Aforismes rurals, composts en catalá i castellá per D. Narcís Fages de Romá, y traduits al valensiá per un Amic dels Llauradors*.]

FENOLLAR, B. (1497) *Lo procés de les olives*, ed. de Vicent Pitarch & Lluís Gimeno, València, ed. Tres i Quatre, 1988.

FERNÁNDEZ OTAL, J. A. (1995) *Documentación medieval de la Corte del Justicia de Ganaderos de Zaragoza*, Saragossa, Diputació de Saragossa.

FERRANDO FRANCÉS, A. (1980) *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, Universitat de València.

— (1983) *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València.

— (1989) «La formació històrica del valencià», dins Antoni Ferrando, ed., *Segon Congrés Internacional de la Llengua catalana. VIII. Àrea 7. Història de la Llengua*, València, pp. 399-428.

FORT CAÑELLAS, M. R. (1994) *Léxico romance en documentos medievales aragoneses (siglos XI y XII)*, Saragossa, Gobierno de Aragón.

FRAGO GRACIA, J. (1980) «Sobre léxico aragonés. Datos para el estudio de su frontera con el catalán noroccidental a mediados del s. XV», dins *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 411-423.

— (1986) «Castellano y aragonés en el antiguo Reino de Valencia», dins Federico Corriente i altres, *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp. 45-63.

— (1991a) «Conflicto de normas lingüísticas en el proceso castellanizador de Aragón», dins J. M. Enguita, ed., *I Curso de geografía lingüística de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, pp. 105-126.

— (1991b) «Determinación sociolingüística en la castellanización del Valle del Ebro», *I Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Edad Media)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, pp. 115-130.

— «Toponímia navarroaragonesa del Ebro (III): Vías de comunicaciones», *AFA*, XXVIII-XXIX, Saragossa, pp. 31-56.

— «Toponimia navarroaragonesa del Ebro (IV): orónimos», *AFA*, XXX-XXXI, pp. 7-22.
— «Las fuentes documentales aragonesas y el diccionario etimológico español de J. Corominas», *AFA*, XXXIV-XXXV, pp. 601-682.
GARCIA EDO, V. (1999) «El *Libro de la Comunidad de Teruel* (1206-1533)», dins Germà Colón i José Adell (eds.), *Vida rural i ramadera, BSCC*, LXXV, juliol-desembre, pp. 372-460.
GARCIA PERALES, V. (2001) «Atlas lingüístico de la Península Ibérica (ALPI). Edició i estudi del País Valencià», I-IV, tesi doctoral, Universitat de València.
GARCÍA SORIANO, J. (1932) *Vocabulario del dialecto murciano*, Múrcia.
GARGALLO GIL, J. E. (1987) «Una encrucijada lingüística entre Aragón, Valencia y Castilla: el Ricón de Ademuz», tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
GIL VICENTE, V. (2002) *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*, València, Universitat de València.
GILI GAYA, S. (1947 i ss.) *Tesoro Lexicográfico (1492-1726)*, Madrid.
GIMENO BETÍ, L. (1991) «Ornitonímia castellonenca: notes onomasiològiques i etnogràfiques sobre el nom d'alguns ocells», *BSCC*, LXVII, pp. 589-614.
— (1995) «L'adstrat aragonés en un document castellonenc del segle XIV» dins Jordi Colomina i Castanyer, ed., *Llengües en contacte als regnes de València i de Múrcia (segles XIII-XV)*, Alacant, Universitat d'Alacant, pp.79-98.
— (1989) *De lexicografia valenciana*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
— (1999) «Lèxic ramader en documents valencians del segle XIV», dins Germà Colón i José Sánchez Adell, eds., *Vida rural i ramadera, BSCC*, LXXV, juliol-desembre, pp. 461-497.
GÓMEZ CASAÑ, R. (1988) *Aproximación a la historia lingüística del Alto Palancia entre los siglos XIII i XVI*, Sogorb, Ajuntament de Sogorb.
GÓMEZ ORTÍN, F. (1991) *Vocabulario del noroeste de Murcia. Contribución lexicográfica al español de Murcia*, Múrcia, Editorial Regional de Murcia.
GONZÁLEZ OLLÉ, F. (1964) *El habla de la Bureba*, Madrid, CSIC.
GUILLÉN GARCÍA, J. (1974) *El habla de Orihuela*, Alacant, Diputació d'Alacant.
GULSOY, J. (1964) *El «Diccionario valenciano-castellano» de Manuel Joaquin Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicología*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
GUINOT RODRÍGUEZ, E. (1991) *Cartes de poblament medievals valencianes*, València, Generalitat Valenciana.
— (1999) *Els fundadors del Regne de València*, València, ed. Tres i Quatre.
HAENSCH, G. (1960) «Las hablas de la Alta Ribagorza (segunda parte)», *AFA*, XII, pp. 117-250.
HINOJOSA MONTALVO, J. (1990) *Textos para la historia de Alicante. Historia medieval*, Alacant, Diputació d'Alacant.

IBORRA LERMA, J.M. (1981) *Realengo y señorío en el Camp* de Morvedre, Sagunt.
IRIBARREN, J. M. (1984[2]) *Vocabulario navarro. Segunda edición preparada y ampliada por Ricardo Ollaquindia*, Pamplona, Comunidad Foral de Navarra.
JUSTES, R. & J. VÁZQUEZ «Contribución al vocabulario de animales y plantas de Rodellar (Huesca)», *AFA*, XXXVI-XXXVI, Saragossa, pp. 609-622.
LAGÜÉNS, V. (1999) «Estado actual de los estudios sobre el aragonés medieval», dins J. M. Enguita, ed. (1999), pp. 163-264,
LAPEYRE, H. (1982) *La Taula de Cambis en la vida económica de Valencia a mediados del reinado de Felipe II*, València.
LEDESMA RUBIO, M. L. (1991) *Cartas de población del Reino de Aragón en los siglos medievales*, Saragossa.
LIMORTI, E. / A. QUINTANA (1998) *El Carxe. Recull de literatura popular valenciana de Múrcia*, Alacant, Diputació d'Alacant.
LLATAS, V. (1959) *El habla del villar del Arzobispo y su comarca* I i II, València, Institució Alfons el Magnànim.
LLOMBART, C., ed. (1878) *Tabal y donsayna. Festes costums y mals visis, pintats á la valensiana per varios populars artistes de la terra del CHÉ trets á llum, per·a diversió y recreo del public per Constantino Llombart*, València.
LLORENTE MALDONADO DE GUEVARA, A. «Coincidencias léxicas entre Andalucía y el valle del Ebro», *AFA*, XXXVI-XXXVII, pp. 347-376.
LÓPEZ GARCÍA-MOLINS, Á. (1993) «L'apitxat com a contacte de llengües i com a solució interna», dins *Actes del IX Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 137-142.
Lo procés de les olives, ed. de Vicent Pitarch & Lluís Gimeno, València, Ed. Tres i Quatre, 1988.
LOZANO, J. (1991) *Ribera*, València, Ed. Bromera.
MAIANS, J. A. (1787) *Vocabulari valencià-castellà*, ed. parcial d'Emili Casanova (1995).
MARTÍ, E. & S. APARICIO (1984) *El léxico de Anna*, Anna, Ajuntament d'Anna.
MARTÍ I GADEA, J. (1891) *Ensisám de totes herbes*, València.
MARTÍ I MESTRE, J. (1991) «El *Coloqui nou entre el tio Pelut, Sardineta y Polseres*, un testimoni escrit dels avalots del 1801 al País Valencià», *Estudis de llengua i literatura catalanes, XII (= Miscel·lània Jordi Carbonell, 1)*, Barcelona, pp. 133-176.
— (1994) «Una contribució a la lexicografia del segle XVIII: Marc Antoni d'Orellana», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes, XXVIII (= Miscel·lània Germà Colón, 1)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 111-145.
— (1996) *Col·loquis eròtico-burlescos del segle XVIII*, Alfons el Magnànim, València.
MARTÍ ORBERÀ, R. (1926) *Els felisos*, València.
— (1927) *Bodes d'or*, «Galeria de Obras Valencianas», VII, València.
MARTÍN PARDO, M. & Ch. L. PÉREZ ALBIAC (1991) «El chipranesco (léxico y rasgos aragoneses en el habla de Chiprana)», *Cuadernos de Estudios Caspolinos*, XVII, pp. 165-216.

MARTINES, J. (1998a) «El sufix *-aire* al País Valencià?», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes/ XXXIV (= Miscel·lània Germà Colón, 7)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, pp. 229-262.

— (1998b) «L'aportació del Josep Antoni Cavanilles a la terminologia botànica catalana. Un avanç», en *Actes del I Col·loqui Internacional d'Història dels llenguatges iberoromànics d'especialitat (ss. XVII-XIX): solucions per al futur (15-17 de maig de 1997)*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Institut de Lingüística Aplicada, 1998, pp. 243-262.

— (1999a) «Dues aportacions al lèxic de la ramaderia», dins Germà Colón i José Sánchez Adell, eds., *Vida rural i ramadera*, *BSCC*, LXXV, juliol-desembre, pp. 605-168.

— (1999b) «Una família lèxica conflictiva?: *SAGA*, +*SAGAR*, *ASSAGAR (?)* i *ASSAGADOR* o *ASSEGADOR*», dins *Actes del XXIII Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*, Ulldecona, pp. 115-133.

— (1999c) «La proximitat lèxica entre el català i l'aragonés a propòsit de *bard*, *brull*, *caragina* i *xafardejar*», dins *Actas d'a I Trobada d'Estudios y Rechiras arredol d'a luenga aragonesa y a suya literatura (Uesca, 20-22 de febrero de 1997)*, Osca, Insti-tuto d'Estudios Altoaragoneses / Consello d'a Fabla Aragonesa, 1999, pp. 125-162.

— (2000a) «Els noms dels llocs i l'estudi del lèxic, a propòsit d'*atzavara*, *farigola* i *bruc*», dins *Estudis de toponímia valenciana*, València, Universitat de València / Denes Editorial, València, 2000, pp. 255-273.

— (2000b) *El valencià del segle XIX. Estudi lingüístic del «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València/Barcelona.

— (2000c) «L'expressió de les emocions i la creativitat lèxica: *estimar* 'amar', entre l'eufemisme i la metàfora cultural», dins *Actas del VIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval. Santander, septiembre, 1999*, Santander, Universidad Internacional, pp. 1221-1243.

— (en premsa) *El lèxic valencià del segle XIX. L'aportació del «Diccionario Valenciano» de Josep Pla i Costa a la lexicografia valenciana*.

— (en preparació) *L'aragonés i el lèxic valencià*.

MARTÍNEZ MONTOYA, M. (1991) *Refranes, dichos y apodos de Crevillente*, Crevillent.

MARTÍNEZ SEVILLA, J. (1993) «*Ira chacha*» *El lenguaje de Ayora y su anécdota*, Aiora.

MARTORELL, J. (1490) *Tirant lo Blanch*, I i II, ed. d'Albert Hauf & Vicent-Josep Escartí, 1990, València, Generalitat Valenciana.

MIRA, J. F., dir. (1985) *Temes d'etnografia valenciana. Volum II. Bosc i muntanya, indústria tradicional, comerç i serveis*, Gregori, Joan J. / Josepa Cucó, Francesc Llop / Maria Roser Cabrera, Alzira (autors), València, Institució Alfons el Magnànim.

MASSIP I BONET, M. À. (1991) «El lèxic tortosí: història i present» I, II i II, tesi doctoral en microfitxa, Universitat de Barcelona.

MOLINA FERNÁNDEZ, P. (1991) *Parablero murciano*, Múrcia, Ediciones Mediterráneo.

MONTOYA I ABAT, B. (1989) *La interferència lingüística al sud valencià*, València, Generalitat Valenciana.

MORALES SAN MARTÍN, B. (1910) *Idilis llevantins*, Barcelona

MORLÀ, P. J., *Poesies col·loquis* (s. XVII), ed. d'Antoni Ferrando, València, Alfons el Magnànim.1995.

MOTT, B. L. (1984*) Diccionario chistavino-castellano*, Saragossa, Ibercaja.

MULET PASCUAL, L. (1991) *Estudio etnobotánico de la provincia de Castellón*, Castelló de la Plana.

NAGORE LAÍN, F. (1994) «Occitanismos del aragonés», *Alazet*, 6, pp. 119-173.

NARBONA VIZCAÍNO, R. (1990) *Malhechores, violencia y justicia ciudadana en la Valencia Bajomedieval*, València, Ajuntament de València.

NAVARRO,Chusé Inazio (1981) «Chiqét acopio d'o lesico residual aragonés en Tueste», *Fuellas*, 22, pp.9-12.

NAVARRO ESPIACH, G. (1999) «Teruel en la Edad Media. Balance y perspectivas de investigación», dins *Aragón en la Edad Media (XIV-XV). Homenaje a la profesora Carmen Orástegui Gros*, II, Saragossa, Universitat de Saragossa, pp. 1199-1225.

NAVARRO GÓMEZ, P. (1993) *El parlar de la Fata rella*, Calaceit, Centre d'Estudis de la Terra Alta / Ajuntament de la Fatarella.

— (1996) *Els parlars de la Terra Alta*, I i II, Tarragona, Diputació de Tarragona.

NEBOT CALPE, N. «Germanismos y arabismos en el habla castellano-aragonesa del Alto Mijares y del Alto Palancia (Castellón)», *AFA*, XXXII-XXXIII, Saragossa, pp. 47-99.

— (1991) *Toponímia del Alto Mijares y del Alto Palancia. Estudio etimológico*, Castelló.

NICOLAU BARRAU, M. Ch. (1980) «Nombres d'as chens d'els llugars de Benás», *Fuellas*, 17, p. 13.

— (1984) «Bocabulario replegato en os barrios d'o Entremuro y de San Juaquín (Balbastro)», *Fuellas*, 42, pp. 12-14.

NOGALES ESPERT, A. (1997) *La sanidad municipal en la Valencia foral moderna, 1479-1707*, València, Ajuntament de València.

OnCat = COROMINES, J. (1994-1995) *Onomasticon Cataloniae*, II-VIII, Barcelona, Curial / La Caixa.

ORELLANA, M. A. d' (1923-1924) *Valencia antigua y moderna*, 3 volums, València.

PELLICER, J. (2000) *Costumari botànic/1*, València, Ed. Bullent.

PÉREZ GIL, M. Á. (1995) *El habla, historia y costumbres de Oseja y Trasobares*, Saragossa, Diputació de Saragossa.

PLAZA I ARQUÉ, C. (1996) *La parla de la Conca de Barberà*, Tarragona, Diputació de Tarragona.

PONSODA I SANMARTÍN, J. J. (1996) *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el «Llibre de Cort de Justícia» de Cocentaina*, Alcoi, Ed. Marfil.

QUINTANA I FONT, A. (1974) «El aragonés residual del bajo valle del Mezquín», *AFA*, XVIII-XIX, pp. 53-86.
— (1995) *Lo molinar. Literatura popular catalana del Matarranya i Mequinensa. 1. Narrativa i Teatre*, Calaceit, Instituto de Estudioos Turolenses/Associació cultural «Carrutxa».
RAMÍREZ BORDES, V. (1930) *Camí de soletat*, dins *Nostra novela*, 32, València.
RASICO, Ph. (1990) «L'evolució de la llengua catalana al centre de l'antic Regne de València: reconquista, immigració i canvi fonològic», *Caplletra*, 6, pp. 95-106.
RECASENS I VIVES, D. (1985) *Estudi lingüístic sobre la parla del Camp de Tarragona*, Barcelona, Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
REIG, E. S. (1999) *Valencià en perill d'extinció*, València.
REVEST I CORZO, L. (1957) «*Libre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*». *Estudio preliminar, edición, notas y glossario*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.
RIBAS I MARÍ, E. (1991) *Aportació pitiüsa al DCVB*, Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs.
ROMANOS, F. & F. SÁNCHEZ (1995) «Mas fobano (III). Lesico, charrazos y consideraziones soziolingüisticas», *Fuellas*, 111, pp. 9-18.
— (1999) *L'aragonés de A Fueba. Bocabulario y notas gramaticales*, Osca, Consello d'a Fabla Aragonesa.
ROS, C. (1770) *Raro diccionario valenciano-castellano único y singular de vozes monossylabas*, ed. d'Emili Casanova (1991).
RUBERT, M. (1908) *Nelo y sa cuñá*, Alacant.
RUBIO VELA, A. (1984) *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo xiv*, València,
— (1985) *Epistolari de la València medieval*, València.
— (1999) «El ganado de Valencia y los pastos del reino como factor de conflictividad», dins Germà Colón i José Sánchez Adell, eds., *Vida rural i ramadera, BSCC*, LXXV, juliol-desembre, pp. 651-720.
RUBIO VELA, A. & M. RODRIGO LIZONDO (1997) *Antroponímia valenciana del segle XIV*, València / Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
SALVÀ BALLESTER, A. (1932-39) *De la marina i muntanya (Folklore)*, ed. de Rafael Alemany i Ferrer, Alacant, Diputació d'Alacant, 1988.
— (1960) *La villa de Callosa de Ensarriá. Monografia histórica documentada*, I i II, Alacant, Diputació d'Alacant.
SALVADOR, G. (1953) «Aragonesismos en el andaluz oriental», *AFA*, V, pp. 143-164.
— (1960) «Catalanismos en el habla de Cúllar-Baza», *Miscelánea filológica dedicada a Mn. Griera*, II, Barcelona, pp. 333-342.
SÁNCHEZ GOZALBO, Á. (1980) *Repertorio de inventarios del Santuario de Nuestra Señora del Lledó*, Castelló de la Plana, Societat Castellonenca de Cultura.

SANCHIS GUARNER, M. (1949) *Introducción a la historia lingüística de Valencia*, València, Institució Alfons el Magnànim.
— (1980) *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat.
— (1980[7]) *La llengua dels valencians*, València, Ed. Tres i Quatre.
SERNA, J. S. (1983) *Cómo habla La Mancha. Diccionario Manchego*, Albacete.
SERRANO BOTELLA, Á. (1986) *El Dicccionario Icue. Habla popular de Cartagena*, Múrcia, Ediciones Mediterráneo.
SESMA, J. Á. & Á. LÍBANO (1982) *Léxico del comercio medieval en Aragón (siglo XV)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico.
SISTAC, R. (1993) *El Ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
SOLER GARCÍA, J. M. (1993) *Diccionario villenero*, Alacant, Diputació d'Alacant.
ThPu = POU, O. (1575) *Thesaurus puerilis*, València.
TERRADO PABLO, J. (1991) *La lengua de Teruel a fines de la Edad Media*, Terol, Instituto de Estudios Turolenses.
TOMÀS ARIAS, Ch. (1999) *El aragonés del Biello Sobrarbe*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
Un pillo y els chics de benefisensia [...], (1846), València.
VALOR, E. (1979) *Millorem el llenguatge*, I i II, València, Eliseu Climent Editor.
VÁZQUEZ OBRADOR, J. (1994) «Pervivencias léxicas prerromanas en altoaragonés», dins *III Curso sobre Lengua y Literatura en Aragón (Siglos XVIII-XX)*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, pp. 217-285.
VENY I CLAR, J. (1958-59) «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes (I)», *RFE*, XLII, pp. 91-150.
— (1960) «Paralelismos léxicos en los dialectos catalanes (i II)» *RFE*, XLIII, pp. 117-202.
— (1977) «Aproximació a l'estudi del dialecte eivissenc», *Randa*, 5, pp. 5-41.
— (1991) «Petges aragoneses en els dialectes catalans meridionals», dins Joan Veny, *Mots d'ahir i mots d'avui*, Barcelona, Empúries, pp. 97-114.
VIDALLER TRICAS, R. (1984) *Dizionario sobre espezies animals y bexetals en o bocabulario altoaragonés*, Osca, Instituto de Estudios Altoaragoneses.
VocSecc = MARTÍ GADEA, J. (1909) *Vocabulario valenciano-castellano en secciones*, València.

J. LACREU, *Diccionari valencià de pronunciació*, 2001, Bromera.

És evident que en els darrers vint anys el català ha eixamplat perceptiblement els àmbits d'ús col·loquials on des de feia segles s'havia –l'havien– confinat. Açò significa que per fi ha pogut prosperar: es fa veure per escrit no solament en la literatura, sinó també en la premsa, per exemple. I sobretot, es fa sentir no tan sols a casa o al carrer sinó també a l'escola o als mitjans de comunicació orals. Aquests canvis han exigit la necessitat que es configure un estàndard oral. Tenir un estàndard implica realitzar una selecció de trets lingüístics que es duga a terme sobre la diversitat, amb l'objectiu de configurar un model de llengua que siga apte per a usos formals i públics. I en aquesta comesa, s'ha de tenir en compte sempre que la diversitat és tret inherent a qualsevol llengua i que, per tant, no s'ha de lluitar contra ella, sinó controlar-la i, sempre que es puga, aprofitar-se'n.

I en aquest procés d'assoliment d'un estàndard oral on som, segur que farà un paper primordial l'obra que ara ens disposem a ressenyar: el *Diccionari valencià de pronunciació*, dirigit per Josep Lacreu, redactat per Rosanna Mestre, Francesc B. Salas i Ofèlia Sanmartín i editat per Bromera al novembre del 2001. Es tracta d'un diccionari ortoèpic del valencià que pretèn de satisfer les exigències de l'expressió oral que els canvis socials esmentats han creat. El diccionari s'adreça tant als professionals de la paraula que fan servir el valencià oral com a mitjà d'expressió, com també als estudiants, valencianoparlants i castellanoparlants, que de la mateixa manera necessiten saber pronunciar adequadament els sons de la llengua.

El professorat o els professionals dels mitjans de comunicació són col·lectius que necessiten imperiosament disposar d'unes referències que guien la seva fonètica. El català ha estat i és una llengua minoritzada, cosa que implica que els catalanoparlants estem quasi òrfens de pautes de bona pronúncia. Aquesta situació encara s'ha agreujat més en l'àmbit valencià, ja que els grups socials que solen ser modèlics en l'elocució –les classes socials mitjanes o altes de les ciutats– s'han castellanitzat massivament. Conscients, doncs, d'aquestes circumstàncies i de l'artificiositat que pot comportar fer una proposta, diguem-ne, de laboratori, els autors d'aquest diccionari es proposen de continuar assentant els fonaments per a la configuració d'aquest patró fonètic que ja disposa de treballs anteriors que han anat en la mateixa direcció. Tot i això, és de destacar que és la primera vegada que aquestes propostes prenen forma lexicogràfica en l'àmbit valencià.

És molt important que en un país on no hi ha una tradició ortoèpica establida i on la varietat geogràfica no ha estat controlada durant segles, un diccionari d'aquestes característiques explicite els criteris que ha de seguir per a fer la selecció de pronúncies que reclama un estàndard. Com que s'ha de descartar el criteri que hauria pogut oferir la consideració social positiva d'una pronúncia determinada, els autors creuen que una pronunciació adequada està condicionada per l'extensió del fenomen, és a dir, si el nombre de parlants que fan aqueixa realització fonètica és majoritari, hauria de ser acceptable en un registre estàndard. Segons el nostre parer, potser hauria calgut també tenir en compte uns altres criteris que poguessen arredonir, matisar i, fins i tot, substituir en certes ocasions l'opció escollida pels autors. Al llarg d'aquesta ressenya els posem de manifest.

El diccionari parteix d'un altre principi que ens sembla elemental i encertat. Els autors demanen que hom siga prudent a l'hora de valorar les realitzacions fonètiques dels parlants. La discordança entre la forma habitual de pronunciar un mot i la seva representació gràfica, es diu a la introducció de l'obra, no s'ha

d'interpretar en termes d'error. Sempre que una pronúncia no coincident amb l'ortografia siga genuïna, posem per cas la realització assimilada del tipus [ˈkɔzɔ] per *cosa*, cal entendre-la com a *inadequada* per a un registre estàndard i no com a incorrecta de manera absoluta. Aquesta circumstància condueix a fer comprendre al lector que les pronúncies excloses de l'estàndard no s'han d'estigmatitzar. Efectivament, molts catalanoparlants ja tenen prou sentiment d'inferioritat respecte de les seves pronúncies espontànies perquè un diccionari les rebutge de manera taxativa i sense justificacions. Aquest principi en què es fonamenta el *Diccionari valencià de pronunciació* ens sembla necessari i oportú si vol aconseguir reeixir en la seva comesa.

Ara bé, en un context on la tradició oral formal és deficient, on afloren contínuament conflictes sobre l'acceptació de les seleccions lingüístiques que es duen a terme, on se solen multiplicar les propostes de solució; en un àmbit on, en definitiva, sovinteja la controvèrsia, fruit de la minorització que pateix la llengua, no és gens senzill encertar-la. Encara és més complicat quan urgeix un obra lexicogràfica d'aquestes característiques i quan la seva confecció requereix un treball ardu i una minuciositat extrema en cadascuna de les milers de decisions que s'han de prendre. Així doncs, acceptant que fer una obra d'aquest calibre ja és un èxit per a la llengua i considerant les dificultats esmentades, mirarem ara de fer petits suggeriments i matisar algunes de les propostes que ens presenta el diccionari que ressenyem.

Si es parteix del fet que cal ser tolerant amb una certa diversitat de les pronúncies estàndard, ja que és desitjable que un estàndard que es conforma al segle XXI participe de la diversitat, estaria bé que aquesta tingués presència en cadascuna de les entrades i no solament en l'apartat introductori del diccionari. Quan un usuari consulta una obra lexicogràfica, sobretot si no és especialista, es fixa exclusivament en la forma que es dóna a cadascuna de les entrades, que és la que considerarà com a bona. Hem detectat diversos casos en els quals es podrien encabir dues solucions en cada entrada. Aquestes dues pronúncies estàndard podrien estar ordenades seguint el criteri que l'autor cregués més adient –segons l'extensió geogràfica, la proximitat a l'ortografia, l'etimologia, etc–. Es troben, per exemple, en aquesta situació fenòmens com ara la pronúncia amb *e* o amb *a* dels mots, especialment patrimonials, començats per *es-, en-, em-* i *eix* (la transcripció fonètica de *escola, encendre, embastar, eixam* convindria que fos doble: [esˈkɔla] - [asˈkɔla], [enˈsendɾe] - [anˈsendɾe], [embasˈtaɾ] - [ambasˈtaɾ], [ejˈʃam] / [eˈʃam] - [ajˈʃam] / [aˈʃam]) i alguns amb *e* pretònica no inicial (com ara *llençol, gegant, lleuger, resplendor, sencer, terròs, bescoll*, la pronúncia dels quals podria arreplegar-se també de manera doble: [ʎenˈsɔl] - [ʎanˈsɔl], [d͡ʒeˈɣant] - [d͡ʒaˈɣant], [ʎewˈd͡ʒeɾ] - [ʎewˈd͡ʒeɾ], [resplenˈdoɾ] - [resplanˈdoɾ], [senˈseɾ] - [sanˈseɾ], [teˈrɔs] - [taˈrɔs], [besˈkɔʎ] - [basˈkɔʎ]); l'alternança *e/i* dels derivats en *–ment* de verbs de acabats *–ixer: creixement* [kɾejʃeˈment] / [kɾejʃiˈment] - [kɾeʃeˈment] / [kɾeʃiˈment]; la pronúncia *u* de certs mots amb *o* àtona: *Joan* [d͡ʒoˈan] - [d͡ʒuˈan] *poal* [poˈal] - [puˈal], *Josep* [d͡ʒoˈzɛp] - [d͡ʒuˈzɛp]; o la diferenciació fonètica entre el masculí i el femení del sufix *–ista: turista* [tuˈɾista] (masc. i fem.) - [tuˈɾiste] (només masc.). Aquesta circumstància evitaria, a més a més, l'aparició de doblets ortogràfics innecessaris del tipus *fumeguera/fumaguera* on una única entrada *fumeguera* donaria lloc a dues possibilitats fonètiques [fumeˈɣeɾa] - [fumaˈɣeɾa].

Seguint la tradició d'altres diccionaris fonètics, el *Diccionari valencià de pronunciació* no arreplega les formes rizotòniques dels verbs i seria molt convenient que ho fes. Són especialment interessants aquelles en què cal saber quin grau d'obertura tenen la *o* i *e* quan són tòniques. També, però, seria útil recordar que són pronúncies úniques les del tipus *estudia, somia* [estuˈðia], [soˈmia], que tendeixen a pronúnciar-se segons el model castellà.

Tenint en compte els usos dels mitjans de comunicació, és necessari també que un diccionari de pronúncia arreplegue alguns topònims. La fonètica correcta d'un topònim sol ser només coneguda a les localitats que el volten i, per això, cal fixar-ne una forma i una pronúncia estàndard, sobretot dels que poden plantejar problemes (*Santa Pola, Elx, Callosa, València, Maigmó*). Fins i tot s'hi podrien fer encabir els antropònims (*Andreu, Mateu,* etc).

Som conscients, però, que aquestes propostes engruixirien potser massa una obra lexicogràfica, però són qüestions que cal resoldre. Per això, caldria pensar si fóra convenient de donar entrada als mots que no són problemàtics i on l'ortografia és transparent: *abandonat, pista, lòbul, nàutic,* etc. El català és una llengua on l'ortografia, en molts casos, és completament inequívoca i l'aprofitament d'aquesta circumstància podria proporcionar espai per a informacions més útils, i fins i tot permetria que fos viable l'aparició de les realitzacions fonètiques no adequades en l'elocució estàndard perquè l'usuari s'adonés també d'allò que no és acceptable.

Ja hem comentat que els autors consideren que l'extensió geogràfica d'un determinat fenomen fonètic és el condicionant bàsic perquè esdevinga adequat en el registre formal. A pesar que el seu objectiu és configurar un estàndard valencià, creiem que no convé que es perden de vista les solucions de la resta del territori lingüístic català. Una part dels trets que el diccionari restringeix a àmbits d'emissió locals o comarcals responen a l'aplicació d'aquest criteri. Trobem, però, que seria millor que certes solucions molt generals en la resta del català i conegudes en diverses contrades del valencià, s'acceptessen en l'elocució estàndard. Parlem, per exemple, de la pronúncia sense semivocal en mots com *caixa* [ˈkaʃa] o *dibuixar* [diβuˈʃaɾ]; l'emmudiment de la *r* en posició final de paraula [kanˈta], *posar* [poˈza]; l'emmudiment de les consonants oclusives (*p/b*, *t/d*, *c/d*) en final de paraula quan van darrere *m*, *n* o *k camp* [ˈkam], *pont* [ˈpɔn], *sang* [ˈsaŋ]; o la pronunciació com a [u] de la vocal *o* en mots com *collir* [kuˈʎiɾ], *cosir* [kuˈziɾ], *tossir* [tuˈsiɾ].

D'altres en canvi, a pesar de la seva extensió en valencià, creiem que no s'haurien de recomanar en l'estàndard oral. Encertadament, el *Diccionari* desaconsella les pronúncies ensordides de [z] i [d͡ʒ] pròpies del valencià central, a pesar que afirma –de manera ben assenyada– que cal mantenir davant aquestes pronúncies una actitud de tolerància. Tampoc no accepta el betacisme, el ieisme o la caiguda de les *dd* intervocàliques de mots com ara *acabada, cadira* o *llaurador,* tot i que totes aquestes solucions són molt esteses i habituals ja en la majoria del valencià. Per això, trobem que podria resultar poc congruent que es recomane la pronúncia reduïda dels grups patrimonials *tl, tn* o *tm* (*motle, ametla, cotna, setmana*), la pronúncia amb *o* oberta del diftong *ou* en mots com ara *pou, jou, roure, coure, tou,* o la diftongació en *au* de *o* inicial en mots com ara *obrir, ofegar, olorar*. Més encara quan les solucions amb la consonant geminada, la *o* tancada i la no diftongació de la *o* inicial tenen existència encara tant en part del valencià, com en gran part de la resta del català i són les etimològiques. D'altra banda, cal afegir que trobem poc adequat el rebuig de la realització [ˈea] del sufix *–esa*, ja que es tracta d'una solució ben general en valencià, etimològica i clàssica.

Per acabar, hem detectat un altra decisió controvertida que mereix un comentari. En mots amb la grafia *x* inicial, ens sembla una mica arbitrari que s'opte directament per la realització africada en determinats casos i s'arracone la pronúncia fricativa. La pronúncia estàndard recomanada per aquest diccionari de mots com ara *xaloc, xaputa, xarampió, xarop, xarxa, xàvega, xeix, xeixa, xerés, xeric, xeringa, xerri, xifra, xíndria, xiprer* és [t͡ʃaˈlɔk], [t͡ʃaˈputa], [t͡ʃaˈɾampiˈo], [t͡ʃaˈɾɔp], [ˈt͡ʃaɾt͡ʃa], [ˈt͡ʃaveɣa], [ˈt͡ʃejʃ], [ˈt͡ʃejʃa], etc. Cal tenir en compte que alguns d'aquests mots no tenen existència en valencià col·loquial i d'altres s'hi senten molt

sovint amb la fricativa, amb vocal epentètica o sense ([ʃ]*àvega-a*[jʃ]*àvega,* [ʃ]*aloc-a*[jʃ]*aloc,* [ʃ]*arop-a*[jʃ]*arop*, etc) –i fins i tot amb *s* etimològica, com és el cas de *xiprer* [siˈpɾeɾ]. Per això, creiem que caldria donar preferència en l'elocució estàndard a les realitzacions fricatives. Semblantment, es pot esmentar l'acceptació única de la pronúncia amb *e* oberta dels mots acabats en *–est, –ença, –ensa* (*honest, molest, modest, est, oest; coneixença, naixença, llença*), on almenys caldria acceptar tant la pronúncia amb *e* oberta com amb *e* tancada, o la preeminència que atorga a l'articulació bilabial de la nasal en mots com ara *compte* o *prompte* en lloc de les habituals [ˈkonte], [ˈpɾonte].

Hi ha, puntualment, certes propostes que ens semblen desaconsellables, ja que ni la pronúncia tradicional ni l'etimologia hi donen suport. Caldria tenir en compte per a edicions futures casos com la pronúncia dels mots acabats en *–erm* (*verm, ferm, erm*) que el diccionari dóna amb *e* oberta i tocaria que fossen amb *e* tancada, i d'altres realitzacions aïllades com ara les de *veça, envers, devers, socors, baixalemany, fotja, foll, delme, serf, grèvol* que hi apareixen com a [ˈvesa], [enˈvɛɾs], [deˈvɛɾs], [soˈkɔɾs], [bajʃaleˈmaɲ], [ˈfod͡ʒa], [ˈfoʎ], [ˈdelme], [ˈsɛɾf], [ˈgɾɛvol] i caldria que fossen [ˈvɛsa], [enˈves] - [enˈves], [deˈvɛɾs] - [deˈves], [soˈkoɾs] - [soˈkos], [bajʒaleˈmaɲ], [ˈfɔd͡ʒa], [ˈfɔʎ], [ˈdɛlme], [ˈseɾf], [ˈgɾevol].

En definitiva, aquesta obra era peremptòria i, ara que ja la tenim, ha d'esdevenir cabdal per al funcionament del valencià estàndard oral. No ho podem negar pas i ens n'hem de congratular. Ara bé, tot és millorable, sobretot en aquests moments en què som al principi d'un procés que ens hauria de dur a l'estabilització d'una elocució estàndard. L'adequació dels criteris aplicats per aquest diccionari a la selecció de formes estàndard es podria revisar parcialment, tot i que, en general, creiem que és bastant encertada. Per damunt d'això, però, caldria subratllar que un diccionari ortoèpic hauria de mostrar de manera més explícita una certa diversitat, sistemàticament oferida i valorada en la justa mesura. És cert que açò podria contribuir a aconseguir un estàndard oral menys unitari, però creiem que el faria esdevenir més estable, més mal·leable, més fàcil d'assumir, menys controvertit i amb menys dificultat per a fer-se servir.

El camí d'assoliment d'un estàndard oral valencià ja està iniciat i, gràcies a obres com el *Dicconari valencià de pronunciació*, els valencians podem disposar d'una pauta d'elocució per a registres formals que, si bé és perfectible, es presenta cada vegada més sòlida i més a l'abast de tots.

CARLES SEGURA I LLOPES
Universitat d'Alacant

Josep MASSOT I MUNTANER, *De la guerra i de l'exili. Mallorca, Montserrat, França, Mèxic (1936-1975)* i *Antoni M. Sbert, agitador, polític i promotor cultural*, «Biblioteca Serra d'Or», 247 i 255, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2000, 331 i 374 pàgs.

En un article dominical aparegut el febrer de l'any passat al *Diario de Mallorca*, José Carlos Llop retreia a l' «historiador benedictino» (repetia el qualificatiu, amb diverses variants dirigides al descrèdit) el que considera una espècie d'obsessió per Villalonga. Un malentès del periodista, desconeixement de la Regla o simple manca de lectures. Perquè el cas és que qui hagi llegit la considerable producció de Josep Massot haurà de convenir que el mateix interès i dedicació exhaustiva li provoquen totes les qüestions que tracta,

i en tracta moltes. En aquest sentit, com a historiador comparteix amb els del seu ofici el tarannà bàsic que distingeix els estudiosos (o els pensadors o els científics) dels treballadors amb horari d'oficina. L'adjectiu, altrament, el qualifica (de forma honorable, al contrari del que Llop pretén) i el distingeix dels mètodes usats per alguns periodistes posats a historiadors. Historiador benedictí podria ser, fins i tot, una definició taxonòmica i, en el cas de Massot, gairebé una tautologia.

Tenim ocasió de comprovar-ho, novament, en els dos darrers llibres que ha publicat, representatius de bona part dels seus interessos (que són els de molts de nosaltres) i de la seva manera de fer, presidida per una dedicació perseverant a tots i cadascun dels seus objectes d'estudi (que no considera mai exhaurits, atès que sempre poden sorgir noves dades), per un rigorossíssim control de l'estat de la qüestió de cada cosa, per l'atenció als documents de primera mà i per la destresa amb què estableix el seu sentit («els fa parlar», diria Pierre Vilar). Així, les fonts (publicades, inèdites o orals, de les quals donen compte les substancioses notes al peu i els annexos) no tenen, per a Massot, un caràcter merament funcional i encara menys «il·lustratiu», sinó que formen l'esquelet d'un discurs historiogràfic –basat en la investigació, el contrast documental i la contínua revisió i *mise au point* dels treballs propis i aliens– que fa de la fiabilitat un principi. I això al marge de les «manies» o fascinacions que puguin exercir sobre l'autor personatges franquistes o republicans, mallorquins i forasters, o fins i tot parents.

Aquestes qualitats són especialment gratificants quan es tracten qüestions tan propenses al mite i tan sotmeses a interpretacions preconcebudes (o a l'inevitable maniqueisme fílmic o a un presentisme molt més incomprensible però ben actiu, per exemple, en algunes figures de l'assagisme espanyol) com les relacionades amb la guerra civil i amb l'exili. Els dos llibres toquen de ple aquests períodes, per bé que són el producte de dues operacions diferents: el primer de síntesi d'«aspectes» de la història, per dir-ho en termes aproximadament espriuans; i d'expansió, d'explicació global d'una trajectòria el segon. Així, *De la guerra i de l'exili* constitueix un mosaic de dotze monografies sobre episodis i personatges que Massot havia tractat en estudis anteriors, i que ara posa al dia, o que està investigant en l'actualitat (tot allò que es relaciona amb la Fundació Ramon Llull de París, per exemple) i que procura donar a conèixer en diferents versions sempre novedoses, sovint més dilatades, com és el cas del llibre *Antoni M. Sbert, agitador, polític i promotor cultural*, que és una articulació extensiva i completa (per ara) dels seus treballs sobre aquesta figura crucial en la història política i cultural del país.

Precisament Sbert constitueix un motiu-pont entre les dues obres. Els aspectes triats al primer llibre com a part del mosaic són els que ocupen el capítol I, *Antoni M. Sbert i l'expedició de Mallorca (1936)* i el capítol IX, dedicat a l'èxode d'alguns directius i treballadors rellevants de la FRL i de la *Revista de Catalunya* durant la primera etapa parisenca: Sbert, Armand Obiols, Mercè Rodoreda, l'administrador-gerent de l'entitat P.L. Berthaud, i la secretària Maria Antònia Freixes, que foren els darrers a abandonar París a les envistes de l'ocupació de la ciutat el juny del 40. Es desplega, així, un episodi, ja ressenyat per Massot de forma més marginal en anteriors contribucions, i es dóna a conèixer en Annex una documentació inèdita, les cartes de Berthaud i Sbert a Pous i Pagès relatant aquest viatge accidentat. Cartes que complementen molt valuosament les ja conegudes (com les de Rodoreda a Anna Murià, la d'Obiols a Ferran Soldevila, reportada per aquest als dietaris, o la de Sbert a Andreu i Abelló, ja transcrita anteriorment pel mateix Massot) i que valdrien el volum si no fos que aquest té d'altres mèrits. Un dels principals, i el que dóna unitat al conjunt, és el de situar estrictament cada un del dotze temes que es tracten dins els microcontextos anunciats pel subtítol del llibre, sense oblidar mai, però, el context general a què el títol al·ludeix. Una estructura, doncs, que presenta diferents figures i episodis no només *dins* un lloc i un temps històric, sinó

formant-ne part, influint-hi en graus i formes diverses en els esdeveniments polítics o culturals i, també, essent-ne, persones i projectes, profundament influïts.

El perill de fragmentació episòdica en relació amb els esdeveniments del període es conjura, a més, per l'ampli marc de referències comentades (i sovint discutides, en una lloable croada antitòpics) que l'autor posa a disposició d'un eventual lector que desconegui, posem, la importància política, militar i estratègica de Mallorca durant la guerra civil, el rol del monestir de Montserrat en el sector republicà català i espanyol o la funció de les plataformes culturals a l'exili. I s'evita també la disgregació de la temàtica per la relació que s'estableix entre l'aspecte tractat i tot allò que s'hi ha escrit prèviament («un diàleg permanent» ha dit algú que se m'ha avançat en aquesta valoració), sigui sobre els intel·lectuals relacionats amb Mallorca entre la guerra i la postguerra, la història del Comte Rossi, l'Obra del Cançoner Popular o les memòries de Carles Gerhard, excel·lent excursió al «folre de la història» escassament atesa pels historiadors, sigui dit de passada.

Aquest diàleg es produeix, paral·lelament, entre les diferents peces del mosaic: no podia ser altrament en els set primers capítols, dedicats a diferents qüestions sobre l'ocupació de Mallorca i l'expedició de Bayo: el desembarcament vist des d'una òptica política (cap. II), militar (cap. III) o personal, com és el cas d'una miliciana que formava part de l'expedició i va escriure un diari que ha estat força divulgat, que ha tingut una certa fortuna literària (ha inspirat dues novel·les) i que havia estat difós a Itàlia precisament pel *conde Rossi* , a qui se li dedica el capítol VI. Aquest diari (comentat al capítol IV) parla, al seu torn, de dues germanes d'origen mexicà, enrolades a l'expedició com a infermeres, que són citades també per Bernanos als *Cementiris* i que han estat finalment identificades per Massot (capítol V). Comparteixen, amb l'anònima autora del diari, la tràgica sort de morir afusellades per ordre de Rossi

Ara bé, la resta de capítols dialoguen també amb aquest bloc, perquè episodis i persones s'hi troben contínuament involucrats: veiem, per exemple, que Llorenç Villalonga (a qui se li dedica més endavant, al capítol X, un apunt sobre una de les seves modalitats autobiogràfiques de procedir) va mostrar-se indignat per les vexacions a què foren sotmeses les esmentades infermeres de l'expedició de Bayo; que Sbert i M.A. Freixes formaven part dels visitants assidus de Montserrat (cap. VIII, dedicat a Carles Gerhard) o com va ser gràcies a ell que fou admès Baltasar Samper a la Residència per a intel·lectuals de Tolosa de Llenguadoc (capítol XII). Fins i tot, en el terreny de l'anècdota, podríem considerar que entre els *«hereus dels conqueridors/ fills de cent cases nobles/ Que regnaren en els pobles/ I encara n'eren Senyors»* d'un poema de Sbert (val a dir que entre els seus molts mèrits no excel·leix el de poeta), inèdit fins avui i reproduït al primer capítol, s'albira l'ombra, *avant la lettre*, de don Toni de Bearn (suggereixo la qüestió a J.C. Llop de forma desinteressada).

En el terreny de la categoria, però, hi constatem dades fonamentals, com és el fet, per exemple, que la *Revista de Catalunya* de la FRL i *Occident* d'Estelrich projectaren, pràcticament en paral·lel, sengles números sobre Joan Lluís Vives i l'humanisme, amb idèntica voluntat (que no vol dir amb idèntica raó) de demostrar des de «l'afirmació catalana» i des de «la afirmación española», respectivament (atenció als apèndixs del capítol XI), la seva situació dins el binomi civilització-barbàrie. Cosa que, entre d'altres profitoses reflexions que poden fer-se sobre la ideologia sustentada pels intel·lectuals dels dos bàndols en conflicte durant la nostra darrera guerra, ajuda a percebre el caràcter de determinats posicionaments, i no sols de catalans; el cas d'E. Allison Peers, col·laborador l'any 1938 de la Institució de les Lletres Catalanes i disposat, després, a escriure sobre Vives per al número d'*Occident* és altament significatiu.

Altrament, si es volgués considerar des d'una perspectiva distinta, una bona part de les persones que apareixen al llibre tenen característiques novel·lesques i no pas, precisament, perquè l'autor tingui

tendència a ficcionalitzar. Què podríem dir d'un Arconovaldo Bonacorsi, que sembla d'opereta, si no fos que sabem la quantitat de morts de debò que seguiren l'ordre vociferant de *«Tutti i rossi fucilati»*? O del germà Areso, porter de Montserrat i autor d'unes notes impagables (d'estil «peculiar», diu Massot prudentment), que sembla tret d'una novel·la d'Umberto Eco? Aquests «personatges» foren, però, gent de debò i la seva actuació fou de debò (documents canten), perquè el teixit de la història està format també per tot d'estrats, de perspectives, d'actuacions, de responsabilitats, que cal conèixer i escatir.

Novel·lesca sembla, així mateix, però en un sentit completament oposat, la vida del polític i promotor cultural Antoni M. Sbert, protagonista d'una biografia ben agitada, viscuda sovint a contracor, perquè les seves conviccions ideològiques, el seu temperament de treballador incansable i la seva capacitat d'organitzador eficaç no el feien el millor candidat per a una trajectòria tan abrupta com la que li va tocar viure (a ell, i a d'altres), precisament, a causa de les esmentades característiques ideosincràtiques.

Perquè, ben mirat, una persona amb unes qualitats i disposicions tan marcadament favorables a l'actuació des dels àmbits institucionals, només va poder desplegar-se en condicions regulars després de la caiguda de la Dictadura de Primo, en els anys de la Segona República i, si ho podem considerar encara «regular», durant la Guerra Civil. D'ací que la seva personalitat hagi estat sempre mediatitzada per la funció que, inevitablement, havia d'acomplir en situacions irregulars, primer des de l'oposició (d'ací l'«etern estudiant»), després des d'uns càrrecs vinculats en major o menor grau a un govern i a unes institucions a l'exili, sense territori real i sense mitjans, amb totes les precarietats, malentesos i friccions que en deriven.

Per aquestes raons, una biografia ben documentada era no només un acte de justícia sinó una necessitat: per conèixer el personatge i, també, per establir la, diríem, centralitat de les seves actuacions polítiques i culturals. Així, veiem com Sbert lidera i promou una gran diversitat de plataformes i projectes (de vegades simplement «hi és», en un discret i sempre eficaç segon terme), que Massot ressegueix proporcionant, paral·lelament, el perfil personal i ideològic del biografiat; l'abast i les repercussions de la seva actuació en cada àmbit, i els problemes o les limitacions que, en cada cas, va haver d'afrontar. Massot, com és habitual, estira tots els fils que parteixen de la figura estudiada, tot declarant que es tracta d'«una primera síntesi» (!!!). Un dels més interessants és el dedicat a la Fundació Ramon Llull, investigat per l'autor ja anteriorment i ara d'absoluta actualitat, des que ha aparegut la documentació que va ser salvada pel govern basc a l'exili i dipositada a la fundació Sabino Arana. No dubtem que aquest fil, entre d'altres, continuarà estirant-se fins a descobrir-ne tot el teixit, fins a treure l'ordit de la història.

MARIA CAMPILLO

Enric GALLÉN *et alii*, *Aproximació al teatre de Rodolf Sirera*, Alzira, Bromera, 1999, 86 p.
Enrique HERRERAS *et alii*, *Trenta anys de teatre valencià*, Alzira, Bromera, 2000, 110 p.
Ferran CARBÓ, *El teatre a València entre 1963 i 1970*, Universitat de València, 2000, 12 p.
Ramon X. ROSSELLÓ (ed.), *Aproximació al teatre valencià actual (1968-1998)*, Universitat de València, 2000. 284 p.

A diferència del que s'havia esdevingut fins ara, els estudis sobre el teatre valencià han passat de ser l'excepció que confirma la regla, a ser, si no una cosa "normal", sí freqüent. El teatre fet pels valencians i

per les valencianes comença a cridar l'interés dels investigadors i de no pocs ociosos. Així ara ens trobem davant de quatre títols de dues col·leccions editorials diferents: «La Tarumba Teatre», que aplega les diverses intervencions que es produeixen cada estiu en un seminari en el marc de l'Encontre de teatre a l'estiu d'Alzira, organitzat per l'Associació cultural La Tarumba i que edita Edicions Bromera; i «Teatro siglo XX», que compta amb diverses "sèries" i que edita la Universitat de València. Totes dues, a nivells diferents, han esdevingut referents bibliogràfics consolidats quant a l'estudi del teatre dramàtic valencià contemporani.

Curiosament, però, aquestes quatre obres, amb independència de les col·leccions on han estat publicades, es relacionen les unes amb les altres. Dic curiosament perquè si d'una banda *Aproximació al teatre de Rodolf Sirera* i *El teatre a València entre 1963 i 1970* tracten d'aprofundir en el coneixement de la literatura dramàtica en català al País Valencià, *30 anys de teatre valencià* i *Aproximació al teatre valencià actual (1968-1998)*, estudien el teatre escrit i fet al País Valencià en l'últim terç del segle passat. Si els dos primers títols parteixen d'una opció lingüística, el català com a llengua de les obres estudiades, els dos darrers insisteixen en el marc geogràfic deixant de banda el punt de vista lingüístic. Convindreu amb mi que hi ha un matís, i no irrellevant. Ara, però, només vull apuntar-lo. Més avall hi tornaré.

Aproximació al teatre de Rodolf Sirera, és fruit del seminari esmentat corresponent a l'any 1997 i conté set articles: un d'Enric Gallén sobre la recepció d'aquest dramaturg a Barcelona; un i quart sobre *El verí del teatre*, el primer, una anàlisi de l'obra feta per Roser Santolària, i el segon –el 1/4–, les dues pàgines signades per Emilio Hernández; dues "aproximacions" al teatre de Rodolf Sirera, la primera d'Enrique Herreras, més lineal i panoràmica, la segona de Rafael Pérez González, especialista en l'obra de Sirera i més d'anàlisi dramatúrgica; un article de Josep Lluís Sirera sobre l'experiència de la reflexió i l'escriptura a quatre mans, i finalment, un text del director d'escena Vicent S. Genovés, sobre la seua relació d'amistat i professional amb Rodolf Sirera.

La monografia de Ferran Carbó, *El teatre a València entre 1963 i 1970*, s'emmarca en una línia de recerca de l'autor sobre la literatura catalana de postguerra i sobre el teatre valencià d'aquest període. En aquest punt cal recordar la seua obra anterior, escrita en col·laboració amb Santi Cortés, *El teatre en la postguerra valenciana (1939-1962)*, que és l'antecedent directe d'aquesta. L'estudi acota un període breu de temps, vuit anys, un marc geogràfic, València, n'estudia tres autors, Joan Alfons Gil Albors, Vicent Cardona i Rafael Villar, i quatre obres: *Barracó 62* (1963) del primer, *Les paraules i la urgència* (1965) del segon, i *La pluja mor a les teulades* (1969) i *Crònica d'un desesper* (sd) del tercer

Ferran Carbó fa un bon estudi sobre l'activitat escènica en català a València durant el període assenyalat, i analitza amb deteniment els diversos intents de renovació dramàtica, avalats sobretot pels premis literaris Joan Senent i de la Diputació de València. El nucli bàsic del llibre és l'avaluació d'aquests escriptors i l'anàlisi minuciosa d'aquestes obres, que a pesar de la dedicació ocasional a l'escena valenciana d'aquells, són noms i textos que fins ara havien estat menystinguts i ignorats, particularment en els casos de Cardona i Villar, per motius diversos. Si aquestes peces –d'igual manera que les de Martí Domínguez o Francesc de P. Burguera– no crearen escola, aquesta és una altra qüestió.

A més, hi ha també tres capítols que completen l'estudi: un dedicat a l'ús de la llengua en l'escena; un segon que repassa les diferents propostes coetànies sobre les necessitats i les direccions que havia d'emprendre l'escena valenciana, i que mai no va emprendre; i un tercer dedicat a les aportacions dramàtiques concretes de les peces analitzades. Només afegiré, quant al primer punt, una qüestió sobre la llengua de *Barracó 62*. En relació als testimonis que hi aporta Carbó, cal dir que sembla ser que la versió

catalana de l'obra és posterior, i que el text va ser traduït del castellà al català per ser presentat al premi Joan Senent, que finalment va guanyar. Si més no això és el que un dia m'explicava el professor Lluís Alpera, segons el qual de la traducció de l'original castellà es van encarregar Lluís Aracil i ell mateix, a fi d'animar l'amic dramaturg a provar sort en la seua llengua materna.

Com he apuntat adés, si aquests dos volums comentats fins ara s'interessen pel teatre valencià, pel teatre en català al País Valencià, els altres dos s'ocupen del teatre *fet* al País Valencià amb independència de la llengua en què s'escriu o es representa. Això no tindria cap més importància si no fóra pel fet que aquestes dues obres confonen teatre valencià i teatre independent. "El teatre independent al País Valencià" fóra el títol més correcte per a la primera de les dues obres i, més parcialment, per a la segona.

Trenta anys de teatre valencià, resultat del seminari de 1998, compta amb nou textos, el primer dels quals és d'Enrique Herreras, que en una mena de pròleg com a coordinador del seminari, escriu sobre "Trenta anys de teatre valencià. A la recerca d'una difícil realitat", text en el qual confon premeditadament teatre valencià i teatre independent. A més, no explica el que és el teatre valencià i acaba reclamant un Teatre Nacional Valencià, tot i que no sé si hi vol dir un Teatre Nacional Independent. Després vénen les aportacions d'alguns protagonistes del període, actors, actrius, directors, etc., Empar Ferrer, Manuel A. Conejero, Lluís Fornés o Toni Misó; Manel Chaqués hi aporta la visió d'un tècnic de la gestió, que introdueix el tema de la dansa; Joan Garcés, que dóna el punt de vista dels espectadors, i dues visions de síntesi sobre l'evolució dramàtica del període, signades per Maria José Muñoz Peirats i Ramon X. Rosselló.

Ramon Rosselló és també l'editor d'*Aproximació al teatre valencià actual (1968-1998)*, resultat d'un altre seminari, les "I Jornades d'història del teatre valencià", celebrades el novembre de 1998 a la Universitat de València. En aquest, d'un interés molt superior a l'anterior, també tornem a trobar aquesta confusió entre teatre independent i teatre valencià. Això no obstant, en el volum podem apreciar dues parts: una primera centrada en el teatre independent al País Valencià, que s'obre amb un llarg article d'Enrique Herreras, que hi aporta molta informació sobre l'evolució d'aquest teatre en el marc històric acotat, i continua amb els testimonis d'alguns dels protagonistes d'aquell teatre: Julio A. Máñez, Juli Leal o Rodolf Sirera. Aquest bloc es tanca amb una lectura sociolingüística del teatre valencià de la dècada dels 70, signada per Miquel Nicolàs.

La segona part, s'interessa més pel teatre de la dècada dels vuitanta i noranta, i s'obre amb un article de Rafael Pérez sobre l'obra de Rodolf Sirera, al qual segueixen els d'Alferedo Mayordomo sobre la història inacabada del Centre Dramàtic de la Generalitat Valenciana, i un altre de Joan Muñoz sobre la producció privada. Atenció a banda mereix l'article de Virgilio Tortosa sobre el panorama de la dramàtica del País Valencià dels anys noranta –que l'autor qualifica de valenciana–, un paper molt interessant i amb molta informació sobre els nous dramaturgs. Francesc Massip hi aporta la visió de l'historiador i crític teatral que és sobre les dificultats dels teatre valencià a Catalunya. Clou el volum una bibliografia bàsica molt útil sobre el teatre fet al País Valencià en aquests trenta anys, elaborada pel coordinador de les jornades i editor de les actes, Ramon X. Rosselló.

L'únic retret, però, és que la major part de les aportacions estan centrades en el teatre fet a l'Horta de València i trobem ben poca sobre el que passava a la resta del País Valencià, sobre el teatre coetani fet a Vinaròs, a Castelló, a Gandia, a Dénia, a Alcoi, a Monòver, a Alacant o a Elx. Sóc conscient de la manca d'estudis previs, però és que també crec que són aquest tipus de jornades les que poden esperonar els investigadors a la seua realització. No obstant això, aquesta absència serà corregida, n'estic segur, durant les segones jornades d'història del teatre valencià.

Si el volum sobre l'obra de Rodolf Sirera –malgrat centrar-se excessivament en *El verí del teatre*, com si aquest no haguera escrit altres obres tan interessants o més– contribueix a la divulgació de l'escriptura d'aquest, el de Carbó sobre el teatre valencià de la dècada dels anys seixanta ens introdueix en uns autors i unes obres, en uns anys fins ara mal coneguts. Crec que aquest és un estudi que, tot i que a alguns els pot semblar d'un interés limitat, per aquells que ens ocupem de la història del teatre, és una aportació notable que no només il·lumina el període, sinó que ha d'animar necessàriament a altres investigadors a continuar treballant-hi.

Quant als altres dos títols, cal dir que al marge de les aportacions que hi fan els diferents autors, sembla que hi ha una unanimitat a l'hora d'afirmar que després d'aquests trenta anys sí existeix un *teatre valencià*. Així, si fa uns anys era impossible parlar-ne perquè aquest no existia, pot ser és ja el moment de parlar sobre quina cosa puga ser aquest teatre i on se'l pot trobar, hora de definir el que hi ha, d'on ha sortit i cap a on va.

En un altre costat ja he escrit que a pesar de la complexitat del tema a tractar, és hora que resolguem la qüestió de què cal que considerem com a *teatre valencià*, i què no. El tema, en sóc conscient, no és nou i, a risc de semblar políticament incorrecte, crec que és una qüestió essencial i no convé escamotejar-la o mistificar-la amb eufemismes políticament correctes. Convindreu amb mi que aclarir aquest punt, si més no, és essencial per als historiadors de la literatura. Què vol dir això de *teatre valencià*? El teatre que fan els dramaturgs que viuen i treballen al País Valencià és valencià? Pel cap baix, el que fan els dramaturgs que viuen i treballen i que volen ser valencians, és clar.

En el volum editat per Rosselló hi ha dos textos, un de Rodolf Sirera i un altre de Miquel Nicolàs, que reflexionen sobre les relacions entre teatre i llengua durant el període, i són textos a tenir en compte en tot això que plantege. No crec que calga recordar que en els altres gèneres literaris, la llengua en la qual són escrites les obres fixa nítidament la frontera entre la literatura d'expressió castellanoespanyola i la d'expressió valencianocatalana. La llengua que l'escriptor hi fa servir discrimina en un sentit o altre independentment del lloc de naixença/residència. En el teatre aquesta frontera esdevé -a priori- més imprecisa, més vaga. No obstant això, sempre partesc de considerar com a valencianes aquelles obres que fan servir com a llengua d'escriptura o vehicular el català en el moment de la seua redacció o concepció de l'espectacle, sense tenir-hi en compte el fet que, comercialment i puntualment, es representen en una llengua o altra. Des d'aquesta perspectiva, considere com a teatre valencià tot aquell pensat, escrit, produït, representat o comercialitzat per valencians o valencianes que es consideren valencians i valencianes, i fan servir el català com a llengua vehicular o d'expressió. Això inclou autors com Manuel Molins, companyies com Xarxa Teatre o grups com Pot de Plom. Dit això, cal afegir que, òbviament, no es pot valorar de la mateixa manera grups i iniciatives de finals dels anys seixanta o dels setanta, que els de la dècada dels vuitanta i noranta. El context historicocultural de referència no és el mateix, i això cal no oblidar-ho.

Alguns dels que escriuen en aquests dos volums col·lectius no atorguen cap importància particular a escriure en una o altra llengua. Imagine que el dia que cap d'ells haja de fer una història del teatre espanyol o de la literatura dramàtica castellana al País Valencià, inclourà tant Rodolf Sirera com Manuel Molins, Carles Alberola com Pasqual Alapont. I que a la inversa, si algú ha de fer una història del teatre català o de la literatura dramàtica catalana al País Valencià, inclourà Chema Cardeña i Rafael González, Juan Luis Mira i Alejandro Jornet, perquè, al capdavall, *això de la llengua* no té cap interés, sobretot quan es tracta del català, és clar. Tant un volum com l'altre pequen per aquest cantó: tot és teatre valencià..., però no expliquen què és el *teatre valencià*. I se suposa que són jornades sobre la història del *teatre valencià*.

O pot ser el problema és que donada la situació sociolingüística valenciana, les companyies, els actors, les actrius, els productors i els dramaturgs es decanten a favor d'una llengua diferent a la pròpia perquè el públic la rebutja i s'estima més una llengua diferent per al teatre *culte*, a fi d'arribar a *un públic més ampli*? Si fóra així, aleshores, és molt possible que ens trobàrem amb una situació, quant al teatre valencià, molt semblant a la del primer terç del segle, en la qual el teatre còmic es feia en la llengua col·loquial, el valencià, i el teatre culte en castellà. ¿Tot plegat vol dir que no tenim ni podem tenir un teatre netament valencià? Fóra bo que aquest tipus de jornades començaren a incloure aquest tema entre els punts del seu interés.

BIEL SANSANO
Universitat d'Alacant

JAUME SUBIRANA, *Josep Carner: l'exili del mite (1945-1970)*, Barcelona, Edicions 62, 2000.

Parlar de Josep Carner i de la seva biografia vol dir remetre's necessàriament a l'estudi ja clàssic d'Albert Manent: *Josep Carner i el Noucentisme. Vida, obra i llegenda* (1969). A partir d'ara caldrà fer referència també, de manera igualment inexcusable, al nou llibre de Jaume Subirana. De fet, són dos treballs que es complementen. El punt dèbil de la biografia de Manent eren els anys de l'exili, un període complex sobre el qual el biògraf posseïa informació més dispersa i menys sistematitzada, la qual, a més, s'havia de sotmetre al dictat restrictiu de la senyora Anastàsia, que en aquells moments encara se les campava impunement. Jaume Subirana ha completat el tema amb un seriós treball d'investigació sobre el període (en bona mesura amb informació facilitada pel mateix Manent, val a dir-ho), amb la qual cosa es cobreix amb escreix la zona de clarobscur del llibre del 1969. Això no obstant, cal fer constar que l'aportació de Subirana no ha estat pas una sorpresa, sinó més aviat la culminació d'un treball que ja havia donat altres fruits. Un dels orígens del llibre que ara es publica és la tesi doctoral que l'autor va presentar el 1998 a la Universitat Autònoma de Barcelona, titulada *Josep Carner des de Bèlgica (1945-1970). Edició i estudi de la correspondència de Josep Carner i Émilie Noulet amb Marià Manent i Albert Manent*. Esperem que ben aviat puguem disposar també en lletra impresa de l'edició del ric epistolari que la tesi dóna a conèixer. Ja anteriorment, en el volum 2 de l'*Epistolari de Josep Carner* havíem pogut llegir la modèlica edició que Subirana preparà de la correspondència del poeta amb Josep M. Cruzet i Josep Miracle de cara a la publicació el 1957 de *Poesia*. I ben recentment, entre els articles de l'any 2000 del *Journal of Catalan Studies* –la revista informatitzada que coordina Dominic Keown des de Cambridge– n'hem pogut llegir un de Jaume Subirana que es titula «L'exili d'un mite: notes biogràfiques sobre Josep Carner a Bèlgica, 1945-1970". Tot plegat ens situa perfectament en l'òrbita del llibre que ara tenim entre mans i que és, almenys en part, la culminació de tot aquest treball.

Deia Julià Guillamon en una ressenya de premsa que l'aportació de Subirana és interessant, però que encara s'hi arrosseguen els defectes de «la inercia y los hábitos adquiridos en la universidad» («Carner sin poder salir de la escalera», *La Vanguardia*, 13-X-2000, p. 7). Per una vegada, i sense que serveixi de precedent, haurem d'estar d'acord –ni que només sigui parcialment– amb l'opinió del crític: al darrere de la feina de l'autor s'hi adverteix la xacra impresentable de la feina rigorosa i sempre ben documentada, del

bon coneixement de la bibliografia, de la recuperació de material inèdit perdut en arxius polsosos o de la informació sistematitzada que s'ofereix en els diferents apèndixs. Són, sens dubte, els mals hàbits adquirits a la universitat. Deu ser que no som perfectes o que estem posats en altres coses. Doncs... per molts anys i celebrem-ho!

És clar que tota afirmació pot ser matisada (la capacitat de matisar, val a dir-ho, és un altre dels greus «defectes» dels estudis literaris de formació universitària, una afecció molesta i perillosa que, segons sembla, no ha acabat d'encomanar-se encara a determinats sectors de la crítica periodística). La metodologia emprada per Subirana s'acosta molt a la de la biografia d'Albert Manent: l'acoblament de la informació pròpiament biogràfica amb les pinzellades sobre el context historicocultural i amb els apunts de lectura de les obres literàries que Carner va publicant al llarg dels anys. Aquest procediment –que des d'un punt de vista estrictament metodològic sembla perfectament correcte– a la pràctica té, però, avantatges i inconvenients. Permet conèixer, per exemple, moltes dades sobre la història externa dels llibres de Carner d'aquesta època. Aquesta és probablement una de les grans virtuts de l'estudi de Subirana. A partir d'ara disposem, doncs, per exemple, d'informació de primera mà sobre els llibres de Carner publicats a Bèlgica, per a entendre el complex procés de composició d'*El tomb de l'any* o la curiosa aventura de diversos llibres fantasma que no arribaren a veure la llum.

També és veritat, però, que des de d'aquesta perspectiva es pot caure fàcilment en una excessiva acumulació de dades pel que fa a la contextualització: l'excurs sobre la vida de Josep M. Cruzet i la trajectòria d'Editorial Selecta (ps. 93-95) o el repàs de la història de la celebració en la clandestinitat dels Jocs Florals de Barcelona (p. 68), per exemple. Aquests dos esments no deixen de ser purament anecdòtics, certament, però ens posen sobre avís a propòsit del fet que aquest caràcter descriptiu del llibre pugui amagar una certa mancança pel que fa a la interpretació de les dades, de manera que el discurs analític acabi essent una mica simplificador. La manera com estan formulades les conclusions n'és un indici: el paper de Carner a l'exili hi queda resumit en uns quants mots clau (exigència, fidelitat, perdurança, absència), cosa que es pot entendre –des d'un punt de vista d'oportunitat metodològica– com a esforç de síntesi però també com a mostra d'esquematisme. Potser per això, la bona reconstrucció de la història externa dels llibres publicats contrasta amb les limitacions a l'hora d'apuntar una línia d'anàlisi i d'interpretació d'aquestes mateixes obres. Es pot argumentar, és clar, que aquesta no és la intenció del llibre. Certament, no es pot demanar una anàlisi detallada de cada una de les obres, però sí un apunt de lectura una mica més interpretatiu i aprofundit. És veritat que el text vol tenir un cert afany divulgatiu, però no és menys cert que va dirigit a un públic que segurament agrairia una mica més d'anàlisi literària. Val a dir que això és justament el que sí que havia fet Albert Manent en la seva biografia. En aquest sentit, el que es diu, per exemple, d'obres de teatre tan significatives com *Cop de vent* o *El Ben Cofat i l'Altre* no va gaire més enllà d'una exposició de l'argument i dels motius temàtics (*Cop de vent*, sigui dit de passada, sí que ha estat estrenada, almenys en versió televisiva).

D'altra banda, cal tenir present que hi ha alguns aspectes que expliquen la influència del context de l'època en Carner als quals cal accedir-hi des de la lectura de la seva poesia més que no pas des de les dades estrictament biogràfiques. Em refereixo al paper de l'intel·lectual i de l'escriptor en la postguerra –l'europea, alerta!–, cosa que fa que la figura de Carner pugui esdevenir un emblema de l'èxode de la cultura nostrada, però que paral·lelament la seva obra no s'ajusti pròpiament als paràmetres de la poesia catalana d'exili, tal com era concebuda des de l'interior o des dels nuclis més actius de l'exili sudamericà. L'obra literària del

Carner d'aquests anys és en bona mesura una mostra de la situació de crisi de l'intel·lectual europeu colpit pel desastre de la guerra i és des d'aquesta perspectiva que segurament podrem entendre millor, per exemple, l'activitat del poeta a la Société Européenne de Culture o, fins i tot, el rerefons de la relació amb Émilie Noulet. Dit d'una altra manera: es pot discutir si poetes a l'exili com Agustí Bartra estan o no connectats amb la poesia europea del moment, però això no es pot plantejar en el cas de Carner perquè, d'alguna manera, ell mateix és la literatura europea i el problema, per tant, no és d'hipotètiques connexions. Jaume Subirana documenta molt bé tant la participació a la Société Européenne de Culture com, especialment, la relació de l'escriptor amb la seva segona esposa. Són, fins i tot, dos dels apartats destacables del llibre pel que fa a l'aportació d'informació inèdita. Però no ho interpreta des de la perspectiva apuntada perquè això obligaria a entrar una mica més a fons en el que pròpiament és l'anàlisi literària.

En aquesta mateixa línia podem considerar que un altre dels moments àlgids del llibre és el repàs que es fa de tota la campanya per a la concessió del premi Nobel. El treball de recerca és exemplar i el resultat inclou fins i tot una autèntica perla: la reproducció de l'informe anònim que algú, des de Catalunya, va fer contra la candidatura de Carner i en defensa, entre d'altres, del gran –deu ser per l'embalum dels llibres– José María Gironella (ps. 223-225). La investigació de Subirana s'atura aquí –que ja és molt– però no té present que, segurament, la campanya per a la concessió del premi estava mal enfocada perquè Carner tenia les de perdre si era presentat com a candidat d'una cultura perdedora i com a mite a l'exili, més que no pas com a paradigma –amb un grau notable d'originalitat, si més no per la llengua emprada– de l'intel·lectual europeu de postguerra. Posats a dir, tampoc no està de més advertir que alguns dels arguments de l'esmentat informe anònim a l'Acadèmia sueca coincideixen gairebé literalment amb els de Sebastià Alzamora en un article recent al diari *Avui* que ha obert una viva polèmica sobre la valoració de l'obra carneriana («Josep Carner: el Príncep a la picota», 18-III-2002, p. 19). L'anàlisi d'aquestes coincidències podria ser un bon exercici d'interpretació per a subtils hermeneutes.

Hi ha altres moments del llibre especialment interessants, d'entre els quals val la pena destacar-ne tres. El primer, el seguiment detallat del viatge de 1970 a Barcelona, que gairebé funciona com a monografia encastada en el llibre, amb conclusions particulars i tot. El segon, la recuperació de *Proverbis d'ací i d'allà* (1974) un llibre que fins ara havia passat pràcticament desapercebut. I el tercer, les dades que s'ofereixen sobre la relació epistolar amb Armand Obiols, una línia de treball que queda oberta i que pot tenir un important rendiment perquè el tipus d'exili d'Obiols és en alguns aspectes comparable al de Carner. També queda pendent un rastreig més detallat dels textos de Carner dispersos en les publicacions belgues, cosa que encara pot deparar alguna sorpresa. Sempre queda feina per fer, malament aniríem si no fos així, però és indubtable que la tasca de Jaume Subirana és extraordinàriament meritòria i deixa el camí molt desbrossat. El llibre és, en definitiva, un bon exemple de per què els autors clàssics –per a Subirana, en el cas de Carner, fins i tot mítics– més que qüestionar-los el que cal es estudiar-los. Que ja ho diu una de les lleis bàsiques de la ciència: els clàssics no es creen ni es destrueixen, només es transformen.

JAUME AULET

Notas para una caracterización lingüística del aragonés
Towards a linguistic characterization of Aragonese — Francho Nagore Laín

This paper attempts to answer the question *what is Aragonese?* It offers a detailed description of the phonetic (accentuation, vowel and consonant systems), morphological and syntactic, and lexical characteristics of Aragonese, based on a great wealth of both diachronic data and materials recently gathered from living speech. The paper makes a description of the common traits defining the different linguistic varieties of Aragonese.

Aportaciones de las lenguas prerromanas a la conformación del aragonés
Contributions of pre-romance languages to the configuration of Aragonese — Jesús Vázquez Obrador

The paper focuses on the description of the pre-Roman component and its influence upon Aragonese. It casts light upon one of the factors proving most difficult to analyze, despite its importance for the description of Aragonese compared to other neighbouring Romance varieties. The author reviews the various pre-Roman linguistic substrata in North Aragon and the traces they left in the pronunciation, morphology and, more specifically, on lexis and toponymy.

Los participios ribagorzanos en -áu, -éu, -íu
Ribagorzan participle *–áu, -éu, -íu* endings — Javier Terrado Pablos

This paper deals with a very specific problem: the Ribagorzan participles in *-áu, -éu* i *–íu*, which had so far been interpreted as castilianisms. It suggests that they could be genuine forms resulting from the vowelization of voiced dental consonants from Latin -D-, which has been documented in medieval Ribagorzan speech, or from the final dental consonant from Latin -T-; besides, this does not seem to be a recent solution.

La denomicació de lengua aragonesa *des d'una prespectiva catalana*
The term *Aragonese language* from a Catalan perspective — Germà Colón Domènech

This paper shows, based on historical data, how in the Middle Ages, in spite of the Castilian influence which can be seen in documents, Aragonese speakers had an awareness of the difference between their language and Spanish.

Bellas considerazions sobre ro proceso de normatibización de l'aragonés
A few comments on the normativization process of Aragonese — Artur Quintana

The author analyzes the role of Ribagorzan varieties on the creation of normative Aragonese. It can be observed that most of the traits of such varieties fail to appear in the accepted rules; this seems to stem not only from linguistic criteria, but rather from attitudes of *méfiance catalane*. Over the past years, a number of voices have called for greater attention to Ribagorzan varieties within normative Aragonese.

El repoblament aragonés: colonització i llengües (segles XII-XIII)
Aragonese repopulation: colonization and languages (12th-13th centuries) — Enric Guinot

On the basis of a discussion of the structural expansion of the Aragonese Crown's feudal system over Sharq al-Andalus during the 12th and 13th centuries, which was similar to that occurred in other European countries at the time, this paper offers an assessment of the contribution of Aragonese immigrants to the repopulation of the País Valencià during the 13th century. After explaining the different quantitative weight of Aragonese colonists in the various Valencian areas, with very little presence in the north of Castelló, a review is made of Aragonese society in the 12th century, focusing on those traits having an influence on the linguistic levelling process with their contemporary Catalan colonists in Valencian areas. Emphasis is made on the linguistic duality between Aragonese and Spanish in the Aragonese kingdom in the 12th and 13th centuries and on the different demographics, with greater population density north of the river Ebro. This leads us to describe Aragonese society as a dual one, having a different numerical contribution to language contact in the creation of Valencian society of the low Middle Ages.

Valencia y los aragoneses en la baja edad media: la ruta del trigo
Valencia and the Aragonese in the late Middle Ages: the wheat route — Agustín Rubio Vela

The author shows how cereal imports from southern Aragon into the Valencian kingdom encouraged contact between medieval Valencians and Aragon. Through the documents collected, we can observe the links between southern Aragon and Valencia, discover the specific geographics of such contacts, and see how the arrival of imported products opened the path for the penetration of Aragonese linguistic material. The paper also offers a number of Aragonese toponyms adapted into Catalan, drawn from the documents presented.

El català i l'aragonés, llengües en contacte (edat mitjana i moderna)
Catalan and Aragonese, languages in contact (Middle and Modern Ages) Maria Rosa Fort i Cañellas

The paper deals first with those bibliographic sources concerning the relationship between Catalan and Aragonese lexis, analyzling the use of the two vulgar tongues in contact made by sources from the Aragonese area. Then, there is a study of a number of code-switching phenomena in various marriage documents from the 16th century found in the records of the Municipal Archives of Massalió (Terol), which show instances of such code-switching.

Dues menes de frontera (lingüística i administrativa), diversos models de parlars (i de parlants) xurros fronterers
Two types of border (linguistic and administrative one), two types of border *xurro* speeches (and speakers)
José Enrique Gargallo Gil

This paper deals with various questions concerning the two types of border involved in the so-called *xurra* area: the linguistic border between Catalan (Valencian) and Castilian Spanish (Castilian-Aragonese), and the administrative border between Aragon and País Valencià. Based on data from linguistic atlases (*ALEANR, ALPI*) and linguistic monographs, the author also examines the distinguishing features of such varieties (basically catalanisms and aragonesisms), and different possibilities for interpretation. Finally, an attempt at a typology of border *xurro* varieties and speakers is offered: varieties (and speakers) from linguistic borders (1), from administrative borders (2), from linguistic and administrative borders (3), and the exceptional case of the Racó d'Ademús (4), with its own isolated areas.

Sobre el valencià, gemecar '*gemegar'*
On Valencian *gemecar* 'gemegar' Joan Veny

This paper focuses excusively on Valencian *gemecar* 'gemegar', "to whine". It asserts that it is a generalized form in Valencian areas, where it can be found as early as the 15th century. On the one hand, it refutes the hypothesis that the word should be a back-formation from *gemec*, and on the other, that it should be linked to Mozarabic. The author shows the continuity with Aragonese *gemecar*, and underlines that Aragonese keeps intervocalic voiceless consonants, that *gemecar* can be found in Aragonese documents since the 14th century, and that it has expanded into neighbouring varieties, related to Aragonese (Murcian and Eastern Andalusian). Finally, the paper justifies the acceptance of the variety *gemecar*, alongside *gemegar*, in standardized Catalan.

L'aragonés i el lèxic valencià, una aproximació
An approach to Aragonese and Valencian lexis

Josep Martines

This paper shows that the contact with Aragonese has shaped the structure of Valencian vocabulary. Many words traditionally accounted for as Valencian mozarabisms should rather be viewed as aragonesisms or castilianisms; some of them arrived in remote times, as the new Valencian Kingdom was being populated. The penetration of these words must have been strengthened when the linguistic reference model weakened as from the 16th century. The texts show, from early times, the coexistence of two synonyms (Aragonese/Catalan word) which, after a covariation period, ended up with the prevalence of the word closest to Aragonese (or to Spanish, in later periods). The old word was either given up or limited to specific senses and/or usage. Part of the vocabulary shared between Valencian and Aragonese areas appears all along the arc spanning from Navarre to Eastern Andalusia.